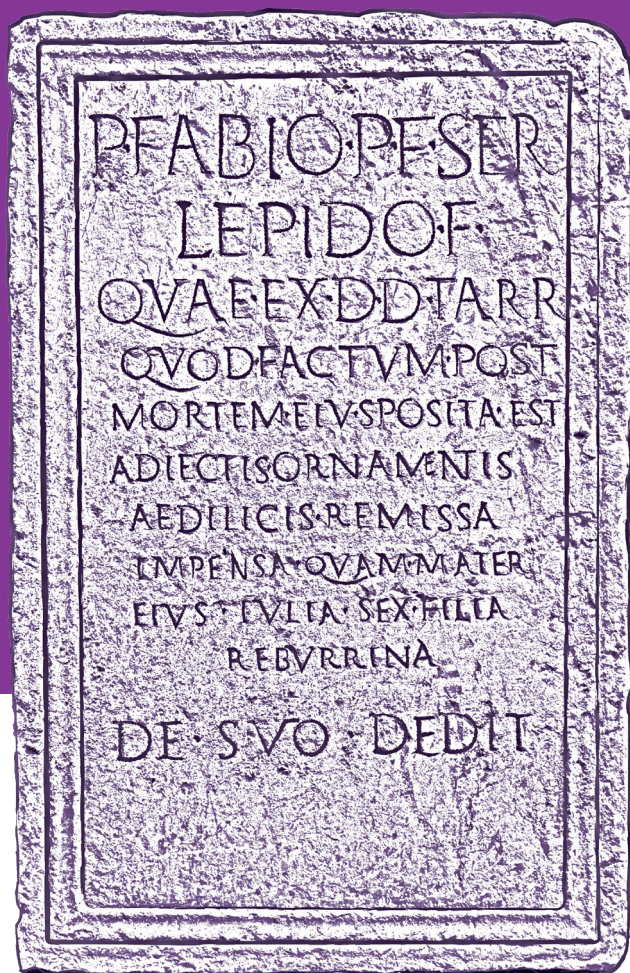

[1]

DE SVO DEDIT

DONES I PROMOCIÓ DE MONUMENTS HONORÍFICS A TÀRRACO

Teresa Buey Utrilla

DE SVO DEDIT

Dones i promoció
de monuments honorífics a Tàrraco

Teresa Buey Utrilla

AROLA EDITORS

Tarragona, 2023

VOLUM 21

Col·lecció dirigida
per Montserrat Duch Plana,
Universitat Rovira i Virgili

CONSELL EDITORIAL

Ana Bringas (Universitat de Vigo), Laura Guidi (Universitat de Nàpols), Mónica Moreno
(Universitat d'Alacant), Montserrat Palau (Universitat Rovira i Virgili), Maja Zovko
(Universitat de Zadar) i Mary Nash (Universitat de Barcelona).

SECRETÀRIA

Meritxell Ferré

Primera edició: abril de 2023

Arola Editors

ISBN: 978-84-126637-6-1

Arola Editors
Polígon Francolí parcel·la 3 nau 5 - 43006 Tarragona
Apt. Correus 253 - 43080 Tarragona
Tel. 977 553 707 - Fax 902 877 365 - Mòbil centraleta 628 415 318
arola@arolaeditors.com
www.arolaeditors.com

Publicacions URV

ISBN: 978-84-1365-075-3

Publicacions URV
Av. Catalunya, 35 - 43002 Tarragona
Tel. 977 558 474
publicacions@urv.cat
www.publicacions.urv.cat

© dels textos: l'autora

© de les imatges: dels autors i institucions indicades

Amb la col·laboració de

UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI
DEPARTAMENT DE FILOLOGIA CATALANA

Taula

PRÒLEG	7
AGRAÏMENTS	11
INTRODUCCIÓ	13
ABREVIATURES	15
1. L'epigrafia i els estudis de la dona romana	17
2. La integració de la dona en el sistema d'honors.	23
3. Promoció femenina de monuments honorífics a Tàrraco.	27
3.1 Caracterització dels suports utilitzats: els pedestals honorífics	30
3.2 Ubicació dels monuments: entre l'àmbit públic i el privat	31
4. Evergetisme femení a les inscripcions honorífiques	37
5. Caracterització social de les dones promotores d'homenatges	45
5.1 Les <i>clarissimae feminae</i>	46
5.2 Commemoracions a <i>equites</i>	51
5.3 Promoció d'homentages honorífics i sacerdoci provincial	53
5.4 Dones llibertes promotores d'honors.	63
6.5 La importància del llinatge femení	71
6. Els receptors dels monuments honorífics.	75
6.1 Dedicacions a familiars	75
6.2 Patronat i clientela.	82
7. CONCLUSIONS.	89
8. CATÀLEG EPIGRÀFIC.	95
1. <i>Fulvia Procula</i>	96
2. <i>Celsia Flavina</i>	97
3. <i>Apronia L. f. Iusta</i>	98
4. <i>Rufria Ovinia Corneliàna</i>	99
5. <i>Iulia Q. f. Ingenua</i>	100
6. <i>Pompeia Donace</i>	101
7. <i>Valeria C. f. (---)iana</i>	102
8. <i>Numisia Victorina</i>	104
9. <i>Fulvia M. f. Celera</i>	105
10. <i>Sempronia M. f. Materna</i>	107

11. <i>Lucia Valentina</i>	109
12. <i>Lucretia Montana</i>	110
13. <i>Aemilia Kara</i>	112
14. <i>Iulia Sex. filia Reburina</i>	113
15. <i>Assalica L. f. Avita</i>	114
16. <i>Cornelia L. f. Avita</i>	115
17. <i>Valeria Firmina</i>	116
18. <i>Valeria Silvana</i>	117
19. <i>Didia Amabilis</i>	120
20. <i>Sulpicia Aeliana</i>	122
21. <i>Licinia Flaccilla Palentina</i>	124
22. <i>Maridia Quitilla</i>	125
23. <i>Licinia Crispula</i>	126
24. <i>Pompeia Verecunda</i>	127
25. <i>Cornelia Faventina</i>	128
26. <i>Sutoria Surilla</i>	130
27. <i>Sempronia Lychnis</i>	131
28. <i>Desconeguda</i>	132
29. <i>Raecia Irene</i>	133
30. <i>Fabia Lyde</i>	135
31. <i>Egnatuleia Sige</i>	137
32. <i>Caecilia Galla</i>	139
33. <i>Herennia Aphrodite</i>	139
34. <i>Grania Procula</i>	140
35. <i>Domitia [---]sa</i>	142
36. <i>Cornelia Festiva</i>	143
37. <i>Atilia Alcyone</i>	144
38. <i>Iulia Helice</i>	146
39. <i>[Iulia] Rufina</i>	146
BIBLIOGRAFIA	147

PRÒLEG

Integren la Tàrraco, patrimoni de la humanitat de la UNESCO, les impressionants restes d'època romana que configuren la fesomia de la moderna ciutat de Tarragona: des de les muralles ciclòpies fins als dos fòrums, provincial i colonial, passant pels edificis d'espectacles, la necròpolis, l'aqüeducte, l'arc de Berà, la pedrera del Mèdol, la torre dels Escipions, així com les esplèndides vil·les dels Munts i de Centcelles, monuments que s'erigeixen per si mateixos com a símbol de la grandesa de l'antiga capital provincial. Tanmateix, cal recordar que hi ha una categoria arqueològica que per volum i transcendència històrica ha de ser reivindicada com a part intrínseca d'aquesta monumental contribució tarragonina a l'herència del nostre passat romà. Es tracta de les inscripcions llatines, és a dir, del conjunt de textos incisos sobre pedra i altres materials perdurables que també ens van llegar, a través dels quals ens parlen els autèntics protagonistes de la història.

Els estudis sobre el corpus d'inscripcions romanes de l'antiga Tàrraco són hereus d'una llarga tradició d'erudits, antiquaris i estudiosos de l'antiguitat, iniciada en època renaixentista per Lluís Pons d'Icart amb els seus *Epigrammata Antiquae urbis Tarraconensis* i culminada en els nostres temps pel professor Géza Alföldy (Budapest 1935 - Atenes 2011), doctor honoris causa per la URV i tarragoní il·lustre d'adopció, que ens va deixar publicat, just abans de la seva mort, el fascicle en tres volums del *Corpus Inscriptionum Latinarum*, dedicat a l'antiga capital provincial (*CIL* II²/14 = Alföldy, G. 2011-2016).

Aquesta impressionant obra, que recull unes dues mil inscripcions de Tàrraco i el seu territori (l'*ager Tarraconensis*), és l'eina fonamental i la base per a tots els qui ens dediquem a la història antiga de Roma, específicament de Tàrraco i Hispània, però no només a això. Poder disposar ara de l'actualització ens permet aprofundir en els nostres estudis arqueològics, històrics i socials, i engegar línies de recerca noves sobre una base de dades exhaustiva, molt rica i articulada. Gràcies a la riquesa que ofereix l'epigrafia de Tàrraco, s'estan duent a terme estudis temàtics sobre aspectes determinants, tant dels suports epigràfics com del mateix contingut dels textos. Per exemple, sobre els primers, destaquen les recerques sobre la producció en massa dels pedestals honorífics, un tipus característic del taller tarragoní que els elaborava en un principi per a

alts sacerdots i magistrats de la província. Sobre el segon, tenim diversos estudis de caire prosopogràfic, especialment sobre l'estatus dels seus comitents, és a dir, de les persones que encarregaven i pagaven la seva manufactura, ja que és una tipologia molt icònica, també fora de la ciutat, per la forta relació amb els honors públics, tant del concili provincial com de la colònia.

En aquesta última línia situem la recerca de Teresa Buey Utrilla, epigrafista en formació del grup de recerca ArPA&LIRA (2021-SGR-1365) de l'ICAC. La seva investigació pren com a base els estudis epigràfics amb perspectiva de gènere, i té com a objectiu el paper proactiu de les dones de l'antiga Tàrraco en les dinàmiques de la representació familiar en la configuració del paisatge monumental de la ciutat.

L'autora posa especial atenció a les diverses categories socials de dones, siguin lliures (*ingenuae*), llibertes o esclaves, dins dels seus respectius cercles socioeconòmics. És una mostra especialment interessant el cas de les antigues esclaves enriquides, les llibertes que han promocionat socialment i que volen –i poden!– reivindicar-se ara com agents de la configuració social del seu entorn. En aquest sentit, la fórmula *de suo dedit* («ho va dedicar amb els seus propis diners») simbolitza la força motriu d'aquestes dones, que van passar en poc temps de ser considerades com a esclaves, jurídicament « propietat d'altri », a representar-se, gràcies a les fórmules estereotipades de l'epigrafia, iconogràficament equivalents a les seves congèneres nascudes lliures, és a dir, com a matrones, esposes i mares exemplars, evergetes, a fi de comptes, també d'un paisatge institucionalitzat per l'administració imperial.

L'autora ha dut a terme una magnífica anàlisi d'aquesta microhistòria social, amb el focus posat en les dones promotores de monuments honorífics, deixant de banda la resta d'inscripcions on elles reben homenatges, gairebé sempre funeraris, de part dels homes del seu entorn, familiars o amics. D'aquesta manera, el seu estudi ha permès identificar a Tàrraco alguns dels mecanismes de promoció social emprats per les *ingenuae*, com són els avantatges dels matrimonis entre famílies aristocràtiques i les aliances establertes entre aquestes famílies, tant a la ciutat com a fora, així com el seu paper en la mobilitat social dels sevirs augustals —l'elit dels lliberts—, gràcies a la relació d'aquest cercle privilegiat amb algunes de les dones més poderoses del moment, com és el cas de *Fulvia Celera*. En el cas de les llibertes destaca, d'una banda, el fet d'aconseguir, conseqüència de la seva manumissió, fills nats lliures que puguin accedir a càrrecs públics (*cursus honorum*) i, d'una altra, la seva promoció social a través de matrimonis amb homes lliures, fins i tot de classe superior (*equites*).

Aquest llibre és fruit, en definitiva, d'un moment de maduresa en els estudis de gènere a l'antiga Roma, però també de la recerca epigràfica de Tàrraco, i probablement haurà de ser considerat entre les aportacions més destacades sobre la recerca de la dona romana a Hispània. Teresa Buey, tot i que encara jove, ha sabut compaginar perfectament els seus interessos en els estudis de gènere amb la formació en epigrafia romana durant el curs del grau en Història a Saragossa i al màster en Arqueologia Clàssica (URV-ICAC-UAB), perfeccionada gràcies a una estada a La Sapienza – Università di Roma.

Recordem, finalment, que aquest llibre ha estat possible gràcies al Premi Maria Helena Maseras (2020), concedit per la Universitat Rovira i Virgili en la modalitat millor treball de final de màster, elaborat en el marc d'una beca d'iniciació a la recerca de l'ICAC, i agraïm el finançament del Departament de Filologia Catalana per facilitar la traducció del treball al català.

DIANA GOROSTIDI PI

Universitat Rovira i Virgili – Institut Català d'Arqueologia Clàssica

AGRAÏMENTS

En primer lloc, no puc començar aquestes línies sense expressar la meva més sincera gratitud a la meva directora, la Dra. Diana Gorostidi (URV-ICAC). Per tot el seu treball, i dedicació, per tots els seus ensenyaments i consells, així com per tot el seu esforç en la comesa de publicar aquest llibre, sense el qual aquest no hauria vist la llum. Així mateix, per tots els ànims i la confiança que sempre ha dipositat en mi, indispensables per continuar avançant.

Aquest llibre tampoc hauria estat possible sense la confiança dipositada per les integrants de la col·lecció Atenea del servei de Publicacions de la URV, especialment, Montserrat Duch, la seva directora. Tampoc serien tangibles avui aquestes pàgines sense l'ajuda i el suport econòmic dispensat des del Departament de Filologia Catalana de la URV.

Igualment, agrair les facilitats dispensades a tots els responsables del Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, especialment a Josep Anton Remolà, per prestar-me l'accés a les peces aquí objecte d'estudi per a la seva anàlisi, i a Gemma Jové, per la documentació gràfica.

A tot l'equip de Arqueometria i Produccions Artístiques del ICAC, grans investigadors i companys, dels qui dia a dia obtinc nous ensenyaments. Especialment, la meva gratitud a Hugo Feliu, per cedir-me amablement moltes de les fotografies que il·lustren aquest llibre, i a Anna María Menéndez, per la seva ajuda, revisió i comentaris del manuscrit en els moments més necessaris. I, per descomptat, a Pablo Varona, per les nostres llargues converses i intercanvi d'idees sobre Epigrafia, dones i gènere, tan recurrents des del mateix moment de conèixer-nos i tan instructives com motivadores per a seguir endavant amb les nostres recerques amb ànim i il·lusió.

També m'agradaria expressar la meva gratitud a la Dra. Silvia Orlandi (Università della Sapienza di Roma), per totes els seus savis ensenyaments durant la meva estada a Roma, que tant han contribuït en la confecció d'aquest treball.

Finalment, a tots els meus companys arqueòlegs i, sobretot, amics, que m'han acompanyat i acompanyen en aquesta carrera. A Sandra Cano, sempre disposada a resoldre'm tots els dubtes de llatí que puguin sorgir-me. A Alvar,

company de camí i de professió, per tot el teu suport en la realització d'aquestes pàgines. Per tantes hores davant del Photoshop per a ajudar-me en la part gràfica d'aquest i molts altres treballs. Per estar constantment disposat a facilitar-ho tot.

INTRODUCCIÓ

Moltes de les dones de l'antiga Roma, malgrat que no se'ls va permetre l'accés a les institucions polítiques, van aconseguir obtenir una important presència a les esferes públiques de les seves ciutats o comunitats. És possible testimoniar la participació activa d'algunes d'aquestes dones pertanyents a l'elit a les seves ciutats, principalment a través de l'exercici de sacerdocis i la realització d'actes evergètics. Aquestes activitats van quedar reflectides en la recepció d'honors estatuaris, que commemoraven els seus mèrits i en preservaven la memòria, la qual cosa certament és reflex d'una presència important en la vida cívica de les seves comunitats. Però també aquestes dones van poder promoure i finançar monuments a familiars, amics o patrons.

Com es demostra des de fa unes quantes dècades, l'epigrafia llatina constitueix una font essencial i una de les principals referències per als treballs referits a la dona romana, i ha permès l'estudi de la realitat femenina des d'una òptica més objectiva de la que ofereixen una altra mena de fonts principalment instrumentalitzades.¹ De manera particular, cal esmentar la important profusió epigràfica de Tàrraco com a capital provincial, la ciutat amb més volum d'inscripcions llatines conservades. Respecte a això, és remarcable mencionar la gran labor realitzada pel prof. G. Alföldy en l'estudi i la recopilació de l'epigrafia de Tàrraco i l'elaboració dels *corpora* epigràfics *Die römischen Inschriften von Tarraco* (1975) i la posterior ampliació en els fascicles II²/14, 2-4 del *Corpus Inscriptionum Latinarum* (2011-2016). Igualment cal anomenar l'estudi realitzat per D. Gorostidi sobre l'epigrafia de l'*ager Tarraconensis* (2010).

Aquest volum epigràfic ofereix la possibilitat d'un ampli ventall d'estudis en el qual té cabuda la recerca sobre uns quants aspectes i àmbits de la dona tarraconense dins dels necessaris, i cada dia més abundants, estudis de gènere. Els nombrosos estudis realitzats per G. Alföldy dedicats a la ciutat i l'epigrafia de Tàrraco² li van permetre constatar un gran nombre de personatges, masculins i femenins, l'anàlisi dels quals possibilita comprendre la societat d'aquell moment. Pel que fa al nostre treball, molts d'aquests personatges van pertànyer a les altes esferes de la ciutat i van participar del joc honorífic a la ciutat, pro-

1 Vegeu la síntesi sobre els estudis realitzats fins ara sobre la dona hispanoromana a Zarzalejos (2008).

2 Recopilats i traduïts al castellà per part de diversos especialistes en una publicació recent: Gorostidi [ed.] (2017).

movent i rebent honors estatuaris, i dels quals coneixem els testimonis gràcies a la inscripció que hi havia al pedestal sobre el qual s'erigien les estàtues. G. Alföldy va documentar uns cent cinquanta pedestals que van ser utilitzats en la realització d'aquests homenatges estatuaris,³ tots produïts a gran escala i amb unes característiques similars a partir de l'època flàvia en les *officinae lapidariae* de la ciutat.⁴

D'aquesta manera, la revisió de l'epigrafia de Tàrraco permet determinar la participació de la dona de l'elit en aquesta activitat honorífica. Així, quaranta-sis inscripcions honorífiques van ser promogudes per dones, les quals van invertir el seu patrimoni a homenatjar els seus propparents.⁵ Aquest important nombre de dedicacions amb les seves corresponents estàtues ens indica *a priori* la capacitat d'aquestes dones de gestionar el seu patrimoni o el familiar, així com una elevada capacitat econòmica. Igualment, ens parla de la seva posició destacada a la ciutat i la representació pública que van poder tenir. En aquest sentit, el present treball s'encarrega d'analitzar les dones de Tàrraco que van promoure i costejar homenatges estatuaris a través de les inscripcions. Per a això, s'ha fet un estudi onomàstic i prosopogràfic de les protagonistes per tal d'establir-ne els llaços familiars, així com dels suports i el seu possible lloc d'exposició.

El resultat d'aquestes pàgines correspon a una recerca guardonada pel premi Maria Helena Maseras 2020 de l'Observatori de la Igualtat de la Universitat Rovira i Virgili en conjunció amb l'Ajuntament de Vila-Seca, distinció atorgada als treballs dedicats als estudis de dones i amb perspectiva de gènere. Igualment, aquest estudi s'inscriu dins dels objectius del projecte de recerca "SULMARE: *Sulcato marmore ferro*. Canteras, talleres, artesanos y comitentes de las producciones artísticas en piedra en la Hispania tarraconensis" (PID2019-106967GB-I00), dirigit per la Dra. Diana Gortostidi (URV-ICAC) i la Dra. Pilar Lapuente (UniZar-ICAC). De la mateixa manera, es contextualitza dins de l'àrea d'Estudis Clàssics del departament de Filologia Catalana de la Universitat Rovira i Virgili, així com de l'equip de recerca Arqueometria i Produccions Artístiques (ArPA) de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica. Finalment, aquest treball no hauria estat possible sense el suport econòmic del Programa d'Iniciació a la Recerca (PIR) 2019 (014.4.2) de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica, així com del posterior contracte de personal investigador novell – AGAUR (FI) a la Universitat Rovira i Virgili.

3 Alföldy (1979: 185).

4 Sobre els estudis realitzats al voltant de les *officinae lapidariae* epigràfiques de la ciutat: Alföldy (2012b); Gorostidi, López Vilar (2015); Gorostidi, Ruiz (2017); Gorostidi (2017); Gorostidi *et alii* (2018), entre altres.

5 Dades obtingudes de la revisió i l'estudi de les fonts epigràfiques en els diversos *corpora* de Tàrraco i el seu *ager* esmentats, a saber, els tres volums del *Corpus Inscriptionum Latinarum* que recullen l'epigrafia de la ciutat i el seu territori (CIL II² /14, 2-4), així com el corpus de les Inscripcions Romanes de l'*ager Tarraconensis* (IRAT).

ABREVIATURES

- AE* = *L'Année épigraphique*. París: Presses Universitaires de France, 1888-.
- BBAW-CIL* = Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften, Arbeitsstelle des Corpus Inscriptionum Latinarum.
- CIB* = VENY, C. (1965): *Corpus de las inscripciones baleáricas hasta la dominación árabe*. Roma-Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- CIL* = *Corpus Inscriptionum Latinarum*. Berlín, 1893-.
- CIL II* = HÜBNER, E. (1869): *Corpus Inscriptionum Latinarum*, vol. II: *Inscriptiones Hispaniae latinae*. Berlín.
- CIL II²/I4* = ALFOLDY, G. (2011-2016).
- Dig.* = *Digesta Iustiniani*.
- ICERV* = VIVES, J. (1969): *Inscripciones cristianas de la España Romana y Visigoda*. Barcelona.
- ILER* = VIVES GATELL, J. (1971): *Inscripciones Latinas de la España Romana*. Barcelona: Universidad de Barcelona.
- ILS* = DESSAU, H. (1892-1916): *Inscriptiones Latinae Selectae*. Berlín: Weidmannos.
- IRAT* = GOROSTIDI PI, D. (2010).
- IRC* = FABRE, G.; MAYER, M.; RODÀ, I. (1984-2002): *Inscriptions Romaines de Catalogne*, I-v. París.
- IRPPalencia* = SAGREDO SAN EUSTAQUIO, L.; S. CRESPO ORTIZ DE ZÁRATE, S. (1978): *Epigrafía romana de la provincia de Palencia*. Palència.
- HEp* = *Hispania Epigraphica*. Madrid: Universidad Complutense de Madrid, 1989-.
- MNAT* = Museu Nacional Arqueològic de Tarragona.
- PAT 2007* = MACÍAS, J.M., FIZ, I. *et al.* (dirs.) (2007): *Planimetria Arqueològica de Tàrraco*, (Atles d'Arqueologia Urbana de Catalunya, 2/Treballs d'Arqueologia Urbana, 1/Documenta, 5), Tarragona, Departament de Cultura i Mitjans de la Comunicació de la Generalitat de Catalunya/Ajuntament de Tarragona. Conselleria de Patrimoni/Institut Català d'Arqueologia Clàssica (ICAC).
- PIR²* = PETERSEN, L.; WACHTEL, K. (1998): *Prosopographia Imperii Romani saec. I, II, III*. Berlín: Walter de Gruyter, Editio Altera, Pars VI.
- Plin. NH* = PLINI, G.: *Naturalis Historia*.
- RE Suppl.* = Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Supplementbänden.
- RIT* = ALFÖLDY (1975).

1. L'EPIGRAFIA I ELS ESTUDIS DE LA DONA ROMANA

La introducció de la dona com a subjecte històric és relativament recent. Fins fa poques dècades, l'univers femení amb prou feines formava part del relat històric, o bé tan sols eren estudiades en casos comptats com a personatges individuals. A partir del segle XVIII, amb el moviment il·lustrat, alguns estudiosos d'aleshores, francesos i anglesos fonamentalment, van començar a preocupar-se per diversos personatges de l'antiga Roma. Entre els seus escrits, van incloure-hi algunes biografies de dones romanes. No obstant això, només van centrar l'atenció en les que pertanyien a la família imperial.⁶ Aquests relats apareixien carregats de continguts morbosos i desvirtuats, i oferien una visió esbiaixada, que pràcticament es va mantenir fins ben entrat el segle XX. Centraven els estudis en “curiositats femenines” i amb una clara funció moralitzadora, de manera que les dones restaven circumscrites als rols domèstics predeterminats i allunyats de la vida política.⁷ Visió que, d'altra banda, va ser la que al seu dia van reflectir els textos clàssics, els autors dels quals van estar més centrats en interessos polítics o militars, en què l'experiència femenina no tenia cabuda, i les poques dones a les quals es va prestar atenció van rebre una visió del tot estereotipada. Per tant, en aquest primer moment els treballs van estar centrats en matrones romanes i emperadrius, com a model de dona honorable al servei de la llar i a cura dels seus marits i fills.⁸

Amb la *segona onada del feminisme* als anys seixanta del segle XX, es va començar a preguntar el perquè d'aquesta manca de coneixement de la dona en la història, els discursos històrics van ser repensats i es va crear el brou de cultiu per al sorgiment de la “història de les dones”, que va calar en un primer moment entre les investigadores nord-americanes i va saltar a l'Antic Continent poc després.⁹ A partir d'aleshores trobem els primers estudis, si bé encara mancats d'una metodologia pròpia, qualificats com a treballs menors.¹⁰

6 Conesa (2016: 206).

7 Mirón (2010: 117).

8 Cid (2010: 659).

9 Pedregal (2011: 120).

10 Bengoochea (1998: 252). Entre aquests primers treballs podem citar els de Finley (1965), Marshall (1963) o Treggiari (1971).

D'aquesta manera, és a partir de la dècada dels setanta quan presenciem els primers treballs pioners a les universitats nord-americanes (Women's Studies), entre els quals hem de citar els monogràfics de la revista *Arethusa*, de la qual destaca el número 6, de 1973, dedicat a la dona a l'antiguitat. Tanmateix, haurem d'esperar fins al 1975, amb el conegut llibre de S. B. Pomeroy¹¹ *Goddesses, Whores, Wives and Slaves: Women in Classical Antiquity*, per trobar la primera obra de referència, la qual sense cap dubte va marcar un abans i un després en els plantejaments de la història de les dones i en general en la història social a l'antiguitat. Deixats enrere els vells treballs focalitzats en emperadrius o matrones romanes, S. Pomeroy va realitzar un estudi global sobre les dones a l'antiguitat clàssica, inclosa tota mena de condició femenina. Amb un gran nombre d'edicions, encara avui continua sent text de referència per a l'estudi de la dona en el món grecoromà.

A aquests primers treballs, cal afegir-hi la contribució de l'escola francesa amb G. Duby i M. Perrot i els set volums de la seva *Histoire des femmes en Occident*, en què van destinar el primer a l'antiguitat.¹² Igualment es fa necessari recordar en aquest punt la contribució italiana a través d'E. Cantarella, la importància de la qual recau en l'anàlisi de la condició de la dona grecoromana des de la seva formació en jurisprudència, o l'obra de G. Lerner sobre l'origen del patriarcat.¹³

En el cas particular d'Espanya, haurem d'esperar al que M. Nash va anomenar la segona etapa de l'evolució de la història de les dones, a partir del principi de la dècada dels vuitanta,¹⁴ per trobar-hi els primers treballs. A partir d'aleshores, els treballs que s'han anat desenvolupant respecte a la dona hispanoromana han estat enfocats cap a uns temes concrets, especialment derivats de l'estudi de fonts escrites i, sobretot, epigràfiques, les quals s'han convertit en un document arqueològic substancial a causa de les possibilitats que ofereix.¹⁵

Un dels treballs pioners a Espanya va arribar a través d'A. del Castillo, el qual l'any 1974 va escriure un article sobre el paper econòmic de la dona en període alt-imperial, en què feia servir algunes inscripcions hispanes com a base,¹⁶ si bé hem d'esperar al 1977 perquè M. L. Albertos elabori un treball sobre onomàstica femenina en relació amb la romanització de les dones hispanes.¹⁷

11 Pomeroy (1975). La traducció del llibre al castellà va haver d'esperar fins al 1987.

12 Duby; Perrot (1991).

13 Lerner (1986).

14 Nash (1991: 140). Considera aquesta segona etapa amb la consolidació de la democràcia i el desenvolupament de la consciència feminista.

15 Zarzalejos (2008: 299).

16 Del Castillo (1974).

17 Albertos Firmat (1977).

Però, sens dubte, un gran impuls per als estudis de la dona va arribar l'any 1985 amb les Jornadas Interdisciplinarias de Investigación de Estudios de la Mujer de la Universidad Autónoma de Madrid, coordinat per E. Garrido González, i les seves actes van suposar la primera publicació sobre estudis de la dona clàssica al nostre país.¹⁸ Dins d'aquest volum, entre d'altres, cal citar l'article de J. del Hoyo sobre les possibilitats de l'epigrafia per a l'estudi d'aspectes religiosos i socioeconòmics de la dona hispanoromana.¹⁹

Uns anys més tard, el 1987, trobem la publicació *La dona en l'antiguitat*, que recull les aportacions d'una sèrie d'investigadors d'Història Antiga i Filologia Clàssica a les jornades "Deesses i heroïnes en les mitologies antigues", a la Universitat Menéndez Pelayo.²⁰ L'any 1989 es va celebrar la tercera trobada "La mujer en el mundo mediterráneo antiguo", en aquest cas a Granada, fruit del qual va ser la publicació de la Col·lecció *Feminae*, coordinada per A. López, A. Pociña i C. Martínez.²¹ Aquestes publicacions mostren l'interès que començava a albirar-se en aquests moments inicials sobre la història de les dones en el món antic, l'esforç i interès per vincular-se a les propostes teòriques emergents, resultat d'una consciència sobre la inexistència de la dona com a subjecte històric en els relats historiogràfics precedents.²²

Igualment va suposar un gran impuls la traducció al castellà als anys noranta de l'esmentada obra de G. Duby i M. Perrot, que a més a més va incloure una sèrie de treballs realitzats per investigadors espanyols sota la direcció de R. Pastor.²³ En el període comprès entre els noranta i l'actualitat, va consolidar-se i multiplicar-se l'interès per la dona hispanoromana entre els investigadors espanyols, en què va tenir un gran pes la influència de la història social, encara avui amb un arrelament evident.²⁴ Així, ha anat proliferant una gran quantitat de treballs focalitzats en diferents línies temàtiques, com la condició social, econòmica i jurídica de la dona, activitats productives desenvolupades, participació en la vida pública, paper dut a terme en l'esfera religiosa, sexualitat,

18 Garrido González (1986).

19 Del Hoyo (1986). Anteriorment, aquesta autora ja va realitzar altres treballs sobre això, entre els quals destaca la seva tesi de llicenciatura (Del Hoyo [1982]) i la seva tesi doctoral (Del Hoyo [1985]), en les quals va estudiar la dona de la Bètica i de la Hispània Tarraconense i Lusitània, respectivament, en vista de les fonts epigràfiques.

20 Olmo (1987).

21 López *et alii* (1990).

22 Pedregal (2011: 126).

23 Duby; Perrot (1991).

24 Cid (2015: 42).

etc.²⁵ Però, sens dubte, els temes que han rebut més interès han estat els lligats a dona i religió,²⁶ i a la seva posició social, econòmica i jurídica.

Sense ànim de recollir els principals títols de les diferents línies temàtiques, ens interessa resumir els que s'orienten vers la presència de la dona en l'esfera pública i la participació en la concessió d'honors cívics. Un primer nom que cal citar és el d'H. Gallego, la qual ha tocat temes com la integració de la dona en les estructures oficials,²⁷ la recepció d'honors funeraris²⁸ o la transmissió patrimonial i l'ús del testament entre les dones hispanoromanes.²⁹ En aquesta mateixa línia podem esmentar dos treballs de C. Martínez els anys 1990³⁰ i 1993,³¹ en què estudia la posició social i influència de les dones al sud peninsular i la recepció d'honors públics per part seva; així com els d'E. Melchor, igualment orientats a la recepció d'honors i pràctiques evergètiques de les dones de la Bètica.³² D'importància notable en l'estudi de la dona de l'elit hispana és M. Navarro a través d'unes quantes publicacions³³ i, especialment, amb la seva recent obra en dos volums de *Perfectissima femina. Femmes de l'élite dans l'Hispanie romaine*.³⁴

De la mateixa manera, fora del context espanyol, podem citar altres importants autors que han tractat aquesta línia sobre dones i honors públics, com R. MacMullen,³⁵ C. Briand-Ponsart,³⁶ E. P. Forbis,³⁷ E. A. Hemelrijk³⁸ o els treballs continguts en A. Buonopane i F. Cenerini (eds.).³⁹ Té una rellevància especial la publicació d'aquests últims editors, els quals recullen interessants treballs presentats al segon seminari de la condició femenina en la documentació epigràfica a Verona amb el títol *Donna e vita cittadina nella documentazione epigráfica*. Podem destacar, pel que fa a la nostra línia d'estudi, l'article de G.

25 Zarzalejos (2008: 301).

26 Amb relació als temes religiosos, de manera succincta, ens interessa específicament la participació de les dones en el flaminat i en el culte imperial. Entre d'altres, hem de citar J. Rodríguez Cortés (1993), centrat en la religiositat de les sacerdotesses de la Bètica a través de l'epigrafia, i la pionera M. D. Mirón (1993; 1996; 2001), la qual aborda els testimonis de flamíniques i sacerdotesses vinculades al culte imperial.

27 Gallego (1994a).

28 Gallego (1994b).

29 Gallego (2003; 2006).

30 Martínez (1990).

31 Martínez (1993).

32 Melchor (2008; 2009b; 2010).

33 Navarro (2001; 2003; 2004; 2013).

34 Navarro (2017).

35 MacMullen (1980).

36 Briand-Ponsart (2004).

37 Forbis (1990).

38 Hemelrijk (2005).

39 Buonopane; Cenerini (2005).

Adrubali⁴⁰ sobre la concessió d'honors funeraris a dones, el de S. M. Marengo,⁴¹ sobre honors públics a dones de la zona adriàtica central i el de M. Pierno sobre dones dedicants d'epígrafs funeraris infantils de la Regio II.⁴²

Després d'aquest recorregut bibliogràfic, es podria dir que els treballs centrats solament en dones dedicants en l'epigrafia honorària com a subjecte particular són encara una línia de recerca escassa, ja que aquesta figura s'inclou en estudis generals. A més a més, són més comuns els estudis de dones que van rebre homenatges públics o funeraris, però han estat menys els treballs relatius a la dona des del seu rol com a autora i promotora. Sí que trobem petits treballs en autores italianes en epigrafia funerària com l'esmentat article de M. Pierno i un breu article de S. Braitto i M. Pilutti Namer en el qual s'estudien alguns casos de dones donant de monuments funeraris de la ciutat de Verona.⁴³ En aquest sentit, també cal fer esment del treball realitzat per M. Navarro Caballero sobre les commemoracions honorífiques de dones als seus marits a Hispània.⁴⁴

En el cas concret de Tàrraco, podem dir que els treballs centrats en la dona a partir de l'epigrafia són relativament escassos. Hem de citar els treballs de M. D. Gregorio Navarro, la tesi doctoral de la qual es va centrar en la dona de Tàrraco a través dels seus epitafis funeraris.⁴⁵ Tanmateix, sí que podem trobar estudis generals a la Tarraconense, com un estudi sobre la posició social, econòmica i jurídica de les dones llibertes a la província Tarraconense de Liborio Hernández Guerra, a partir de les manifestacions epigràfiques,⁴⁶ o la ja esmentada publicació de Javier del Hoyo sobre la dona a la Tarraconense i la Lusitània.⁴⁷

40 Asdrubali (2005).

41 Marengo (2005).

42 Pierno (2005).

43 Braitto; Namer (2017).

44 Navarro (2013).

45 Gregorio (2016). Entre d'altres, alguns dels seus articles rellevants per al nostre estudi: Gregorio (2010; 2013; 2013-2014).

46 Hernández Guerra (2006)

47 Del Hoyo (1985).

2. LA INTEGRACIÓ DE LA DONA EN EL SISTEMA D'HONORS

El sistema d'honors públics va desenvolupar-se a Roma com una manera de compensar els qui servien les seves ciutats meritòriament. A canvi d'actes de munificència o exercici de magistratures, les ciutats beneficiades van expressar gratitud i reconeixement mitjançant tota mena d'honors públics, com ara funerals públics, *laudationes* o estàtues honorífiques.⁴⁸ De tots, la màxima expressió van ser aquestes últimes, la concessió d'escultures sobre pedestal que recordessin la imatge i memòria de l'homenatjat. Dit d'una altra manera, les ciutats feien servir aquesta política per agrair els serveis que els havien prestat alguns ciutadans particulars, amb l'objectiu d'estimular futurs actes en benefici de la comunitat. En el cas de les dones, tot i que no podien accedir a càrrecs polítics, la documentació epigràfica en testimonia moltes que rebien homenatges honorífics a força ciutats de l'imperi, la qual cosa certament és reflex d'una activitat important en la vida cívica de les seves comunitats. Malgrat que estaven mancades de drets polítics, van poder desenvolupar uns quants sacerdocis o portar a terme una labor cívica a les ciutats per mitjà d'actes evergètics, labors que els van permetre ser representades a l'espai públic.

Però aquesta presència ha de ser entesa com el resultat d'un procés d'emancipació de la dona romana en el camp successori i en l'administració econòmica, que va començar al final de la República i va arribar a les últimes conseqüències cap al segle II dC, segles en què es produeix un progressiu reconeixement jurídic de la dona i una major independència legal.⁴⁹ Això els va permetre obtenir més autonomia en la gestió del patrimoni personal, provinent principalment del dot i dels béns rebuts per herència, almenys per a les dones de posició elevada.⁵⁰ Teòricament, fins als temps de Diocleciana (285-305 dC), les dones estaven subjectes a la *patria potestas* i la *tutela mulierum* del cap de família home, el qual era necessari per fer qualsevol mena de transacció com

48 L'estudi de la concessió i recepció d'honors té una llarga tradició acadèmica, entre la qual podem citar les obres de P. Saller i J. Nicols (1979), G. Lahusen (1983) i G. Alföldy (1984; 1996). Igualment, altres noms de menció obligatòria són W. Eck (1984; 1990), S. Lefebvre (1998; 2004), A. U. Stylow (2001) o J. Feijer (2002).

49 Per a una visió més àmplia sobre la capacitat patrimonial, l'estatus jurídic de la dona i el procés d'emancipació, vegeu Del Castillo (1976); Cenerini (2009: 39-58); i Vigneron; Gerkens (2000).

50 Gallego (1993: 112).

acceptar una herència, fer testament o qualsevol tipus d'obligació contractual.⁵¹ Però aquest poder va anar disminuint de manera gradual per diferents recursos legals i l'acció d'algunes dones que van voler manejar les seves qüestions econòmiques i van adquirir progressivament més presència social i econòmica, tal com mostren fonts literàries i, especialment, epigràfiques.⁵²

Aquesta major independència es va deixar veure a les ciutats, on moltes dones van assolir posicions notables i van desenvolupar una vida social i econòmica activa, la qual cosa es va traduir en la representació femenina en els espais públics de les comunitats.⁵³ Una de les primeres dones que va rebre una estàtua pública va ser Cornèlia en el segle II aC, filla de Publi Corneli Escipiò Africà i mare dels Gracs, la qual va exercir una activa influència en la política romana.⁵⁴ Però va ser a partir del Principat quan la representació pública de la dona va desenvolupar-se més, especialment a partir del programa d'August i la creació de nous models plàstics de representació del *princeps* i els membres de la família imperial. En les noves formes de representació imperial, utilitzades com a mitjà de propaganda i legitimació del nou règim monàrquic, va prevaldre la importància del significat ideològic del concepte familiar com a element sustentador de les noves bases del poder imperial, amb una important influència de la forma de poder desenvolupat en els regnes hel·lenístics.⁵⁵ Per tant, en aquests grups escultòrics es va representar tant els homes com les dones de la *Domus Augusta*, ja que eren elles les que proporcionaven els hereus i asseguraven la legitimitat de la dinastia, i, com no podia ser d'una altra manera, van ser incloses les efígies d'Octàvia i Lúvia, germana i mare de l'emperador.⁵⁶

Aquests retrats gentilicis erigits a Roma van servir de model a la resta de ciutats de la península Itàlica i la resta de províncies, en les quals es va voler imitar les noves formes de representar l'emperador i la seva família, creant nous hàbits d'autorepresentació de les elits i manifestant-se a través de les galeries escultòriques familiars.⁵⁷ La dona hi apareix no només com a pilar, sinó en molts casos també com a garant de legitimitat i continuïtat de la família.⁵⁸ A més, el decret d'homenatges a dones evidencia que mantenien una important activitat pública a les seves ciutats, i, tot i que estaven allunyades de les intituci-

51 Pomeroy (1999: 172-186).

52 Són bastants els exemples epigràfics de dones que instituïen hereus, que heretaven o que gestionaven el seu patrimoni: vegeu Monaco (2000) i Gallego (2003; 2006; 2007), per al cas hispà.

53 MacMullen (1980: 208-218).

54 Flory (1993: 288-292); Briand-Posart (2004: 171-172).

55 Corbier (1994: 243-291); Moreau (2005: 7-23). Sobre aquests programes estatuaris de la família imperial, vegeu també Zanker (2008) i Cesarano (2015).

56 Flory (1993: 292-306); Hemelrijk (2005: 311-317).

57 Alföldy (1996), 7; Hurler (2006: 49-68; 2012: 164-165).

58 Van Bremen (1983: 236).

ons, van participar en les activitats de les seves comunitats mitjançant l'exercici de sacerdocis i de l'activitat evergètica.⁵⁹ Les motivacions que podien tenir amb la participació en el sistema d'honors no distaven de les masculines: recordar els seus *merita* i proveir-se d'honos per tal de fer créixer la *dignitas* personal, però també la de la resta de la família a través de contribuir a crear una memòria cívica que facilités la promoció política a *ordines* superiors dels membres masculins.⁶⁰ Així, l'epigrafia testimonia en els municipis i colònies d'Hispania un gran nombre de dones de les aristocràcies locals que promovien i rebien honors estatuaris tant en àmbit públic com privat (fig. 1).⁶¹

Fig. 1. Homenatge escultòric en commemoració a una sacerdotessa vestal a l'*Atrium Vestae* de Roma. Fotografia: l'autora.

59 Hemelrijk (2014: 151-158).

60 Forbis (1990: 493, 495); Melchor (2010: 223-224); Longfellow (2014: 81).

61 Vegeu els estudis realitzats per M. Navarro sobre la dona de l'elit a Hispania, especialment la seva obra en dos volums *Perfettissima femina. Femmes de l'élite dans l'Hispanie romaine* (2017).

Ara bé, a les ciutats i municipis no tota la població va tenir la lliure possibilitat de ser representada amb una estàtua a qualsevol lloc, especialment si es tractava d'un lloc públic.⁶² Per col·locar aquests monuments, portadors d'un important missatge polític, hi havia una acurada gestió de l'espai públic municipal. Estava subjecta a una sèrie de regles que emanaven de la política imperial i la jerarquia social, i quedava regulat el tipus d'imatge, la formulació de la dedicatòria, l'elecció del lloc, qui podia ser honorat i la composició dels dedicants.

La donació d'estàtues va esdevenir una important alternativa de representació per a les persones que no podien disposar d'una imatge pròpia, com podien ser els lliberts ben posicionats o ciutadans de baix rang. Va constituir igualment un important àmbit de representació, que assolía la màxima expressió a través del text commemoratiu que acompanyava l'escultura i en el qual quedava reflectit el record de qui tenia la iniciativa i la contraprestació dispensada. Amplis sectors van aprofitar aquests mecanismes d'autorepresentació per exposar els seus vincles familiars o clientelars, la seva posició social i econòmica, o fins i tot com a mitjà per reflectir el seu *cursus honorum*,⁶³ proveïts de manera indirecta de la seva *inmortalitas*. Així, l'*honus statuae* va tenir un efecte de retorn sobre la figura del donant, especialment important en els casos de persones que d'una altra manera no haurien pogut ser presents a l'esfera pública d'una ciutat.⁶⁴

62 Alföldy (1996: 5-6).

63 Hi ha els exemples, tot i que són pocs, en què el autor autor de l'homenatge apareix representat amb tots els seus *merita* i *cursus honorum*, molts recollits a Eck (1994: 650-662). En el cas particular de Tàrraco, hi ha l'exemple en una inscripció procedent de l'*ager Tarraconensis* en la qual el dedicant s'autorepresenta amb tots els seus *merita*, i cap de l'homenatjat: Gorostidi (2010: núm. 5).

64 Eck (1996: 347-357); Ortiz de Urbina (2009: 232); Melchor (2009a: 403).

3. PROMOCIÓ FEMENINA DE MONUMENTS HONORÍFICS A TÀRRACO

A la ciutat de Tàrraco, hi detectem una sèrie de dones que van tenir una posició significativa en la vida pública de la ciutat a través de la promoció d'homenatges estatuaris. La revisió de l'epigrafia de la ciutat permet conèixer quaranta-sis inscripcions honorífiques que van ser impulsades o finançades per dones, dels aproximadament cent cinquanta exemplars coneguts a la ciutat.⁶⁵ Aquests homenatges van partir a iniciativa d'un total de trenta-nou dones, ja que n'hi va haver que van fer més d'una donació (taula 1). En coneixem els testimonis gràcies a la inscripció que hi havia al pedestal sobre el qual s'erigien les escultures honoràries.

Aquests monuments van poder ser erigits en espais de representació públics i oficials o van ser col·locats en àmbits privats, com a l'interior de domicilis particulars, atris de *domus* o vil·les suburbanes. Pel que fa a la cronologia en la qual van realitzar-se aquests homenatges, ens proporciona una forquilla entre el final del segle I i el segle III dC, amb una profusió important en el segle II dC. Aquestes dates coincideixen amb el moment de més desenvolupament del sistema d'honors públics a les ciutats de l'Imperi, així com amb la major liberalització de la situació de la dona romana.⁶⁶

65 Alföldy (1979: 185).

66 Forbis (1990: 498).

Taula 1. Dones promotores d'homenatges a Tàrraco, receptors d'homenatges, el seu parentiu, estatus social, material del suport i cronologia.

Núm. cat.	Dedicants	Persones honorades	Relació / parentiu	Estatus	Material de suport	Cronologia
1	<i>Fulvia Procula</i>	<i>L. Fulvius Numisianus</i>	Germà	Orde senatorial	Pedra calcària	185 - 191 dC
2	<i>Celsia Flavina</i>	<i>Fulvia Procula c. f.</i>	Filla	Orde senatorial	Pedra calcària	Principi del segle III dC
3	<i>Apronia L. f. Iusta</i>	<i>Q. Gargilus Q. f. Arn. Macer Aufidinus</i>	Marit	Orde senatorial	Pedra de Santa Tecla	Entre el 81 i el 96/98 dC
4	<i>Rufria Ovinia Corneliana</i>	<i>L. Ovinus L. f. Quir. Rusticus</i>	Pare	Orde senatorial	Desconegut	Final del segle II - principi s. III dC
5	<i>Iulia Q. f. Ingenua</i>	<i>P. Licinius L. f. Gal. Laevinius</i>	Fill	Mare d'un <i>equus</i> i flamen <i>pHC</i>	Pedra de Santa Tecla	Segle I - II dC
6	<i>Pompeia Donace</i>	<i>L. C. f. Gal. Cornelius Celsius</i>	Marit	Muller d'un <i>equus</i>	Pedra de Santa Tecla	Final del segle I dC - s. II dC
7	<i>Valeria C. f. (---) iana</i>	<i>L. Fonteius M. f. Gal. Maternus Novatianus</i>	Marit	Muller (?) d'un <i>equus</i> i flamen <i>pHC</i>	Pedra calcària	96-98 dC
8	<i>Numisia Victorina</i>	<i>L. Numisius L. fil. Pal. Montanus</i>	Germà	Germana d'un <i>equus</i> i flamen <i>pHC</i>	Pedra de Santa Tecla	117 - 138 dC
9	<i>Fulvia M. f. Celera</i>	<i>Popilia M. f. Secunda</i>	Mare	Flamínica <i>pHC</i> i flamínica perpètua de la Concòrdia Augusta	Pedra de Santa Tecla	Primera meitat del segle II dC
10	<i>Sempronia M. f. Materna</i>	<i>L. Pomponius Avitus</i>	Marit	Muller (?) de flamen <i>pHC</i>	Pedra calcària	Segle II dC
11	<i>Lucia Valentina</i>	<i>L. Antonius L. f. Gal. Saturninus</i>	Marit	Muller (?) de flamen provincial (?)	Desconegut	70-150/180 dC
12	<i>Lucretia Montana</i>	<i>C. Marius C. f. Gal Nigrinus</i>	Marit	Muller de flamen provincial	Pedra de Santa Tecla	Primera meitat del segle II dC
13	<i>Aemilia Kara</i>	<i>L. Cornelius C. f. Gal Romanus</i>	Marit	<i>Ingenua</i> , muller de flamen local	Pedra de Santa Tecla	96 - 150 dC
14	<i>Iulia Sex. filia Reburina</i>	<i>P. Fabius P. f. Ser. Lepidus</i>	Fill	<i>Ingenua</i>	Pedra de Santa Tecla	Període flavi - segle II dC
15	<i>Assalica L. f. Avita</i>	<i>M. Cornelius M. f. Gal. Avitus</i>	Fill	<i>Ingenua</i>	Desconegut	Època flàvia

Núm. cat.	Dedicants	Persones honorades	Relació / parentiu	Estatus	Material de suport	Cronologia
16	<i>Cornelia L. f. Avita</i>	<i>Assalica L. f. Avita</i>	Filla	<i>Ingenua</i>	Pedra de Santa Tecla	Èpocaitàvia
17	<i>Valeria Firmina</i>	<i>C. Valerius Avitus</i>	Fill	<i>Ingenua</i>	Desconegut	Govern d'Antoní Pius o Marc Aureli
18.1	<i>Valeria Silvana</i>	<i>L. Valerius Tempestivus</i>	Marit	<i>Ingenua</i>	Pedra de Santa Tecla	Meitat del segle II dC
18.2	<i>Valeria Silvana</i>	<i>L. Valerius Tempestivus</i>	Marit	<i>Ingenua</i>	Llisós	Meitat del segle II dC
18.3	<i>Valeria Silvana</i>	<i>L. Valerius Tempestivus</i>	Marit	<i>Ingenua</i>	Pedra de Santa Tecla	Meitat del segle II dC
19	<i>Didia Amabilis</i>	<i>Q. Anthracius Q. f. Velina Inguuus</i>	Marit	<i>Ingenua</i>	Desconegut	Èpocaitàvia - antonina.
20	<i>Sulpicia Aeliana</i>	<i>Sulpicia Calagurritana</i>	Mare	<i>Ingenua, matrona honestissima</i>	Llisós	Seple II dC
21	<i>Licina Flaccilla Palentina</i>	<i>Pompeia Paterna Viminacensis</i>	Germana	<i>Ingenua</i>	Pedra de Santa Tecla	Seple III dC
22	<i>Maridia Quietilla</i>	<i>Baebia M. f. Queta</i>	Mare	<i>Ingenua</i>	Pedra de Santa Tecla	Període flavi - seple II dC
23	<i>Licina Crispula</i>	<i>C. Licinius Minicianus</i>	Fill	<i>Ingenua</i>	Marbre de Proconnès	Segona meitat del seple II dC
24	<i>Pompeia Verecunda</i>	<i>S. Pompeius Sedatinus</i>	Marit	Lliberta	Pedra de Santa Tecla	Final del seple I - principi del s. II dC
25.1	<i>Cornelia Faventina</i>	<i>Ti. Manlius Ti. f. Gal. Silvanus</i>	Marit	Lliberta	Pedra de Santa Tecla	Èpocaitàvia
25.2	<i>Cornelia Faventina</i>	<i>M. Cornelius Faventinus</i>	Germà	Lliberta	Pedra de Santa Tecla	Èpocaitàvia
25.3	<i>Cornelia Faventina</i>	<i>M. Cornelius Phaedimus</i>	Germà	Lliberta	Pedra de Santa Tecla	Èpocaitàvia
25.4	<i>Cornelia Faventina</i>	Nom desconegut	Mare	Lliberta	Desconegut	Èpocaitàvia
26	<i>Sutoria Surilla</i>	<i>M. Fulvius Musaeus</i>	Marit	Lliberta	Llisós	70- 150 dC
27.1	<i>Sempronia Lychnis</i>	<i>M. (---)io Viventinus</i>	Gendre	Lliberta	Pedra calcària	Seple II dC
27.2	<i>Sempronia Lychnis</i>	Nom desconegut	Net	Lliberta	Desconegut	Seple II dC
28	[-----]	<i>L. Aelius Polyclethus</i>	Fill	Lliberta	Llisós	Seple II-III dC
29	<i>Raecia Irene</i>	<i>C. Caecilius C. f. Gal Potitus</i>	Fill	Lliberta	Pedra calcària	Seple II dC
30.1	<i>Fabia Lyde</i>	<i>C. Aufidius Victorinus</i>	<i>Amicus</i>	Lliberta	Pedra calcària	Principi del seple III dC

Núm. cat.	Dedicants	Persones honorades	Relació / parentiu	Estatus	Material de suport	Cronologia
30.2	<i>Fabia Lyde</i>	<i>M. Fabius Actus</i>	Germà	Lliberta	Llisós	Principi del segle III dC
31	<i>Egnatuleia Sige</i>	<i>C. Egnatuleius C. f. Gal. Seneca</i>	Patró	Lliberta	Pedra de Santa Tecla	Segle II dC
32	<i>Caecilia Galla</i>	<i>M. Granius Probus</i>	Fill	Lliberta	Llisós	Segona meitat del segle II dC - principi del segle III dC
33	<i>Herennia Aphrodite</i>	<i>M. Granius Probus</i>	Germà	Lliberta	Llisós	Segona meitat del segle II dC - principi del segle III dC
34	<i>Grania Procula</i>	<i>M. Fulvius Gratus</i>	Relació clientelar (?)	Descendent de lliberts	Pedra de Santa Tecla	Segle I - II dC
35	<i>Domitia [---]sa</i>	<i>Domitia Quartilla</i>	Filla	Lliberta	Pedra de Santa Tecla	Segle II dC
36	<i>Cornelia Festiva</i>	<i>L. Flavius Chrysogonus</i>	Patró	Lliberta	Desconegut	Segle II dC
37	<i>Atilia Alcyone</i>	<i>Atilia Valeriana</i>	Patrona	Lliberta	Pedra de Santa Tecla	Època adriana
38	<i>Iulia Helice</i>	<i>Clodia Q. f. Rufina</i>	Neta	Lliberta	Llisós	Segle II dC
39	<i>[Iulia] Rufina</i>	<i>Clodia Q. f. Rufina</i>	Neboda materna	Lliberta (?)	Llisós	Segle II dC

3.1 Caracterització dels suports utilitzats: els pedestals honorífics

Els documents que fan possible conèixer aquestes dones els constitueixen els pedestals d'estàtua en què van gravar les dedicatòries als personatges que van honorar. Pel que fa a aquest tipus de suport epigràfic, a partir de l'època flàvia va començar la producció de pedestals d'estàtua fabricats a gran escala a partir d'un mateix esquema als tallers epigràfics de la ciutat.⁶⁷ Es tracta dels pedestals tripartits formats per tres parts exemptes: una de superior amb coronament, un sòcol inferior amb la mateixa forma invertida (*crepido*) i un dau central d'aproximadament 90 cm d'alçada, 60 cm d'amplada i 50 cm de profunditat (fig. 2).⁶⁸ Generalment estaven realitzats en el *marmor* local anomenat pedra de Santa Tecla, així com en la calcària de nom llisós, procedents totes dues de les mateixes pedreres locals del Llorito.⁶⁹ En total, G. Alföldy va documentar uns cent cinquanta pedestals d'aquesta tipologia.⁷⁰

67 Sobre les *officinae lapidariae* epigràfiques de la ciutat, vegeu, entre d'altres, Alföldy (2012b); Gorostidi, López Vilar (2015); Gorostidi, Ruiz (2017); Gorostidi (2017); Gorostidi et alii (2018).

68 Alföldy (1975: 476-477); Alföldy (2012b: 438-440).

69 Sobre aquests materials lapidis, vegeu Álvarez et alii (2009a; 2009b; 2009c); Gutiérrez (2009a: 185-190; 2009b).

70 Alföldy (1979: 185).

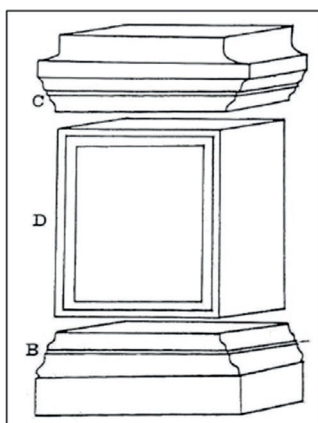

Fig. 2. Esquema de pedestal tripartit. C: *corona*; D: net motllurat; B: *crepido*.
Dibuix: Di Stefano (1987: 278).

Així, el pedestal tripartit va esdevenir el monument per excel·lència per a la representació honorífica de les elits de la ciutat. Les dones no van restar excloses d'aquest tipus de representació en suports de prestigi. D'aquesta manera, tots els pedestals documentats en aquest treball corresponen precisament a aquesta tipologia de pedestal. Igualment, els materials utilitzats per a aquests pedestals són sobretot realitzats en l'esmentada calcària de prestigi, la pedra de Santa Tecla, així com en la calcària llisós. Només cal anomenar l'excepció d'un dels pedestals, que no va ser realitzat de forma tripartita (núm. 23), sinó de tipus monolític, amb el *crepido*, el dau central i la corona realitzats de manera unitària. Esdevé un suport estrany dins de l'epigrafia de Tàrraco, i tan sols es coneix una quinzena de monuments corresponents a aquesta tipologia. A més a més, en aquest cas el material que es va fer servir per al suport no va ser una d'aquestes calcàries locals, sinó que va ser realitzat en marbre blanc de Proconès, procedent de l'illa de Màrmara, a l'actual Turquia.⁷¹

3.2 Ubicació dels monuments: entre l'àmbit públic i el privat

Les ubicacions originals que tenien els monuments honorífics eren diverses, localitzades tant en espais de representació públics com privats. En primer lloc, a través dels cicles escultòrics, les ciutats romanes i els seus llocs públics van ser utilitzats com a espais de propaganda, on van implantar-se homenatges que van contribuir a construir la memòria de la ciutat. Les escultures de ciutadans notables, que van poblar les colònies i els municipis romans, assolien el més

⁷¹ Segons l'atribució del tipus de material del suport realitzat en el comentari *CIL* II/2 14, 1336 i analitzat macroscòpicament.

alt valor expressiu a través de la corresponent inscripció commemorativa. S'hi assenyalaven els mèrits, honors aconseguits i els càrrecs polítics i religiosos exercits pels homenatjats.

Tanmateix, per tal que la col·locació d'un homenatge estatuari *in loco publico* fos efectiva, calia l'autorització de l'administració competent: l'*ordo decurionum* en les ciutats o el Senat mateix a Roma.⁷² La gestió de l'espai públic a les comunitats restava sota la competència de les cúries locals, les úniques que van poder autoritzar i gestionar l'erecció d'estàtues en llocs públics de les seves ciutats,⁷³ concebuts com a llocs de representació i celebració del poder, des de la família imperial fins a les elits locals.⁷⁴ Així, les autoritats atorgaven un espai cívic per a la col·locació d'escultures, de més o menys importància segons el prestigi del beneficiari, i els fòrums de les ciutats quedaven com a espais preferents, encara que també van poder situar-se entorn dels principals edificis cívics i els carrers que envoltaven les places forenses.⁷⁵

D'aquesta manera, la menció de fórmules com *loco dato decreto decurionum*, *accepto loco* o *loco adsignato* en els textos commemoratius confirmaven l'atribució d'un espai públic a la persona que havia sol·licitat l'honor, la qual posteriorment assumia el finançament de l'homenatge.⁷⁶ En molts epígrafs s'ometien aquestes fórmules perquè se sobreentenia la ratificació necessària de l'òrgan competent per exposar una escultura en sòl públic.⁷⁷ L'absència d'autorització de l'*ordo decurionum* no descarta automàticament que aquestes escultures es trobessin en espais privats, ja que els dedicants podien prescindir d'aquesta dada, especialment si es tractava de famílies ben posicionades a la ciutat.⁷⁸

Tanmateix, no només els fòrums i altres espais públics van servir de lloc de representació de les elits, sinó que aquestes estàtues també van ser alçades en espais privats. Precisament, Plini, en un passatge, va assenyalar que la memòria dels homes notables va ser perpetuada en primer lloc a les tombes, posteriorment als fòrums, on es gravarien els seus *merita*, i finalment als atris de les cases.⁷⁹ D'aquesta manera, els atris i peristils de les *domus* i vil·les suburbanes van convertir-se en espais de representació de les elits, actuaven com a "fòrums privats", si bé no van deixar de ser espais secundaris de commemora-

72 Alföldy (1979: 178-180).

73 Sobre les normes que regulaven la col·locació d'estàtues en llocs públics, Musumeci (1978); Zimmer (1989); Antico (1997); Camodeca (2003).

74 Alguns exemples d'estudis locals d'espais de representació els podem trobar a Rodà (2009) (Tàrraco); Noguera *et alii* (2005) (Segòbriga); Cadario (2015) (Luni).

75 Lefebvre (1998: 101-102; 2004: 380-384); Abascal (2009: 96-101); Melchor (2017: 25).

76 Camodeca (2003: 176-177).

77 Sobre això vegeu Zimmer (1989); Antico (1997).

78 Melchor (2006: 206-208).

79 Plin. *NH*, 34, 17.

ció.⁸⁰ Conèixer on van ser ubicats els homenatges permet comprendre l'estatus del personatge representat. Les cúries locals van reservar el privilegi de la memòria pública a les altes elits locals, de manera que altres grups socials inferiors van poder veure's exposats en altres ambients, com ara els privats.

En el cas de Tàrraco, pel que fa als homenatges de col·locació pública, és ben coneguda la topografia i els llocs oficials de representació. Van ser principalment les places públiques de la ciutat. D'una banda, al nord-est de Tàrraco, a la part més alta de la ciutat, va situar-s'hi el recinte del temple del culte imperial. En una terrassa inferior, s'hi localitzava la gran plaça forense de representació del concili provincial. D'altra banda, a la part baixa de la ciutat, a l'est, s'hi ubicava el fòrum de la ciutat o colonial (fig. 3).⁸¹

Fig. 3. Principals edificis públics i espais de representació. Fòrum de Tàrraco (1). Teatre (2). Recinte provincial (3): temple, fòrum i circ. Amfiteatre (4). Planimetria: PAT 2007, làm. IV.

80 Melchor (2006: 209).

81 Dupré (1990: 319); vegeu també Ruiz de Arbulo (1993: 98-102; 1998: 48-50); Mar *et alii* (2015: 77-81).

Les personalitats importants de la ciutat van ser recordades en aquests espais. Quant al fòrum provincial, va esdevenir un recinte creat per a la representació escultòrica del *concilium provinciae* (fig. 4) En aquest àmbit, van ser-hi homenatjats els diferents *flamines* i *flaminicae* de la Tarraconense, un cop havien finalitzat els mandats. Coneixem gràcies a un fragment d'una inscripció narbonesa la *lex de flamonio provinciae Narbonensis*, en la qual s'estableix que els summes sacerdots havien de ser honorats amb una estàtua col·locada a l'àrea del culte imperial.⁸² Segons aquesta llei, en acabar el mandat anual tenien el dret de rebre una estàtua al recinte provincial, i la majoria de les estàtues de sacerdots i sacerdotesses rebien aquest honor, generalment a costa del concili provincial, que en el cas de la província tarraconense apareixia indicat sota la fórmula *provincia Hispania Citerior*. En efecte, s'han trobat a Tàrraco bastants pedestals dedicats a aquests sacerdots sortints, que testimonien la vigència d'aquesta activitat entre l'època flàvia i el final del segle II dC.⁸³

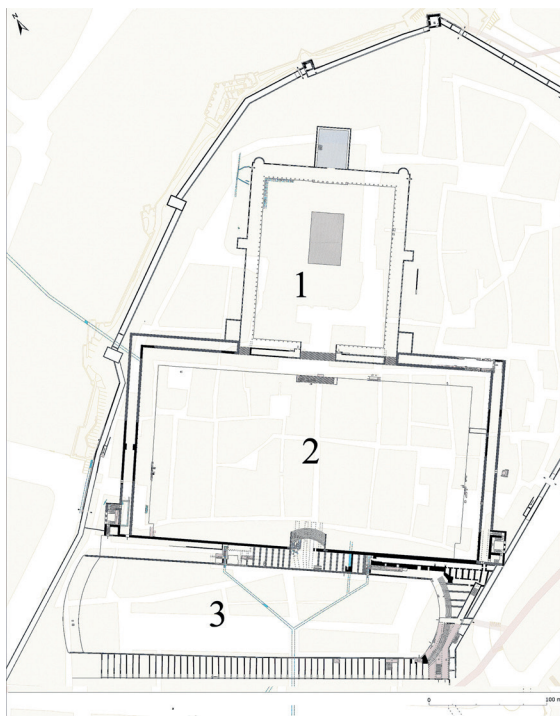

Fig. 4. Planta i restes de la seu del *concilium provinciae Hispaniae Citerioris*. A la part superior, recinte del temple del culte imperial (1); a sota, gran plaça de representació (2) i circ (3).

Planimetria: PAT 2007, làm. A'.

82 CIL XII, 6030; Fishwick (2002: 3-15).

83 Gorostidi (2017); Ortiz de Urbina (2006: 49-50). Vegeu també, sobre el flaminat provincial a la ciutat, Alföldy (1973); Fishwick (2002).

Però el concili provincial no només va ofrenar estàtues als sacerdots sortints, sinó també als *diui* i les *diuae*, emperadors i emperadrius divinitzats, a l'emperador regnant i la seva família (*Augusti*), així com a personatges destacats en l'administració provincial, membres del *concilium*.⁸⁴ Igualment van poder donar permís per col·locar estàtues honorífiques a tercers al fòrum provincial a iniciativa d'altres dedicants; en aquests casos, se'n deixava constància amb fórmules explícites que ho indicaven.⁸⁵

Per la seva banda, la resta de magistrats municipals i l'elit local rebia els mateixos homenatges a diferents espais públics de la ciutat, però especialment al fòrum colonial de Tàrraco, a la part inferior de la ciutat. En aquest cas, l'administració competent que va regir sobre la col·locació d'estàtues va ser l'*ordo decurionum* de Tàrraco, format per membres de l'elit local.⁸⁶ No obstant això, com se n'ha fet al·lusió, els homenatges també van poder ser col·locats en àmbits privats, com ara l'interior de *domus* urbanes o de vil·les de l'*ager Tarraconensis*.⁸⁷

Tanmateix, hi ha pocs casos en què la troballa d'aquests pedestals disposi d'un context arqueològic. En la majoria de casos, la informació sobre el seu descobriment es redueix a referències generals, sense comptar amb la mobilitat que van patir aquestes peces. Per tant, és difícil determinar el lloc exacte en què van exposar-se els homenatges. Però qüestions com el tipus de càrrecs o funcions exercides pels homenatjats poden ajudar a plantejar hiòtesis sobre l'ambient de l'emplaçament.

84 Mar *et alii* (2015: 75).

85 *Consentiente pHe* (CIL II²/14, 1180); *consensu concili pHe* (CIL II²/14, 1184), etc.

86 Ruiz de Arbulo (1990: 135).

87 Vegeu Melchor (2013). Aquest autor suggereix que va ser en aquests espais rurals on amb més freqüència veiem dedicacions privades. Sobre aquesta qüestió referida a l'*ager* de Tàrraco, on s'han trobat uns quants pedestals en antigues vil·les romanes, vegeu Gorostidi (2010: 28-29).

4. EVERGETISME FEMENÍ A LES INSCRIPCIONS HONORÍFIQUES

Dins de la commemoració honorària, van ser freqüents els casos en què la iniciativa del monument va partir d'òrgans oficials (*res publica, municipium, civitas...*), però avalada econòmicament per un particular. Aquestes iniciatives podien ser respostes per la persona homenatjada, per un familiar, amics o clients, amb l'emissió dels diners per col·locarla, de manera que es demostrava capacitat financera. Se'n deixava constància en el mateix text commemoratiu, i s'hi podia incloure la remissió de despeses, de qui partia la iniciativa i, en alguns casos, l'autorització per col·locar-lo. Així es deixava constància de la influència, mèrits i activitat pública de la persona beneficiària de l'homenatge, si bé la possessió d'una estàtua no reportava prestigi només al representat, sinó també a la resta de la família.⁸⁸

Aquests casos són entesos com a actes evergètics o munítics envers la comunitat, ja que el cost de l'honor passava de mans privades a la *civitas*, malgrat que la iniciativa partís d'un organisme oficial. L'epigrafia de Tàrraco deixa constància d'una sèrie d'aquests actes de evergetisme femení, en els quals l'homenatge escultòric va a partir de la iniciativa d'entitats oficials, però pagat per dones. No obstant això, molts de pedestals que recollim en aquest treball van poder tenir una col·locació en els espais de representació públics de la ciutat, i per tant van comptar amb l'autorització de l'òrgan competent, encara que no s'especifiqui en la inscripció.

Iulia Sex. filia Reburina

Un exemple en l'epigrafia de Tàrraco de munificència cívica el trobem en el monument pagat per *Iulia Sex. filia Reburina* (núm. 14). Aquesta dona va sufragar les despeses derivades de l'estàtua *post mortem* que la colònia de Tàrraco va dedicar al seu fill, *P. Fabius P.f. Ser. Lepidus*. La fórmula *remissa impensa* que apareix al text és comuna a la Bètica i ens indica que aquest és un acte d'evergetisme cap a la ciutat de Tàrraco a través de *P. Fabius P.f. Ser. Lepidus*, al qual van honorar amb una estàtua en un lloc públic, per decret decurional, i amb els *ornamenta* dels edils. Les despeses, però, van ser pagades per la mare.

88 Ortiz de Urbina (2009: 227-228).

Respecte al notable receptor de l'homenatge, no es pot determinar el seu origen amb precisió, però la seva adscripció a la tribu *Sergia* permet pensar que no era originari de Tàrraco,⁸⁹ o almenys l'ascendència de línia paterna. A més, sembla que la seva mare tampoc va néixer a la capital, segons el seu *cognomen* *Reburrina/us*, d'origen indígena,⁹⁰ el qual trobem fonamentalment a la part septentrional d'Hispania o a la vall superior del Duero.⁹¹ Tanmateix, aquest *cognomen* també el podem trobar a Tàrraco en el segle III dC, potser descendents d'aquesta dona.⁹²

D'altra banda, G. Alföldy va plantejar la possibilitat que aquest notable fos el pare de *Fabia Lepida*,⁹³ a qui coneixem pel seu monument funerari i el del seu marit [---]cian[us], ofert pel seu fill o filla, el nom del qual no fa constar. Aquest personatge va ser admès als antics *quinquennales* i jutge de les cinc decúries a Roma, càrrecs de gran importància, especialment el primer, ja que es tractava del rang més alt de l'orde decurional. També va apuntar la possibilitat que la família de *Fabia Lepida* hagués estat integrada com a ciutadana de Tàrraco una generació anterior, la qual cosa correspon amb la procedència de la zona nord d'Hispania de la dedicant *Reburrina*.

Igualment, cal recalcar que aquesta dona va encarregar-se que s'explicités en el text que ella va pagar els honors mitjançant les fórmules *remissa impensa, de suo dedit*, conscient que quedaria exposat al públic i al reconeixement local. A més a més, aquesta última fórmula, *de suo dedit*, apareix a l'*ordinatio* del text amb una mida més gran que les línies precedents, per accentuar l'acte munífic promogut per aquesta dona. Igualment, ens indica que les despeses van ser sufragades amb béns propis de la dona, potser diferents del dot, i que va poder gestionar amb llibertat.⁹⁴

Lucretia Montana

Un altre cas és el de *Lucretia Montana* (núm. 12). Aquesta dona va assumir l'encàrrec de dur a terme l'honor i el finançament del monument estatuari que els decurions de la ciutat van decretar per homenatjar el seu marit, *C. Marius C. f. Gal. Nigrinus*, procedent d'*Auso* (Vic). A més de l'homenatge públic ofert per la cúria local, aquest personatge també va rebre una segona estàtua oficial, en aquest cas a iniciativa del concili provincial en haver finalitzat el mandat

89 Fasolini (2009: 232).

90 Navarro; Ramírez (2003: 279); Abascal (1994: 31).

91 Abascal (1994: 480).

92 *CIL* II³/14, 1085.

93 *CIL* II³/14, 1209.

94 Berlanga (2012: 131).

com a flamen provincial.⁹⁵ Cada monument havia de ser exposat públicament a l'espai de representació oficial de la ciutat i de la província, és a dir, al fòrum de la colònia i al fòrum provincial, respectivament.

Aquesta doble commemoració oficial, així com l'important sacerdoci exercit, al·ludeixen a l'alta posició del notable ausetà. També la influència de *Lucretia Montana* pot ser constatada fàcilment, tant per la seva elevada capacitat econòmica, que li va permetre pagar els honors decretats al seu marit, com per la bona posició de la seva *gens* a la ciutat.⁹⁶ La família *Lucretia* és documentada a Tàrraco des de l'època tardorepublicana,⁹⁷ i se'n coneixen uns quants membres pertanyents a cercles de lliberts molt enriquits que van adquirir importants cotes de poder dins de la societat tarraconense; hi havia sevirs augustals⁹⁸ i un decurió,⁹⁹ els quals probablement van posseir propietats a l'*ager* de la ciutat.¹⁰⁰ Un d'aquests lliberts que van ocupar el sevirat augustal, el qual a més va ser *magister Larum*, de nom *L. Lucretius Montanus*,¹⁰¹ pot ser que fos antecessor directe de *Lucretia Montana*.

Pompeia Verecunda

Un cas excepcional és el de *Pompeia Verecunda* (núm. 24), una dona probablement lliberta que va costejar un monument honorífic prèviament atorgat pel consell dels decurions de la ciutat. El seu cas es coneix a través de una inscripció que va ser descoberta completament el 2010. El pedestal que aquesta lliberta va promoure ja era conegut, però es desconeixia encara l'existència de la dona, ja que el seu nom quedava ocult sota el paviment del carrer Mediona de Tarragona on es troba adossat a la paret d'una casa. Ja se sabia el nom del receptor de l'homenatge, *Sex. Pompeius Sedatinus*, i el seu càrrec com *sevir Augustalis*; però, gràcies a unes obres que van rebaixar el nivell del carrer, va quedar al descobert també el nom de qui va pagar i dedicar el monument, *Pompeia Verecunda*, probablement la seva muller. Amb el nou text també es va conèixer la fórmula *ex d(ecreto) d(ecurionum)*, que confirmava el permís del senat local per a la col·locació pública del monument, així com un segon càrrec exercit per l'homenatjat, el de *decurio Larum Tarraconensium*.¹⁰²

95 *CIL* II²/14, 1151.

96 Vegeu l'apartat 4.

97 *CIL* II²/14, 1314.

98 *CIL* II²/14, 1242; 1256; 2304.

99 *CIL* II²/14, 1020.

100 Gorostidi (2010: núm. 12; 30; 146).

101 *CIL* II²/14, 1256.

102 La nova lectura va ser editada a D. Gorostidi; J. López Vilar (2011). La lectura anterior es feia de la manera següent: [Se]xt(o) Pompeio / [S]edatino / [A]lquensi ex / [p]rovincia / [A]lquitano(a) [se]viro Augus[tal]i Apu[le]ius---. (RIT 401).

El text també esmenta que *Sedatinus* era originari d'*Aquae*, a la província d'Aquitània, és a dir, d'*Aquae Tarbelicae*, l'actual Dacs. L'arribada a Tàrraco d'aquest personatge es podria explicar per motius comercials; van assentar-se a la ciutat i van anar adquirint-hi posicions notables, tal com mostra la posició social aconseguida a Tàrraco de *Sedatinus*. Per tant, ens trobem davant d'un bon exemple de mobilitat tant geogràfica com social, relacionat segurament amb l'activitat comercial.

D'altra banda, cal ressenyar que *Verecunda* comparteix el mateix gentilici que el seu marit, per la qual cosa hi ha la possibilitat que fossin conlliberts, d'un *Pompeius* patró comú. Una altra possibilitat que podem tenir en compte és que *Pompeia Verecunda* fos l'antiga esclava del sevir. Aquest no era un cas aïllat, ja que se'n troben uns quants exemples a l'epigrafia d'esclaves alliberades i casades amb els seus antics patrons, que arribaven a assolir una significativa posició de privilegi.¹⁰³ Tanmateix, no es refereix a l'homenatjat com a *marito et patrono*, ni com conllibert, com passa en alguns d'aquests supòsits,¹⁰⁴ encara que potser va buscar ocultar expressament aquesta informació en un monument destinat a ser exposat *in loco publico*. En tot cas, la posició econòmica i de prestigi de *Pompeia Verecunda* és evident, muller d'un sevir augustal i decurió del col·legi dels Lars de Tàrraco, i a més amb prou solvència per pagar una escultura col·locada en un espai públic, amb la distinció i el prestigi social que això comportava.

Així, l'excepcionalitat d'aquest monument rau en la col·locació pública amb el permís exprés dels decurions de la ciutat, atesa la condició jurídica lliberta dels protagonistes. L'estàtua va ser col·locada possiblement al fòrum colonial de la ciutat, tant pel permís de la cúria local com pels càrrecs d'àmbit municipal de l'homenatjat, o bé al voltant del recinte sagrat del temple d'August, a causa del seu sacerdoci destinat al culte imperial, tal com va apuntar G. Alföldy.¹⁰⁵ D'altra banda, es tracta d'un homenatge *post mortem*; el sevir va ser commemorat quan va morir amb una escultura, monument que alhora va servir per a la mateixa autorepresentació de la promotora. El seu nom va restar gravat amb els importants càrrecs del seu marit i exposat públicament per al record de tots els seus conciutadans.

103 Hernández Guerra (2009: 2-8); Mouritsen (2011: 297). Un cas paradigmàtic de mobilitat social és el d'*Acilia Plecusa* a la Bètica. Aquesta dona, d'origen servil, va casar-se amb el seu patró després de ser manumesa, el *praefectus fabrum* local *M. Acilius Fronto*. Aleshores va convertir-se en un dels personatges públics més importants de la seva ciutat, *Singilia Barba*, i coneguda mitjançant un total de nou inscripcions, de les quals sis són monuments honorífics promoguts per la lliberta (*CIL* II²/5, 780, 781, 782, 784, 795, 796). Sobre aquesta lliberta, vegeu Mirón (2005).

104 Un exemple el trobem en la lliberta esmentada a la nota anterior, *Acilia Plecusa*, la qual al·ludeix al seu marit com a *patrono et marito* (*CIL* II²/5, 784). Altres exemples de la utilització d'aquesta formulació els trobem a *CIL* II²/14, 31; *CIL* II²/14, 134 o *CIL* II²/14, 801.

105 Comentari *CIL* II²/14, 1258.

La galeria familiar de *Numisia Victorina*

Coneixem un altre cas en el qual un monument honorífic costejat per una dona va estar col·locat sense dubtes públicament, i per tant, va comptar amb el permís de les autoritats, si bé aquest no s'especifica. Es tracta de l'homenatge dedicat per *Numisia Victorina* (núm. 8) per clàusula testamentària al seu germà *L. Numisius L. fil. Pal. Montanus*, en la inscripció del qual s'especifica que va ser col·locat en el fòrum de la ciutat: *in foro poni iussit*.

Aquesta dona va ser sens dubte una important matrona pertanyent a la poderosa família dels *Numisii* de Tàrraco.¹⁰⁶ El seu germà va dur a terme una carrera brillant. Després d'exercir els càrrecs locals a Tàrraco, on va ser edil, qüestor, duumvir i duumvir quinquennal, va ser nomenat cavaller per l'emperador Adrià.¹⁰⁷ Va continuar el seu *cursus* a Roma com a jutge de la primera decúria. A més, aquest personatge va ocupar l'important sacerdoci del flaminat provincial, i quan va finalitzar-lo el *concilium provinciae* li va erigir la corresponent escultura commemorativa.¹⁰⁸ En la inscripció d'aquest pedestal, el concili no reitera els seus càrrecs respecte a la dedicació de la seva germana, i són substituïts per la fórmula *omnibus honoribus in re publica sua functo*.¹⁰⁹ Gràcies a un tercer pedestal coneixem la muller del flamen, *Porcia M. f. Materna*, a la qual honra el seu marit.¹¹⁰ Aquesta dona, igual com el seu marit, va ocupar el flaminat provincial, i els flaminats locals a la seva ciutat d'origen, *Osicerda*, a *Caesar Augusta* i a *Tarraco*, on va ser-li concedit el flaminat perpetu de *Concordia Augusta*.

El notable devia sobreviure la mort de la seva dona, ja que va ser la seva germana a qui va nomenar hereva, en comptes d'ella o els seus fills. Igualment, podem deduir que el matrimoni no va tenir descendència. Així, *Numisia Victorina*, a títol d'hereva, tal com especifica la inscripció, va ser encarregada d'alçar l'estàtua al seu germà quan va morir, que havia de ser col·locada al fòrum de la ciutat. Respecte al lloc concret que significa aquesta fórmula, ha estat discutit per diversos autors. D'una banda, J. Ruiz de Arbulo considera que devia estar col·locat al fòrum colonial, i exposa que són absents al text el seu mandat com a flamen i el permís del concili provincial per col·locar-l'hi.¹¹¹ Tanmateix, la peça va ser trobada a la zona que correspon a l'antiga plataforma de representació del culte provincial.

106 Sobre los *Numisii* vegeu López Vilar (1999); Gorostidi *et alii* (2013: 420-421).

107 Vegeu Alves (1978).

108 *CIL* II²/14, 1155.

109 Fórmula que resumia la carrera municipal d'un notable, sense detallar tots els càrrecs exercits. Cf. Ortiz de Urbina (1999).

110 *CIL* II²/14, 1182.

111 Ruiz de Arbulo (1990: 195).

Per contra, G. Alföldy¹¹² i X. Dupré¹¹³ consideren que el lloc de col·locació va haver de ser el fòrum provincial.

Per la importància del sacerdoci de caràcter provincial que va ocupar, el qual pesava més que les seves magistratures locals, sembla més plausible que el monument fos col·locat en aquest recinte de la part alta de la ciutat, potser amb el permís del *concilium provinciae* sense ser especificat en la inscripció, tal com opinen G. Alföldy i X. Dupré. Amb això, es completaria una galeria de retrats d'aquesta família de *flamines*. Possiblement, l'homenatge estava col·locat al costat de l'erigit pel concili, la qual cosa explica, com va apuntar S. Panzram, que en la dedicació de *Victorina* no s'hi hagi especificat el càrrec de flamen, perquè ja ho feia la inscripció de l'escultura annexa.¹¹⁴ Aquests monuments devien ser completats amb l'estàtua de la dona del flamen, *Porcia Materna*, i segurament també la del seu germà *L. Numisius Ovarianianus*, el qual també va ocupar el màxim sacerdoci provincial i al qual el consell va condecorar preceptivament.¹¹⁵

La informació sobre *Numisia Victorina* i la seva important família es completa mitjançant un altre document epigràfic. Es tracta d'un petit pedestal de caràcter funerari trobat el 1983 al convent dels Agustins a Cambrils, i pel qual coneixem al seu marit, *[P.]Furius Quir. Montanus*, al qual va oferir el monument.¹¹⁶ La pertinença a la tribu *Quirina* d'aquest personatge suggereix un origen forà a la capital provincial. El *nomen* està testimoniats en altres municipis de la costa mediterrània, com *Dertosa*,¹¹⁷ mentre que a Tàrraco només es documenta una vegada.¹¹⁸ A causa del lloc de troballa de la peça, a prop de la vil·la anomenada de la Llosa, i de l'aparició d'un grafit en un fragment de *terra sigillata* amb la paraula *Nenisi*, interpretat per D. Gorostidi com a *Numisii*,¹¹⁹ es podria situar aquest matrimoni com a propietari de la vil·la i confirmar alhora l'elevada capacitat patrimonial de la família.¹²⁰

112 Alföldy (1978b: 604).

113 Dupré (1987: 30).

114 Panzram (2002).

115 *CIL* II²/14, 1156.

116 Gorostidi (2010: núm. 27); *CIL* II²/14, 2248.

117 Abascal (1994: 144).

118 *CIL* II²/14, 1292.

119 Gorostidi (2010: 105).

120 Gorostidi *et alii* (2013: 415-416).

Els tres pedestals de *Valeria Silvana*

Existeix una altra sèrie de monuments promocionats per una dona en els quals s'especifica que van ser col·locats en el fòrum de la ciutat, si bé aquests en un primer moment van tenir una exposició privada. Es tracta de l'interessant cas de *Valeria Silvana* (núm. 18), la qual va costejar un total de tres homenatges estatuaris al seu marit, *L. Valerius Tempestivus*. Els tres monuments van ser realitzats amb el mateix text, si bé G. Alföldy va suggerir que no estaven realitzats tots tres pel mateix lapicida, ja que les lletres de una de les inscripcions (cf. núm 18.1) són de més bona fractura i qualitat.

Segons indica la inscripció, els tres pedestals van ser de primer moment col·locats a la *domus* particular de la família quan va morir *Tempestivus*. Quan va traspasar *Silvana*, els seus hereus, el seu oncle matern *Q. Flaccus* i la seva mare, *Valeria Verana*, van recuperar els monuments per traslladar-los al fòrum de la ciutat, després d'haver sol·licitat el permís corresponent encara que aquest no s'especifiqui en la inscripció. Sobre l'espai concret al qual es refereix la dedicatòria, J. Ruiz de Arbulo suggereix que es tracta del fòrum de la colònia, ja que l'absència de *cursum honorum* en el text, l'absència de permís del *concilium* i una carrera no lligada a cap càrrec provincial impedeixen que fossin col·locats a la plaça de representació.¹²¹ Per contra, G. Alföldy va assenyalar el recinte de culte imperial com a lloc de col·locació originària,¹²² a causa del lloc de troballa dels pedestals, tots recuperats a la part alta de la ciutat. Amb gran probabilitat es va tractar d'aquesta última plaça de representació, degut precisament al seu lloc de descoberta. De tractar-se del fòrum colonial, en la part baixa de la ciutat, podria resultar més estrany pensar en un desplaçament de les peces des d'aquesta zona fins a la part alta per a alguna mena de reutilització. D'altra banda, l'absència de referències a la província s'explica pel tipus de text, sense al·lusions al *cursum honorum*, propi dels monuments destinats a un àmbit públic, com van ser aquests en origen: *in domo repertam*.

D'altra banda, a la inscripció també s'hi especifica que, per erigir les estàtues, van utilitzar la part proporcional de l'herència de *Tempestivus* que corresponia a *Valerius Avitus*, la qual va ser comprada prèviament per *Valeria Silvana*. També s'esmenta el fill de *Tempestivus*, *Valerius Gallus*, personatge del qual no es documenten més testimonis a l'epigrafià tarraconense, potser a causa d'una mort prematura. Això confirmaria que no es trobés entre els hereus de la seva mare.

121 Ruiz de Arbulo (1990: 135).

122 Comentari CIL II/14, 1232-1234.

En canvi, no ens especifica la relació de parentiu que mantenia amb *Valerius Avitus* per ser nomenat un dels seus hereus. Coneixem aquest personatge per una altra inscripció honorífica, la qual també va partir d'iniciativa femenina. La seva mare, *Valeria Firmina* (núm. 17), li va erigir una estàtua sobre pedestal. La inscripció ens informa que aquest personatge va ser traslladat des de la seva ciutat natal, *Augustobriga* (Muro de Ágreda, Sòria), fins a Tàrraco per ordre de l'emperador Antoní Pius, on va fer carrera municipal com a duumvir.¹²³ Per les característiques de la inscripció, l'homenatge estatuari va haver de col·locar-se en un espai públic, segurament emplaçat al fòrum de la colònia, a causa del lloc de la troballa, proper a aquesta plaça de representació, i els càrrecs municipals que el notable va exercir.

D'altra banda, el 1995 es va descobrir un *titulus pictus* en una de les estances de la sumptuosa vil·la dels Munts (Altafulla), pel qual coneixem l'esposa d'aquest personatge, *Faustina*, i a més identifica el matrimoni com a propietari de la vil·la.¹²⁴ Es té constància també d'un *signaculum* de bronze de *C. Valerius Avitus*,¹²⁵ segurament utilitzat per marcar les seves propietats. Per tant, es tracta d'un personatge d'importància i amb una substancial capacitat econòmica.

No és possible vincular aquestes dues branques familiars dels *Valerii* a *Tarraco*, però de la intervenció de *Silvana* sobre l'herència d'*Avitus* és possible inferir una relació directa (probablement *adfines*).¹²⁶

123 Informació completa del personatge a Ruiz de Arbulo (2004).

124 Gorostidi (2010: núm. 35); *CIL* II³/14, 2309.

125 *CIL* II³/14, 2308; Gorostidi (2010: núm. 34).

126 Navarro (2017: 642).

5. CARACTERITZACIÓ SOCIAL DE LES DONES PROMOTORES D'HOMENATGES

Per a l'anàlisi de l'estatus de les dones que van erigir monuments estatuaris a Tàrraco, partim del que van reflectir de si mateixes en les seves inscripcions. Però, a diferència del que passa amb els receptors dels homenatges, en els textos epigràfics amb prou feines s'hi especifica informació més enllà del nom de la dedicant i la seva relació amb l'homenatjat. No obstant això, gràcies a altres inscripcions que fan referència a aquestes dones, a l'estudi de les famílies a les quals van pertànyer o a la informació que ens proporciona el seu estudi onomàstic i prosopogràfic, podem extreure una gran informació sobre la posició social i econòmica de què gaudien.

D'aquesta manera, en el nostre *corpus* podem detectar dones de diversa condició social i jurídica (taula 2). D'una banda, vint-i-tres d'aquestes dones van tenir una condició jurídica *ingenua*, de les quals quatre van ostentar rang senatorial i quatre més van estar emparentades amb personatges de l'*ordo* equestre. De l'altra, setze d'aquestes dones donants van tenir condició jurídica lliberta o d'ascendència lliberta.

Taula 2. Relació de la posició social de les dones dedicants.

<i>Ingenuae</i>				Dones llibertes	
Estatus social	Total	Estatus social	Total	Estatus social	Total
<i>Clarissimae feminae</i>	4 (núm. 1, 2, 3, 4)	Dones emparentades amb <i>flamines pHC</i>	5 (núm. 7, 8, 10, 11, 12) ¹²⁷	Llibertes emparentades amb Augustals	4 (núm. 24, 25, 26, 27)
Dones emparentades amb <i>equites</i>	4 (núm. 5, 6, 7, 8)	Dones emparentades amb magistrats municipals	4 (núm. 13, 14, 17, 19)	Llibertes emparentades amb decurions	3 (núm. 28, 32, 33)
Dones <i>flaminicae</i>	1 (núm. 9)	Altres <i>ingenuae</i>	7 (núm. 15, 16, 18, 20, 21, 22, 23)	Altres llibertes	9 (núm. 29, 30, 31, 34, 35, 36, 37, 38, 39)

127 Els núms. 7 i 8 també inclosos en la categoria de dones emparentades amb *equites*.

5.1 Les *clarissimae feminae*

En el conjunt de dones de Tàrraco que van promoure homenatges estatuaris a familiars o amics, hi trobem un grup de les dones que van pertànyer a l'ordre social més alt, només per sota de la família imperial. Es tracta de dones que pertanyien a l'orde senatorial. La dignitat senatorial era transmesa pels senadors a les mullers i els seus descendents, homes o dones, fins a la tercera generació; per tant, elles també tenien la titulatura de *clarissima femina*.¹²⁸ Tanmateix, aquest títol no comportava una inclusió en la política, sinó que constituïa un epítet honorífic que al·ludia a la seva pertinença al *primus ordo*. A Tàrraco, són quatre les dones d'aquesta categoria que sabem, en l'epigrafia de la ciutat, que van dedicar diversos monuments honorífics.

Celsia Flavina i Fulvia Procula c(larissima) f(emina)

Coneixem en els testimonis epigràfics de Tàrraco dues dones que van commemorar amb diversos homenatges honorífics a la ciutat pertanyents a la família *Fulvia-Celsia*. En primer lloc, *Fulvia Procula* (núm. 1) ofereix un pedestal al seu germà, al senador *L. Fulvius Quir. Numisianus*,¹²⁹ fill de *L. Fulvius Ursus*, en el text del qual deixa constància que va ser inclòs en l'*ordo senatorius* per Còmmode mitjançant una *adlectio inter tribunicios* entre els anys 185 i 191 dC. Un aspecte interessant d'aquest document epigràfic és la *damnatio memoriae* decretada per a Còmmode el 193 dC. És l'únic document epigràfic d'Hispania en el qual es va fer efectiva la sentència contra la memòria de l'emperador, i es van cancel·lar les línies 7-10, on hi havia la seva nomenclatura. A més, gràcies a la titulatura de l'emperador, es pot datar el moment en què es va alçar l'estàtua, entre els anys 185 i 190 dC.¹³⁰

Igualment, aquest senador apareix testimoniats en una altra inscripció trobada a Bàrcino. Es tracta d'un pedestal impulsat per *L. Fulvius Numisianus* a la seva mare, *Numisia Perpernia*,¹³¹ a la qual recorda com a *mater pientissima* i erigit en lloc públic amb permís de l'orde decurional. En aquest homenatge ens informa de la nomenclatura completa de la seva mare, i se'n pot reconstruir que va ser filla de *L. Numisius Atticus*. D'altra banda, el *cognomen Perpernia* es fa estrany a Hispania, mentre que a Tàrraco hi trobem membres ben posici-

128 Sobre la situació social i legislativa de les *clarissimae feminae*, vegeu Chastagnol (1979; 1983a; 1983b) i Raepsaet-Charlier (1981; 1987).

129 Sobre aquest personatge, López Vilar (1999).

130 López Vilar (1999: 286).

131 *IRC* IV, 131.

onats.¹³² Per tant, sembla plausible que aquesta dona fos natural de la capital provincial, on són més freqüents tant els *Numisii* com els *Perpernae*.

Però encara cal resposta a per què el seu fill li va rendir homenatge a Bàrcino. M. Navarro va apuntar que l'àvia materna del senador podria haver estat originària de Bàrcino i, per tant, la família podria tenir-hi interessos econòmics.¹³³ D'altra banda, *L. Fulvius Numisianus* pertany a la tribu *Quirina*, de manera que no podia ser originari de Tàrraco, ciutat adscrita a la tribu *Galeria*.¹³⁴ S'ha proposat que aquesta família dels *Fulvii* de Tàrraco podien ser originaris d'*Aeso* (Isona, Lleida),¹³⁵ localitat adscrita a la *Quirina* i on es pot constatar la importància de la presència d'aquesta família al final del segle II dC.¹³⁶

D'altra banda, coneixem una segona dedicació honorífica de cronologia posterior que va partir a iniciativa d'un membre femení d'aquesta família. Es tracta del monument erigit al principi del segle III dC per *Celsia Flavina* (núm. 2) a la seva filla *Fulvia Procula*, a la qual recorda com a *clarissima femina*. G. Alföldy va proposar *Celsia Flavina* com la muller del senador *L. Fulvius Quir. Numisianus*.¹³⁷ D'aquesta manera, *Fulvia Procula c. f.* va ser la filla d'aquest matrimoni, i no podia tractar-se, per tant, de la mateixa *Fulvia Procula* ja esmentada, germana del senador. Així, i recapitulant, seguint la tesi de considerar *L. Fulvius Numisianus* de Tàrraco i Bàrcino la mateixa persona, generalment acceptada i sense cap motiu per refusar-la, la línia genealògica quedaria de la manera següent (fig. 5):

132 Abascal (1994: 196). Trobem el testimoni de *L. Perperna Numisianus*, important llibert d'aquesta família que va arribar a ser sevir augustal i que és conegut per dos monuments honorífics a la ciutat (*CIL* II²/14, 1257; *CIL* II²/14, 1339). També trobem en el *corpus* de la ciutat la notícia de *Perpernia Eunois*, la qual rep un altre pedestal honorífic de part del seu marit (*CIL* II²/14, 1338). El seu *cognomen* d'origen grec (Solin [1982: 1221]) fa suposar que igualment va tractar-se d'una lliberta d'alta posició d'aquesta família.

133 Navarro (2017: núm. 471).

134 Alföldy (1991: 37).

135 López Vilar (1999: 284).

136 *IRC* IV, 34 i 38.

137 Alföldy en fitxa de *CIL* II²/14, 981.

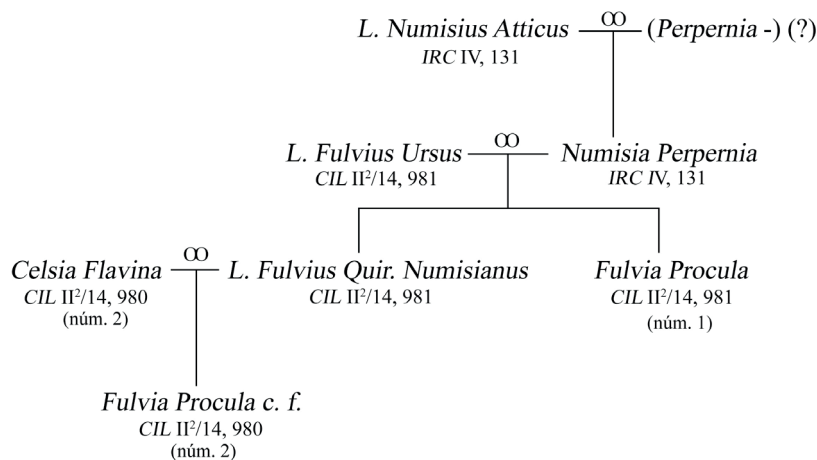

Fig. 5. *Stemma* familiar, realitzat a partir de Vilar (1999: 285). Figura: l'autora.

Apronia L. f. Iusta

Apronia L. f. Iusta (núm. 3),¹³⁸ també *clarissima femina* que va esmerçar els recursos econòmics a homenatjar un familiar, en aquest cas el seu marit, *Q. Gargilus Macer Aufidinus*.¹³⁹ Aquest personatge va ser senador i va exercir l'important càrrec de *legatus iuridicus* a la Hispània Citerior. Respecte a *Apronia Iusta*, M-T. Raepsaet-Charlier¹⁴⁰ va proposar que aquesta dona podia haver estat la filla del senador *L. Apronius Caesianus*¹⁴¹ o potser, per cronologia, la seva neta.

El pedestal es va trobar fora de Tarragona, entre les restes del que probablement és una vil·la romana, anomenada la Ceratònia. Això, a més de l'absència en la inscripció del *cursus honorum* del senador, va portar D. Gorostidi a proposar que van situar l'estàtua en un ambient domèstic privat, segurament a l'interior de la *villa* suburbana en la qual es va trobar.¹⁴²

Aquesta dona va recordar igualment amb un epitafi al seu marit.¹⁴³ Devia formar part de la seva sepultura, la qual havia de situar-se al llarg de la via Augusta, tal com confirma la troballa de la peça al voltant de la platja de l'Arrabassada de Tarragona, lloc proper a aquesta antiga via romana. En la seva inscripció, ens informa del *cursus honorum* del senador, similar al d'altres *legati*

138 *RE Suppl.* s. v. *Apronius*, 12 (Eck [1978]); Raepsaet-Charlier (1987: 103, núm. 88).

139 *PIR*² G 8; Alföldy (1969: 114); Corbier (1982: 737). Per a un estudi més en profunditat de *Q. Gargilus Macer Aufidinus*, vegeu Alföldy (1978a).

140 Raepsaet-Charlier (1987: 103, núm. 88).

141 *PIR*² A 972.

142 Gorostidi (2010: núm. 4).

143 *CIL* II²/14, 983.

iuridici: triumvir capitalis, tribú de la *legio X Gemina*, qüestor urbà, tribú de la plebs, pretor, procònsol a les províncies de Creta i Cirene i, finalment, legat imperial a la Hispània Citerior. Aquesta dedicació funerària ens indica que el senador va morir a la capital provincial mentre exercia el càrrec de *iuridicus* a la Hispània Citerior. Finalment, com va suggerir G. Alföldy, el senador podria haver mort mentre acomplia aquest càrrec de *legatus* a Tàrraco, i va ser honorat per la seva dona amb l'esmentat monument funerari.¹⁴⁴

Sobre l'origen del senador, G. Alföldy va assenyalar-lo a l'Àfrica, en tractar-se *Gargilius* d'un gentilici propi de les províncies africanes, més concretament procedent de Thugga, on es documenten membres de la seva família, entre els quals un va ser *patronus*.¹⁴⁵ D'altra banda, es coneixen altres membres dels *Apronii*, que, tot i que escassos a Tàrraco, van pertànyer a l'alta aristocràcia de la ciutat, amb personatges relacionats amb el rang senatorial, com el cas de la mateixa *Apronia L. f. Iusta*, o *C. Apronius Secundus*, que promou una inscripció honorífica a un personatge pertanyent al *primus ordo*.¹⁴⁶ També el magistrat i *flamen L. Minicius L. f. Apronianus*, pertanyent a l'orde eqüestre, va poder haver format part en origen d'aquesta *gens*, com mostra el seu *cognomen* derivat.¹⁴⁷

A més a més, se'n coneixen unes quantes a l'*ager* que van ser propietat d'aquests importants membres dels *Apronii*.¹⁴⁸ Precisament, la vil·la Ceratònia, lloc on es va trobar l'homenatge impulsat per *Apronia L. f. Iusta* al seu marit, segurament va ser propietat del matrimoni, tal com va apuntar D. Gorostidi.¹⁴⁹ Això demostra no només l'alta posició social d'aquesta dedicant, sinó també la seva important capacitat patrimonial.

Rufria Ovinia Corneliana

Una altra dona pertanyent al rang senatorial que va esmerçar el seu patrimoni a erigir un monument honorífic va ser *Rufria Ovinia Corneliana* (núm. 4).¹⁵⁰ Aquesta va donar entre el final del segle II i el principi del s. III dC una estàtua sobre pedestal a Tàrraco al seu pare, el senador *L. Ovinus L. f. Quir. Rusticus Cornelianus*.¹⁵¹ A l'ampli *cursus honorum* d'aquest senador, podem destacar-hi els càrrecs de pretor, *curator* de la via Flamínia i la via Tiburtina, *legatus* de les

144 Alföldy (1978a: 365).

145 Alföldy (1978a: 369-376).

146 Gorostidi (2010: núm. 5); *CIL*² /14, 2291.

147 Gorostidi (2010: núm. 8); *CIL*² /14, 2293.

148 Gorostidi *et alii* (2013: 418-420).

149 Gorostidi (2010: núm. 4), Gorostidi *et alii* (2013: 404).

150 *PIR*² O 192.

151 *PIR*² O 190; Le Roux (1982: 17); Caballos (1990: 134).

legions destinades a la província de la Moèsia Inferior, responsable financer d'*Helvia Ricina* (Macerata, Itàlia) i cònsol sufecte. Tots els seus càrrecs van ser exercits fora d'Hispania, sobretot a Itàlia, però la seva adhesió a la tribu *Quirina* indica el possible naixement o ascendència familiar d'algun municipi de la Hispania Citerior, diferent de Tàrraco, que va ser adscrita a la *Galeria*.¹⁵² A més, coneixem altres tres pedestals que recorden aquest senador, tots procedents d'Itàlia. Un va ser costejat per la seva esposa *Rufria L. f. Secundilla*¹⁵³ a Minturno, el text del qual presenta característiques formals molt similars al que va promoure la seva filla a Tàrraco, però incloïa en aquest cas el permís decurial per a l'exposició en un lloc públic.¹⁵⁴

El fet que la seva filla l'honorés a Tàrraco i la seva dona a Itàlia ens pot estar indicant uns quants supòsits. Tots dos homenatges segurament van ser col·locats a la mort del senador, a causa de la utilització dels adjectius *pater pietissimus* i *maritus incomparabilis*, respectivament. Si va morir a Tàrraco i s'hi trobava amb totes dues, potser li'l va dedicar la seva filla i després van tornar a traslladar-se a Itàlia, on el va honorar la seva dona. En aquest cas, potser cobraria més sentit pensar en una commemoració conjunta de mare i filla, però també pot ser que hi hagués un homenatge de *Rufria L. f. Secundilla* a Tàrraco que no ha arribat fins als nostres dies, i qui sap si també el corresponent de la seva filla a Itàlia. En aquest cas, hem de plantejar-nos la capacitat econòmica independent de la filla respecte a la mare, probablement perquè casada amb algun notable important, i en rebre la notícia de la mort del seu pare li va honorar amb una estàtua en memòria seva. Sa mare va fer el mateix a Minturno, en l'esmentada inscripció, ja que segurament va acompanyar el seu marit en els diferents càrrecs exercits, i van establir-se tots dos a Itàlia. De fet, a més de l'homenatge de la seva dona, la resta d'inscripcions per les quals es coneix el senador procedeixen d'Itàlia, una va ser trobada a Roma¹⁵⁵ i una altra a prop de la via Flamínia, on exercia el càrrec de *curator*.¹⁵⁶ De tota manera, aquests dos casos confirmen la capacitat financera de la qual totes dues van disposar, el gran prestigi i la mobilitat d'aquesta família pertanyent a l'*amplissimus ordo* i les seves dones.

152 Alföldy (1991: 37).

153 Raepsaet-Charlier (1987: 673); *PIR*² R 178.

154 *AE* 1935, 21.

155 *CIL* VI, 31744.

156 *AE*, 1954, 182.

5.2 Commemoracions a *equites*

Un altre grup de dones que pertanyia a les altes esferes de la ciutat van ser les que estaven emparentades amb membres de l'*ordo* d'un escalafó inferior al senatorial, l'equestre. A diferència de les *clarissimae feminae*, les dones familiars de cavallers no van conservar la titulatura equivalent als homes, si bé podien beneficiar-se de la mateixa *dignitas* que els seus familiars de rang equestre.¹⁵⁷ A Tàrraco, hi ha documentades quatre dones familiars de cavallers als quals van promoure honors estatuaris.

Iulia Q. f. Ingenua

En primer lloc, tenim la notícia de *Iulia Q. f. Ingenua* (núm. 5), la qual va aixecar una estàtua sobre pedestal al seu fill, *P. Licinius L. f. Gal. Laevinus*, personatges pertanyents a les importants famílies dels *Licini* i els *Iulii*. L'honorat va exercir les magistratures locals de l'edilitat, la qüestura, el flaminat del culte de Roma i dels emperadors a la colònia i el duumvirat. Finalment, va ser integrat en l'*ordo equester* per l'exercici de la prefectura de la cohort *nova tironum* de l'*ora marítima* de la Hispània Citerior, el sistema defensiu del litoral mediterrani.¹⁵⁸ Però sembla que la mort va truncar la carrera d'aquest magistrat que va promoure socialment al rang equestre i, quan va morir, la seva mare el va honorar amb un homenatge estatuari, el qual possiblement va estar col·locat en un lloc públic en relació amb el context del fòrum provincial. El càrrec que ocupava al comandament de l'esmentada cohort de la Hispània Citerior fa pensar que va estar col·locat en un context relacionat amb el govern provincial.

Pompeia Donace

Un altre magistrat que, després de desenvolupar la seva carrera local, va ser integrat en l'*ordo equester* en haver exercit aquesta prefectura de l'*ora marítima* de la Citerior va ser *L. Cornelius C. f. Gal. Celsius*. En aquest cas, aquest personatge va ser prefecte de la costa de les cohorts I i II. Així, l'exercici d'aquestes prefectures va comportar l'ascens social d'aquests dos personatges a la dignitat equestre. Aquest *cursus honorum* va ser recordat per la seva dona, *Pompeia Donace* (núm. 6), en el text del monument honorífic que ella mateixa li dedica. Aquesta dona porta un *cognomen* d'origen grec¹⁵⁹ i no presenta filiació completa, la qual

157 Sobre les dones emparentades amb *equites*, vegeu Raepsaet-Charlier (1999); i els treballs d'Álvarez Melero (2012; 2018; 2021), entre d'altres.

158 Pel que fa als *praefecti* de les costes marítimes coneguts a Tàrraco, vegeu Terrado (2019: 263-272).

159 Solin (1982: 1087); Solin (2003: 1169).

cosa podria indicar un origen servil i que es tractés potser d'una antiga esclava de la poderosa família *Pompeia*. Encara que no són massa freqüents, no són estranys en l'epigrafia els casos de dones llibertes casades amb *equites* després d'obtenir un ascens social.¹⁶⁰ A més a més, en aquest cas, podem suposar que el matrimoni es va dur a terme prèviament a l'ascens del notable al rang equestre. Després d'això, aquesta possible lliberta va voler recordar la condició assolida pel seu marit alhora que es representava al seu costat, i manifestava igualment la seva promoció social sabent la consideració pública que podia obtenir per a si mateixa.

També podem suposar la col·locació de l'homenatge en un lloc públic, segurament en un mateix context que el cas anterior. Possiblement es tracta igualment d'un context d'exposició relacionat amb el govern provincial, no només per l'absència del permís decurional que suposaria la col·locació en el fòrum colonial, sinó també pel caràcter provincial del càrrec de *praefectus* exercit per *Celsus*. Així mateix, el lloc de la troballa del pedestal avala aquesta teoria, descobert a prop de la catedral, situada a la part alta de Tarragona, zona corresponent amb places de representació de l'antiga ciutat romana. En tot cas, l'alt rang dels dos varons devia revertir en la condició de les seves mullers, que els van honorar amb sengles homenatges col·locats en àmbit públic.

D'altra banda, trobem dues dones més que van recordar *equites*, que en aquests casos van exercir l'elevat sacerdoci del flaminat provincial. L'extracció social d'aquests sacerdots procedia de les altes aristocràcies i, generalment, eren notables procedents de l'*ordo equester*.¹⁶¹ Aquestes dones van ser *Valeria C. f. (---)iana* (núm. 7) i *Numisia Victorina* (núm. 8). La primera d'elles va promoure un monument estatuari per a honrar a *L. Fonteius M. f. Gal. Maternus Novatianus*, personatge important que va ser inclòs en l'*ordo equester* per l'emperador Nerva i va exercir els importants càrrecs de flamen provincial i jutge de la tercera decúria a Roma¹⁶². Per part seva, *Numisia Victorina* va commemorar al seu germà *L. Numisius L. fil. Pal. Montanus*, també flamen provincial i cavaller, en aquest cas integrat en el *ordo* per l'emperador Adrià, com hem vist precedentment.¹⁶³

160 Raepsaet-Charlier (1999: 224-225); Álvarez Melero (2012: 127-128).

161 Sobre la composició social dels flàmens provincials, vegeu Panzram (2002) i Ortiz de Urbina (2006).

162 Vegeu l'apartat 5.3.1.

163 Vegeu l'apartat 4.

5.3 Promoció d'homenajes honorífics i sacerdoci provincial

Un altre àmbit de commemoració femenina van ser les escultures destinades a honorar els flàmens o flamíniques provincials de Tàrraco, personatges procedents de les altes aristocràcies dels seus *conventus* que es traslladaven a la capital provincial durant un any per exercir aquest càrrec sacerdotal. Sobre això, coneixem, gràcies a un fragment d'inscripció, la *lex de flamonio provinciae Narbonensis*, en la qual s'especifica que els flàmens i flamíniques tenien el dret de rebre una estàtua en acabar el mandat, generalment a costa del concili de cada província.¹⁶⁴ En el cas de la província tarraconense, apareixia indicat amb la fórmula *provincia Hispania Citerior*. En efecte, a Tàrraco s'han trobat bastants pedestals dedicats a aquests sacerdots i sacerdotesses sortints que testimonien la vigència d'aquesta activitat entre l'època flàvia i el final del segle II dC.¹⁶⁵ Havien de ser exposats en el marc d'aquest recinte cultural destinat a la representació del *concilium provinciae*. Així mateix, a més d'aquests homenatges oficials, aquests summes sacerdots també van ser recordats per altres personatges de manera privada.

5.3.1 Dones sacerdotesses. El cas de la flamínica *Fulvia M. f. Celera*

En aquest sentit, cal comentar el cas de la important flamínica *Fulvia M. f. Celera* (núm. 9), la qual va promoure una sèrie d'homenatges estatuaris que possiblement van formar part d'una galeria de retrats familiar.¹⁶⁶ Recordem la importància que va tenir per a les dones de Roma l'exercici de sacerdocis; es tractava d'una de les vies per assolir prestigi i presència pública a les seves ciutats, ja que l'activitat política els restava vetada. Aquesta dona va ser una de les dotze flamíniques provincials documentades a Tàrraco, i sens dubte una de les més importants.

Tenim notícia d'aquesta dona per un total de quatre inscripcions a la capital, un nombre important a l'hora de conèixer aquest personatge. En primer lloc, va costejar una estàtua sobre pedestal a la seva mare, *Popilia M. f. Secunda*; posteriorment, va fer alçar-ne una altra al seu marit, *C. Vibius C. f. Gal. Latro*, mitjançant clàusula testamentària,¹⁶⁷ i ella mateixa va ser homenatjada pels seus lliberts amb dues estàtues, una de les quals també per testament.¹⁶⁸ És

164 *CIL* XII, 6030; Fischwick (2002: 3-15).

165 Sobre això, vegeu Gorostidi (2017) i Ortiz de Urbina (2006: 49-50). Igualment, vegeu sobre el flaminat provincial a la ciutat Alföldy (1973) i Fischwick (2002). Alföldy va establir 75 flàmens i 12 flamíniques a la Tarraconense, mentre que Fischwick va establir 76 flàmens i 11 flamíniques.

166 Sobre la figura d'aquesta dona, vegeu Mirón (1996); Gregorio (2013).

167 *CIL* II²/14, 1172.

168 *CIL* II²/14, 122; *CIL* II²/14, 1179.

possible que l'estàtua que va erigir *Fulvia Celera* a la seva mare estigués acompanyada en el mateix lloc d'una altra de dedicada al seu pare, del qual només sabem el nom, *M. Fulvius*. Aquest podria correspondre amb *M. Fulvius Gratus*,¹⁶⁹ si bé també podria tractar-se del seu germà.

La seva mare, *Popilia M. f. Secunda*, també va ser sacerdotessa, i a la inscripció hi deixa constància que va ser “flamínica de la colònia Tàrraco”. Per la seva banda, *Fulvia Celera* va exercir els càrrecs de flamínica perpètua de Concordia Augusta, flamínica perpètua de la colònia Tàrraco i flamínica provincial.¹⁷⁰ Aquests sacerdocis tenien una durada d'un any, però de vegades l'*ordo decurionum* dels municipis o colònies podien concedir l'honor de la perpetuïtat en casos excepcionals en acabar el mandat, com va ser el cas de *Fulvia Celera*, per motius indubtablement lligats al seu gran prestigi. Així, el títol *flaminica perpetua* segurament només va tenir un caràcter honorífic, que implicava el manteniment de la dignitat sacerdotal i els privilegis del càrrec a nivell local.¹⁷¹

A més de la commemoració a la seva mare, *Fulvia Celera* va ordenar per testament que s'alcés una altra estàtua al seu marit, *C. Vibius C. f. Gal. Latro*, el qual també va exercir el flaminat provincial, i els seus lliberts i hereus, *Fulvius Musaeus*¹⁷² i *Fulvius Moschus*, van ser els que van assumir l'encàrrec de l'erecció. A aquest homenatge estatuari, cal sumar-n'hi un altre d'ordenat per la flamínica *ex testamento*, en aquest cas consagrat a ella mateixa.¹⁷³ Van ser els mateixos lliberts els qui van assumir els costos i l'encàrrec de l'erecció de l'estàtua quan va morir *Fulvia Celera* (fig. 6). Però una segona estàtua va ser destinada a la flamínica, en aquest cas en vida, per un altre dels seus lliberts, *Fulvius Diadochus*, abans de ser nomenada flamínica provincial.¹⁷⁴ També és probable que el matrimoni no tingués descendència, o no sobrevisqués, ja que els dedicants de les seves estàtues són en tots els casos els seus lliberts i, al mateix temps, la flamínica va nomenar-ne dos com a hereus. Igualment, cal suposar que una dona de la importància de *Fulvia Celera* tenia un nombre abundant de personal dependent, a més dels antics esclaus esmentats en aquestes inscripcions, els quals segurament van ser els més prestigiosos de tots.

169 CIL II²/14, 1017; vegeu núm. 33.

170 CIL II²/14, 1221; CIL II²/14, 1179. Coneixem una segona sacerdotessa que igualment va ostentar el flaminat perpetu de la Concordia Augusta, *Munnia L. f. Severa* (CIL II²/14, 1222).

171 Delgado (1998: 151-152); Mirón (1996: 155-157).

172 El qual va assolir el sevrat augustal (vegeu núm. 25).

173 CIL II²/14, 1179.

174 CIL II²/14, 1221.

Fig. 6. Pedestal dedicat a la sacerdotessa *Fulvia Celera* pels seus lliberts *ex testamento* (CIL II²/14, 1179). Fotografia: MNAT- R. Cornadó.

En resum, *Celera* va ordenar alçar un total de tres homenatges estatuaris: un a la seva mare, un altre al seu marit i un a ella mateixa *ex testamento*, al qual s'ha d'afegir l'impulsat a iniciativa del seu llibert *Diadochus*. D'aquesta manera, es tracta d'un exemple de galeria familiar que amb tota probabilitat va ser exhibida en un lloc públic, potser al voltant de la zona del recinte provincial en tractar-se d'un matrimoni de flàmens provincials.¹⁷⁵ Però potser no van ser col·locats a la mateixa terrassa de representació provincial, ja que als seus pedestals no hi apareix el permís del *concilium*. Respecte al lloc de troballa dels pedestals, no és clar, en ser traslladats des del seu lloc d'origen. No obstant això, tres van ser trobats junts en una "horta",¹⁷⁶ la qual cosa pot indicar que van ser sostrets conjuntament del mateix emplaçament originari. A més a més, els pedestals que la flamínica encarrega alçar *ex testamento*, per a ella i per al seu marit, tenen unes dimensions molt similars,¹⁷⁷ segurament dissenyats per col·locar-se l'un al costat de l'altre quan morissin. Igualment, podem afirmar que les estàtues van ser col·locades en fases diverses. Dues van ser alçades en vida de *Fulvia Celera* i

175 No devien estar col·locades directament al mateix fòrum provincial, ja que aquests homenatges no van ser pagats pel concili provincial. Sobre la ubicació d'estàtues ordenades pel concili als flàmens sortints, vegeu Gorostidi (2017).

176 Boy (1713: 10).

177 CIL II²/14, 1172: 87 × 60 × 54,2 cm; CIL II²/14, 1179: 89 × 59 × 54 cm.

les altres dues, les que recorden el matrimoni de *flamines* provincials, per ordre testamentària en el moment de morir. En definitiva, aquests homenatges ens parlen de la capacitat econòmica i l'alta posició que *Fulvia Celera* va arribar a tenir en la societat de Tàrraco, aspectes que sens dubte van ser clau perquè rebés l'esmentada distinció de la perpetuïtat.¹⁷⁸

5.3.2 Commemoracions a *flamines* per part de les seves mullers

Un bon nombre de les dedicacions femenines a Tàrraco van ser destinades a personatges que van exercir el flaminat provincial. En alguns casos, aquestes dones poden ser identificades com les seves mullers. Un aspecte que ha estat a bastament discutit és el suposat matrimoni entre el flamen i la flaminica provincial.¹⁷⁹ Sobre això, en l'esmentada *lex Narbonensis* s'hi recullen les prerrogatives de la muller del flamen, les quals corresponen amb les associades a les de la *flaminica Dialis* i a les de les sacerdotesses vestals, entre les quals hi havia vestir de porpra i privilegis com un seient al teatre o als jocs de gladiadors.¹⁸⁰

Aquesta associació dels privilegis ha portat a plantejar que entre els sacerdots provincials es donés un matrimoni semblant al del *flamen* i la *flaminica Dialis*.¹⁸¹ Tanmateix, a la llei, tot i ser incompleta, es fa referència a la dona del sacerdot provincial com a *uxor flaminis*, i no com a *flaminica provinciae*, argument generalment pres per no admetre aquest matrimoni.¹⁸²

Ara bé, i tal com mostra M. Navarro, encara que actualment la teoria mantinguda és que la muller del flamen no necessàriament va haver d'exercir el mateix càrrec, en la majoria dels testimonis epigràfics es fa aquesta associació.¹⁸³ L'autora recull els casos de les flaminiques provincials d'Hispania de les quals es coneixen els marits, i sobre això conclou que tots van exercir el càrrec anàleg. Un exemple podem obtenir-lo en l'anterior cas comentat de *Fulvia Celera*, casada amb un sacerdot provincial. Tanmateix, a Tàrraco es coneixen els casos d'algunes donacions femenines a *flamines* provincials, dels quals algunes d'aquestes dones han estat identificades com a possibles mullers.

178 Mirón (1996: 160-163).

179 Navarro (2013-2014), amb bibliografia precedent sobre l'estat de la qüestió en la matèria.

180 CIL XII, 6038 (II. 6-8): [*uxor fla*]minis ueste alba aut purpurea uestita [festis diebus] neue inuïta iurato neue corpus hominis mor[tui attingito neue locum ingreditur]. Cf. Fishwick (2002, 3-16).

181 Sobre la figura del *flamen Dialis*, vegeu: Marco Simón (1996).

182 Williamson (1987: 182-184); Pailler (1989: 187-188); Fishwick (2002: 7).

183 Navarro (2013-2014: 157).

Valeria C. f. (---)iana

Una probable muller de flamen provincial va ser *Valeria C. f. (---)iana* (núm. 7), la qual va costejar un homenatge a *L. Fonteius M. f. Gal. Maternus Novatianus*, si bé la donant no indica el parentiu que la unia amb el flamen.¹⁸⁴ L'homenatjat va ser un personatge important que va exercir una àmplia carrera política que va culminar a Roma. Va disposar del privilegi de realitzar el *cursus* municipal sense necessitat d'ocupar l'edilitat, prèvia a l'exercici del duumvirat i la qüestura, mitjançant la concessió dels *aedilicii honores*.¹⁸⁵ Després del compliment d'aquests càrrecs locals, va ser flamen de Vespasià i flamen provincial, i inserit en l'*ordo equester* per l'emperador Nerva, la qual cosa fa situar la inscripció entre el 96 i el 98 dC. A més a més, va culminar aquesta carrera com a membre de la tercera decúria de jutges de Roma, informació que coneixem gràcies a la inscripció d'una segona estàtua que rep del *concilium provinciae* a la fi del seu mandat sacerdotal.¹⁸⁶

Respecte a la filiació d'aquest personatge no hi ha consens. Ja G. Alföldy va relacionar aquest personatge amb el dedicant d'un altar a Apol·lo a *Aquae Calidae* (Caldes de Montbui), *M. Fonteius Novatianus*, en relació amb el santuari salutífer trobat en aquest lloc.¹⁸⁷ Sobre això, Fabre, Mayer i Rodà, autors de les *IRC*, van proposar que aquest personatge d'*Aquae Calidae* era fill de *Munnia L. f. Severa*,¹⁸⁸ flamínica perpètua de la Concordia Tarraconense.¹⁸⁹ Precisament, una de les inscripcions per les quals es coneix aquesta dona és per un homenatge ofert pels decurions de la ciutat, i n'assumeix les despeses el seu fill, *Novatianus fil.*¹⁹⁰ Alhora, aquests autors relacionen aquest *Novatianus* amb el *M. Fonteius Novatianus* que consagra un altar a Apol·lo a la localitat d'*Aquae Calidae* com la mateixa persona. I, per tant, aquest personatge devia ser el pare del flamen *L. Fonteius M. f. Gal. Maternus Novatianus* (fig. 7).

184 En un primer moment, E. Hübner i G. Alföldy proposen en sengles *corpora* la lectura d'aquesta dona com a *Valeria [Mate]rna*, ja que consideren que era la mare de *Novatianus* (*CIL* II 4216; *RIT* 278, respectivament). Però, en la nova edició del *corpus* de Tàrraco, G. Alföldy rectifica i proposa aquesta dona com a *Valeria (---)iana* (*CIL* II²/14, 1237), de manera que invalida la teoria anterior i al·ludeix que podria tractar-se de la muller de l'homenatjat.

185 Sobre la concessió d'aquests honors, atorgats per l'*ordo* decurional, vegeu Alföldy (1987: 200).

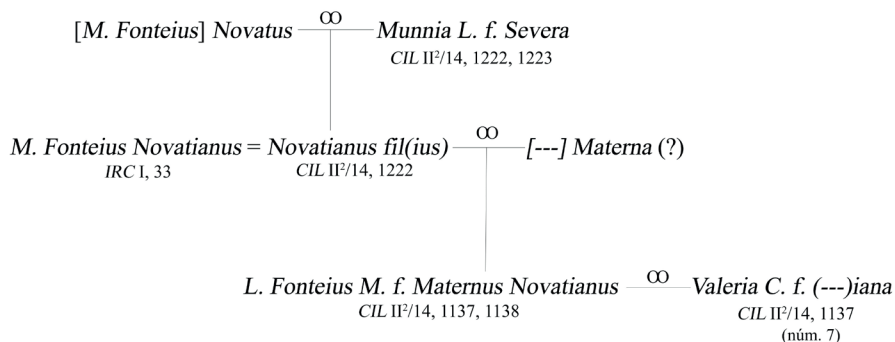
186 *CIL* II²/14, 1138. Cal ressenyar que, en les seves inscripcions, no s'hi reflecteix el *cursus honorum* d'una manera ordenada cronològicament, ja que no correspon a l'habitual successió de càrrecs d'ascens polític.

187 *IRC* I, 33.

188 *CIL* II²/14, 1222; *CIL* II³/14, 1223.

189 Epítet també ostentat per *Fulvia M. f. Celera* (*vide supra*, apartat 5.3.1).

190 *CIL* II²/14, 1222.

Fig. 7. *Stemma* familiar segons l'IRC. Figura: l'autora.

Per la seva part, l'autora M. Navarro proposa que *L. Fonteius M. f. Gal. Maternus Novatianus*, el fill de *Munnia Severa* i el dedicant a Apol·lo eren la mateixa persona.¹⁹¹ D'aquesta manera, elimina una generació respecte a la proposta de G. Fabre, M. Mayer i I. Rodà, basant-se en una qüestió cronològica, ja que la teoria proposada per aquests autors obliga a situar *Munnia Severa* cap al principi o la meitat del segle I dC, la qual cosa no concorda segons l'autora, atesa la datació del seu homenatge, del final del s. I dC. Tanmateix, no explica l'absència del *cognomen* *Maternus* en la inscripció de l'altar d'Apol·lo.

En tot cas, queda pal·lesa la importància d'aquesta família i de les dones que hi van pertànyer. Igualment, hi ha el cas d'una possible muller d'un flamen provincial de la qual no tenim constància que ella exercís el sacerdoci anàleg. A més, totes dues inscripcions, tant la dedicada per aquesta dona com la concedida pel concili provincial, presenten una gran similitud en el text i la formulació, per la qual cosa podem pensar que els dos monuments van erigir-se en un moment similar i van formar part de la mateixa galeria. Per tant, sembla probable que durant l'exercici del flaminat de *Novatianus* tots dos personatges ja haguessin contractat matrimoni, sense tenir constància que *Valeria C. f. (---)iana* hagués ocupat el mateix càrrec. Una altra possibilitat que cal no descartar és que, si es confirmés el matrimoni entre aquests dos personatges, aquesta dona sí que devia haver exercit el flaminat, però la documentació epigràfica que ho avala no ens ha arribat.

Respecte al lloc d'ubicació del pedestal promogut per *Valeria (---)iana*, J. Ruiz de Arbulo¹⁹² va considerar que podia estar col·locat al fòrum colonial o a l'entorn immediat, atès que a l'homenatjat li van concedir els honors de decurió de la colònia. En canvi, D. Fishwick¹⁹³ va considerar que havia de situar-se en

191 Navarro (2017: núm. 370).

192 Ruiz de Arbulo (1990: 136).

193 Fishwick (2002: 139).

el fòrum provincial, a causa del seu càrrec com a flamen provincial, col·locada tan bon punt *Valeria* (---)iana rebés el permís del concili provincial, la qual cosa sembla més plausible atesa la major importància d'aquest sacerdoci provincial.

Sempronia M. f. Materna

Un altre possible cas de muller d'un flamen provincial és el de *Sempronia M. f. Materna* (núm. 10), de qui tampoc hi ha constància que exercís el mateix càrrec. Aquesta dona va dedicar una estàtua al seu marit, *L. Pomponius Avitus*, el qual segons G. Alföldy podria correspondre amb *T. Pomponius T. f. An. Avitus*, un notable procedent de *Caesar Augusta* que va aconseguir el flaminat provincial entre els governs de Trajà i Antoní Pius, i al qual coneixem per l'homenatge estatuari amb què el va honorar el concili provincial en acabar el seu sacerdoci.¹⁹⁴ Igual que en el document anterior, no podem afirmar amb certesa aquest matrimoni, només si es confirmés la teoria proposada per G. Alföldy.

Si fos certa la hipòtesi plantejada per G. Alföldy de considerar el marit de *Materna* el mateix flamen provincial procedent de *Caesar Augusta*, podríem plantejar-nos una sèrie d'aspectes. En primer lloc, aquesta dona podria procedir igualment d'aquesta ciutat, podria traslladar-se amb el seu marit per exercir el flaminat provincial durant l'any que durava el càrrec i després instal·lar-se a la ciutat. Una altra opció que podem suggerir és que aquesta dona era natural de Tàrraco, on va contraure matrimoni amb el flamen un cop ell va desplaçar-s'hi des de la seva ciutat natal.

Una de les respostes que M. Navarro proposa respecte al nomenament conjunt del matrimoni de sacerdots provincials és que es podia deure a qüestions derivades dels desplaçaments des de les ciutats d'origen fins a les capitals provincials per a l'exercici del càrrec.¹⁹⁵ Un cop el flamen era elegit, la seva dona havia d'assumir les obligacions religioses com a *uxor flaminis* recollides en l'esmentada *lex Narbonensis*, i acompanyar, per tant, el seu marit durant el mandat sacerdotal, que suposava generalment també el seu nomenament com a flàmica. Per contra, dins de la mentalitat romana, seria estrany que una dona abandonés sola la ciutat, casa seva i la família per ocupar un sacerdoci, però no tant si el seu lloc derivava de l'acompanyament del seu marit a una ciutat diferent. Això pot explicar, com apunta l'autora, l'elecció conjunta del matrimoni en el cas dels sacerdots provincials, en què hi ha aquesta mobilitat espacial, però no en els locals.

194 *CIL* II²/14, 1158.

195 Navarro (2003-2004: 158-159).

Per tant, segurament *Sempronia Materna* era originària de Tàrraco, ja que si s'hagués traslladat amb el seu cònjuge des de l'actual Saragossa, li hauria suposat amb gran probabilitat el nomenament de flamínica provincial. A més a més, la gens *Sempronia* apareix ben documentada a Tàrraco, entre els quals es troben uns quants personatges pertanyents a l'elit de la ciutat,¹⁹⁶ mentre que de *Caesar Augusta* no s'han trobat testimonis de la família.¹⁹⁷ Així, és plausible que *Avitus*, després de l'exercici del seu sacerdoci, s'hagués instal·lat a la capital provincial a fi de prosseguir la carrera política, ciutat on devia haver contret matrimoni amb una dona pertanyent a una important família de l'aristocràcia local, la qual cosa, sens dubte, devia conferir-li una important integració entre les altes esferes de Tàrraco.

El flamen va morir abans que la seva muller, ja que l'homenatge estatuari amb què ella el commemora va ser alçat quan va traspasar per tal de perpetuar-ne la memòria, tal com ens indica l'elogi *maritus incomparabilis* que utilitza. Posteriorment, aquesta dona va contraure segones núpcies amb un *Caecilius*,¹⁹⁸ informació coneguda gràcies al pedestal ofert pel fill d'aquest matrimoni a la seva mare, *C. Caecilius Iubatus Sempronius Maternus*, el qual per onomàstica no va poder ser fill d'*Avitus*.¹⁹⁹ A més, el text amb què honora aquest personatge la seva mare denota la important posició de la qual va poder gaudir, i la recordava com a mare *optima* i *karissima*, així com a dona *incomparabilis*, *pietatis* i *castitatis*, adjectius que al·ludeixen a les seves virtuts d'òptima matrona romana. La importància que va tenir aquesta dona es pot veure en la transmissió onomàstica del seu fill, el qual manté el nom matern complet, a més del patern, i això sens dubte indica que pertany a la més alta aristocràcia local. Tanmateix, és indicatiu que en l'àmplia dedicatòria amb què honora la seva mare no deixés constància del possible flaminat de *Materna*, i això ajuda a corroborar la teoria exposada abans.

Lucia Valentina

Un cas similar és el de *Lucia Valentina* (núm. 11), la qual va alçar una estàtua sobre pedestal a *L. Antonius L. f. Gal. Saturninus*, flamen de la Hispània Citerior. El personatge honorat va tenir una alta consideració. A més de la dignitat sacerdotal adquirida després de la seva carrera municipal, el notable podia ser,

196 Com el magistrat i flamen *L. Aemilius Sempronius Clemens Silvanianus*, que va arribar a ser jutge de Roma (Gorostidi [2010: núm. 9]; *CIL* II²/14, 1201), o el *magister Larum C. Sempronius* (*CIL* II²/14, 1262a).

197 Abascal (1994: 214-218).

198 Família important a Tàrraco, ja que coneixem altres notables com *Q. Caecilius L. f. Gal. Fronto* (*CIL* II²/14, 1006), o *L. Caecilius L. f. Porcianus* (*CIL* II²/14, 1209).

199 *CIL* II²/14, 1346.

segons G. Alföldy,²⁰⁰ el pare de *L. Antoninus Satuninus*,²⁰¹ agregat en l'orde senatorial per Vespasià, cònsol sufecte l'any 82 dC i protagonista de la revolta contra Domicià el 89 dC, quan ostentava el càrrec de legat provincial a la Germània Superior. Però el mateix autor va assenyalar la cautela d'aquest parentiu, ja que es coneixen altres noms homònims a la ciutat.²⁰² En aquesta inscripció, tampoc s'hi especifica la relació entre la promotora i l'homenatjat a causa de l'absència de la part inferior del text. Igualment, podem suposar que es tractava de la seva dona, tot i que no ho sabem segur, i en aquest cas caldria plantejar-se les qüestions assenyalades en els casos anteriors sobre el possible exercici del sacerdoci provincial de *Valentina*.

Lucretia Montana

En el cas de *Lucretia Montana* (núm. 12), sí que queda testimoniada en la inscripció del pedestal dedicat al flamen provincial *C. Marius C. f. Gal Nigrinus* que tots dos personatges van ser esposos. Aquest personatge era originari de la ciutat d'*Auso* (Vic), des d'on va traslladar-se a Tàrraco per ocupar el càrrec de flamen provincial. El *cursus* que va poder exercir amb anterioritat el desconexim. En acabar el sacerdoci, va ser homenatjat amb la corresponent escultura promoguda pel concili provincial, a més de ser honorat amb una segona escultura, en aquest cas a iniciativa del senat local de la ciutat. Els honors i el finançament d'aquest segon homenatge estatuari van anar a càrrec de la seva muller, *Lucretia Montana*. No hi ha constància que aquesta dona exercís el flaminat provincial, a diferència del seu cònjuge.

Tanmateix, és molt probable que aquest matrimoni es produís després de l'arribada de *Nigrinus* a Tàrraco per acomplir el seu càrrec, ja que segurament *Lucretia Montana* va néixer a la capital provincial. No s'ha testimoni per ara el gentilici d'aquesta dona a la ciutat natal del seu marit,²⁰³ mentre que a Tàrraco sí que hi apareixen unes quantes inscripcions que documenten aquesta *gens* a la ciutat.²⁰⁴ A més a més, molt probablement va ser descendent de *L. Lucretius Montanus*, sevir augustal i *magister* dels lars de l'emperador, i va viure en època flàvia a Tàrraco.²⁰⁵ Per tant, el matrimoni entre aquests dos personatges devia produir-se un cop el flamen hagués arribat a la capital, potser després del sacerdoci, la qual cosa explica de nou que *Lucretia Montana* no fos elegida flamínica provincial.

200 Comentario *CIL* II²/14, 1115.

201 *PIR*² A 874.

202 Com ara el beneficiari consular *Antonius Saturninus* enterrat a Tàrraco per la seva dona, *Abilina* (*CIL* II²/14, 1046).

203 Abascal (1994: 175-176).

204 *CIL* II²/14, 1020; 1242; 1256; 1314; 1608.

205 *CIL* II²/14, 1256.

Aemilia Kara

A diferència de l'assiduitat del matrimoni entre flàmens i flamíniques provincials, dins del flaminat local les unions entre sacerdots no van produir-se amb la mateixa freqüència.²⁰⁶ Un exemple dins del nostre *corpus* el podem trobar en *Aemilia Kara* (núm. 13), la qual va pagar un pedestal honorífic al seu marit, *L. Cornelius C. f. Gal Romanus*, que va ser flamen local després d'exercir les magistratures locals com a duumvir d'Osicerda, la seva ciutat natal, i duumvir de Tàrraco. En aquest cas sí que especifica que va ser el seu *uxor*, sense fer referència a cap càrrec sacerdotal exercit per ella. Tot i així, podria haver omès aquesta informació, i de la mateixa manera podria haver estat en la resta de casos al·ludits, si considerem que les dedicacions normalment es limiten al nom del promotor. D'altra banda, en aquest cas també podem pensar en un matrimoni avantatjós per a *Romanus*, ja que aquesta dona devia tenir una categoria social important. En aquest sentit, G. Alföldy va apuntar la possibilitat que *Aemilia Kara* pertanyés a la família del cònsol sufecte l'any 144 dC *L. Aemilius Karus*,²⁰⁷ procedent d'Orient. A més, la *gens Amelia* està ben testimoniada a Tàrraco amb personatges que pertanyen a les altes esferes.²⁰⁸ Per tant, el notable, després d'exercir magistratures municipals a Osicerda, la seva ciutat natal, va traslladar-se a la capital provincial amb l'objectiu de culminar la carrera política, tal com demostra el seu nomenament de flamen local. Aquí es va casar amb una important dona de família il·lustre, la qual cosa devia afavorir la seva posició en els àmbits de poder de la ciutat.

D'altra banda, aquest homenatge amb tota probabilitat va ser col·locat al fòrum colonial de Tàrraco, a causa tant dels càrrecs de caràcter municipal de l'homenatjat com del lloc de la troballa, i va ser recuperat el 1832 a la mateixa plaça forense. Per la seva part, pel que fa a la sèrie d'homenatges estudiats que van ser dedicats a *flamines* provincials per les seves mullers, segurament també van tenir exposició pública, atesa la categoria dels homenatjats. En aquests casos, podia ser un context associat a l'espai de representació on s'exhibien els monuments honorífics als sacerdots i sacerdotesses promoguts pel *concilium provinciae*. És possible que l'emplaçament concret no fos l'interior de la mateixa plaça, en no constatar-se el permís d'aquest òrgan de govern per a l'erecció dels monuments, però sí que podia haver estat un espai annex o associat.

206 Navarro (2013-2014: 153-156).

207 *PIR*² A 338.

208 Trobem flàmens provincials que pertanyen a aquesta família (*CIL* II²/14, 1110) i magistrats municipals (*CIL* II²/14, 1201), així com lliberts.

5.4 Dones llibertes promotores d'honors

Dins d'aquest grup de dones, podem testimoniar la important presència de les que van pertànyer a cercles de lliberts ben posicionats.²⁰⁹ Això ens parla de la mobilitat social que podia haver-hi a l'antiga Roma. Encara que eren dones lliures, patien una sèrie de limitacions jurídiques que els impedié accedir a determinades classes o a certs sacerdocis. Tot i mancar-los una condició social de prestigi en néixer, moltes dones llibertes van cercar l'adquisició d'una posició destacada en les seves comunitats i l'accés a ambients socials influents. La base de la promoció social per a molts lliberts va ser l'enriquiment, especialment a través del comerç. Sobretot en una ciutat com Tàrraco, un important enclavament comercial com a centre portuari, es pot constatar una classe lliberta enriquida, coneguda la gran majoria per participar en el sistema honorífic.²¹⁰ Així, moltes van voler manifestar públicament la seva nova condició, i la dedicació honorífica a altres personatges, normalment de rang superior, era un mecanisme important. Per això, ser posseïdores d'una capacitat econòmica elevada sens dubte va ser substancial.²¹¹

Així, identifiquem un total de setze dones llibertes o descendents de lliberts que van realitzar aquesta mena d'homenatges, quantitat important en tractar-se de gairebé la meitat de commemoracions respecte al total.²¹² Quant a la identificació d'aquestes dones de condició lliberta, recordem que en molts casos es volia ocultar un origen o condició servil directa a l'epigrafi,²¹³ llevat que la menció explícita com a llibert suposés un avantatge.²¹⁴ Davant d'això, altres mitjans que possibiliten intuir aquest estatus poden ser diversos marcadors onomàstics, com ara l'existència d'un *cognomen* d'origen grecooriental unit a l'absència de filiació,²¹⁵ així com la presència de familiars en càrrecs normalment ocupats per cercles de lliberts, com poden ser els augustals.

209 Per a un estudi més exhaustiu de les dones llibertes que van dedicar monuments honorífics a Tàrraco, vegeu Buey (2020).

210 Alföldy (2003: 168-170); Jordán (2003: 102-105).

211 Hernández Guerra (2009: 2).

212 N'hi va haver que van fer més d'una donació, i per això es comptabilitza un total de vint-i-una inscripcions honorífiques conegudes fins ara dedicades per llibertes.

213 Hernández Guerra (2006: 120).

214 Com pot ser el cas dels lliberts imperials; la indicació d'*Augusti libertus* respon a l'al·lusió de pertinença a una elit: cf. Serrano (1988: 33-38).

215 En relació amb els *cognomina* grecoorientals i l'ascendència servil, els casos apareixen recollits a Solin (1982; 2003) i Lozano (1989).

5.4.1 Homenatges i galeries familiars entorn de sevirs augustals

L'exercici del sevirat augustal va ser un dels mecanismes més importants de promoció social per als lliberts enriquits que van assolir més presència pública a les seves ciutats. Aquest sacerdoci, vinculat al culte imperial, requeria normalment en lliberts, o descendents de lliberts ben posicionats socialment i econòmicament.²¹⁶ El seu origen no ingenu impedia l'accés a càrrecs públics i, per tant, la integració plena en les seves comunitats,²¹⁷ si bé van disposar d'altres mecanismes per ser reconeguts socialment i obtenir prestigi i honorabilitat. Sobre això, el sevirat va constituir l'única funció pública que els va ser permesa, i es tractava, per tant, de la posició més alta a la trajectòria d'un llibert, que els situava solament per sota dels decurions. Com a part d'aquesta integració social, els lliberts adinerats emularen una sèrie de models propis de l'aristocràcia i costums propis de l'elit, com donacions a les seves ciutats o l'hàbit de la commemoració honorífica.²¹⁸ Així, van voler manifestar públicament la seva nova condició i la seva representació davant de la resta de ciutadans, i les dones de condició lliberta van formar-ne part igualment.

Aquesta assumpció dels models d'autorepresentació de l'elit residia en l'erecció de galeries de retrats que representaven tots els membres de les famílies de les elits locals, que al mateix temps volien assemblejar-se a les galeries dinàstiques de la família imperial.²¹⁹ Els lliberts poderosos també van aspirar a comptar amb la seva galeria gentilícia pròpia, la qual cosa resultava fonamental en conferir una enorme visibilitat a uns personatges que havien nascut en servitud, ells o els seus progenitors. Aquests exemples, visibles a Tàrraco, ens mostren com les dones llibertes van jugar un rol importantíssim en la legitimació i el manteniment de l'estatus assolit per les seves famílies, i alhora afirmaven la posició social i el prestigi mitjançant la promoció d'estàtues que formaven part de sèries gentilícies honorífiques.²²⁰ Amb això no només contemplaven l'honor que podia conferir-los a elles mateixes, sinó també als seus familiars i, especialment, als seus descendents, els quals naixeran *ingenui* i tindran la possibilitat d'accedir a les magistratures municipals.

Un bon exemple de la promoció social i el poder que podien arribar a adquirir el podem veure en la lliberta *Pompeia Verecunda* (núm. 24), qui va homenatjar el seu marit, *Sex. Pompeius Sedatinus*, també llibert, amb un monu-

216 Sobre el sevirat augustal, vegeu Fishwick (1991: 609-616) i Barrón (2018) per al cas hispà.

217 La *lex Visellia de libertinis* de l'any 24 dC (*Dig.* 9, 21, 1) vetava als lliberts l'accés a les magistratures municipals. Cf. Hernández Guerra (2013: 29).

218 Serrano (1988: 121).

219 Sobre les galeries gentilícies, vegeu Granino (2012) i Murer (2017).

220 Van Bremen (1983: 236); Navarro (2003: 120-125).

ment estatuari avalat oficialment pel consell dels decurions de la ciutat. A més, aquest poderós llibert va aconseguir els càrrecs de sevir augustal y decurió de los *Lares* de la colònia de Tàrraco.²²¹

Cornelia Faventina

Un altre cas significatiu que il·lustra aquesta dinàmica és la galeria escultòrica promoguda per la lliberta *Cornelia Faventina* (núm. 25) en època flàvia. Aquesta dona va manar erigir un total de quatre monuments honorífics coneguts. Dos van ser destinats als seus germans, tots dos sevirs augustals, *M. Cornelius Faventinus* (núm. 25.2) i *M. Cornelius Phaedimus* (núm. 25.3), un al seu marit, *Ti. Manlius Ti. f. Gal. Silvanus* (núm. 25.1) i un altre a la seva mare, el nom de la qual ha arribat a nosaltres de manera fragmentària (núm. 25.4). És indicatiu que tres d'aquests homenatges estiguessin oferts a la seva família de naixement, la mare i els germans, als quals segurament va voler atorgar més prestigi. Els pedestals conservats presenten unes dimensions similars entre si i més petites que les que solen tenir els pedestals de Tàrraco,²²² la qual cosa fa plausible que la col·locació original fos en un mateix ambient, possiblement dins de casa seva.

A més de l'elevada capacitat patrimonial de què va disposar aquesta lliberta, com evidencia la dedicació d'aquesta galeria gentilícia, va ser lliberta d'una de les *gentes* més importants de la ciudad, els *Cornelii*, la qual cosa sens dubte devia influir en l'ascens dels seus dos germans fins al sevirat augustal. La seva condició jurídica no li va impedir contraure matrimoni amb un magistrat municipal, *Ti. Manlius Ti. f. Gal. Silvanus*, el qual va exercir els càrrecs d'edil, duumvir i flamen de Tàrraco, unió que li va permetre assegurar-se una posició social més elevada. Però, tot i que es va casar amb un personatge local²²³ de condició superior, devia tractar-se d'un matrimoni avantatjós per a tots dos, i *Silvanus* va beneficiar-se de la major solvència que segurament va tenir la seva esposa, com corrobora el pagament dels quatre homenatges. D'altra banda, és possible pensar que *Silvanus* no va gaudir d'una gran influència entre la classe política i aristocràtica de Tàrraco, tal com apunta l'absència de la *gens* dels *Manlii* entre les altes esferes de la ciutat.²²⁴ Així, aquest exemple permet evi-

221 Vegeu en l'apartat 4 un desenvolupament major sobre aquesta lliberta.

222 Els tres pedestals fan 59 × 56 × 54 cm (*CIL* II³/14, 1212), 54,5 × 41 × 51/51,5 cm (*CIL* II³/14, 1246) i 52,5 × 55,5 × 53,5 cm (*CIL* II³/14, 1249), mentre que les mesures comunes són d'aproximadament 90 × 60 × 50 cm.

223 Nascut a Tàrraco, tal com reflecteix la seva adscripció a la tribu *Galeria*. Cf. Alföldy (1991: 37).

224 Només trobem notícies d'aquesta *gens* a Tàrraco a través de l'epitafi dedicat per la lliberta *Manilia Severa* a la seva patrona, *Manlia Quinta* (*CIL* II³/14, 1613), i de l'epitafi de *Manlius Lucianus* i de *Manlius Priscus* (*CIL* II³/14, 1614), també de condició lliberta.

denciar l'existència d'una classe plutocràtica formada per lliberts amb un gran pes econòmic, de vegades fins i tot més que ciutadans de ple dret. D'aquesta manera, eren freqüents les aliances entre llibertes riques i *ingenui* més pobres que tenien ambicions de prosperar.

Sutoria Surilla

També la lliberta *Sutoria Surilla* (núm. 26) va ser protagonista d'uns quants homenatges que podrien formar part d'una galeria de retrats, si bé no podem afirmar que fossin erigits al mateix temps ni al mateix lloc. D'una banda, va homenatjar el seu marit, també llibert, *M. Fulvius Musaeus*.²²⁵ De l'altra, coneixem *M. Fulvius Musaeus* per dues inscripcions més, gràcies a les quals sabem que va ser llibert i hereu de la flamínica *Fulvia M. f. Celera* (núm. 9), una de les dones més influents de la vida pública de Tàrraco.²²⁶ Això sens dubte devia influir en la bona posició del llibert, el qual va assolir el sevirat augustal. Però, a més de la dedicació de *Sutoria Surilla* al seu marit, ella mateixa va ser homenatjada amb un monument *post mortem* per un dels seus lliberts, *Sutorius Epitynchanus*, el qual la recorda com a *patrona honestissima et optima de se merita* (fig. 8).²²⁷ Això ens confirma la seva alta capacitat econòmica com a posseïdora de personal dependent.

Amb relació al seu lloc de col·locació, la inscripció que va erigir al seu marit *Musaeus* va ser trobada a la vil·la de Centcelles, situada a uns deu quilòmetres de Tarragona, amb signes de reutilització com a contrapès d'una premsa de vi. A diferència d'altres moltes peces, podem afirmar que té un relatiu context arqueològic, en ser recuperada el 1858 per B. Hernández Sanahuja “en unes excavacions practicades en aquestes ruïnes”.²²⁸ Sobre això, D. Gorostidi va apuntar que segurament el monument decorava algun espai visible de la vil·la en període alt-imperial.²²⁹ A més a més, assenyala la troballa a la mateixa vil·la d'un bloc de grans dimensions i amb una datació similar que, per les seves característiques, devia formar part d'un mausoleu. Respecte a això, proposa que pot estar relacionat amb una mateixa fase constructiva de la vil·la i, per tant, amb el pedestal de *M. Fulvius Musaeus* i que pot formar part del mateix monument funerari. Aquesta hipòtesi permet pensar en el matrimoni de lliberts com un dels primers propietaris de la vil·la, tal com va assenyalar la mateixa autora.

225 Tant *Sutoria Surilla* com el seu marit són portadors de *cognomina* d'origen grec: Solin (1982: 389; 617, respectivament).

226 *Fulvius Musaeus* i el seu conllibert *Fulvius Moschus* van pagar dos homenatges que va manar erigir la flamínica *ex testamento* (CIL II²/14, 1172; 1179; vegeu núm. 9).

227 CIL II²/14, 1347.

228 Hernández Sanahuja (1888: 68).

229 Gorostidi (2010: núm. 11).

Fig. 8. Pedestal dedicat a *Sutoria Surilla* pels seus lliberts (*CIL* II²/14, 1347).
Fotografia: MNAT- R. Cornadó.

Pel que fa a la col·locació dels dos monuments, a diferència del donat per *Surilla*, el pedestal dedicat a aquesta dona pel seu llibert va ser trobat a la mateixa Tàrraco. Això ens planteja la possibilitat que les estàtues del matrimoni tinguessin un emplaçament diferent i no formessin part d'un mateix conjunt familiar.²³⁰ Tot i que existeix la possibilitat que alguna de les dues peces hagués patit un desplaçament entre la capital i Centcelles, en tractar-se de blocs de gran format en aquest cas sembla poc probable. Amb tot, podem afirmar la important capacitat financera del matrimoni de lliberts, els quals van tenir els seus esclaus i probablement van esdevenir uns dels primers propietaris de la vil·la de Centcelles. Amb aquest patrimoni, van voler formar part de la memòria pública de la ciutat a través de la seva galeria de retrats, tal com ho va fer anteriorment la seva patrona, *Fulvia Celera*, amb la diferència que l'estàtua dedicada a *Musaeus* no van col·locar-la en un lloc públic, com sí que ho van fer amb les de la família de la flamínica.

²³⁰ Sense descartar la possibilitat que existeixin altres pedestals honorífics de la família que no hagin arribat a nosaltres i que el lloc de troballa, a la ciutat o a l'*ager*, posi llum a la localització d'aquesta possible galeria gentilícia.

Sempronia Lychnis

La lliberta *Sempronia Lychnis* va fer erigir dues estàtues a diversos membres de la seva família, una al seu net, de nom no conservat (núm. 27.2), i una altra al seu gendre *Marcus (---)ius Viventinus*, el qual va ostentar el càrrec de *magister Larum* (núm. 27.1). És curiós que coneguem aquesta dona per l'emissió de dos homenatges estatuaris a dos personatges que no pertanyen a la seva família nuclear, la qual cosa ens permet conjecturar que la galeria de retrats gentilícia podria haver estat més àmplia, si bé només han arribat a nosaltres aquests dos documents. Una altra possibilitat podria ser que *Sempronia Lychnis*, de condició llibertina, manés erigir dues estàtues als membres de més prestigi de la seva família, que no necessàriament havien de coincidir amb els seus familiars més propers, amb els quals va voler associar la seva figura, a fi de consolidar una nova posició social. No coneixem el càrrec que va exercir el seu net, però el seu gendre va ser *magister* del col·legi de culte dels Lars Augustals, càrrec que corresponia principalment a lliberts ben posicionats i de vegades apareix associat al sevirat augustal, com podem constatar a Tàrraco.²³¹

5.4.2 Commemoració i promoció de llibertes als seus descendents

Mitjançant les donacions honorífiques, les llibertes no només volien una integració social per a elles mateixes, sinó també per a les seves famílies i, molt especialment, per als seus fills i filles, que naixerien sent ja *ingenui* i *ingenuae*. Precisament, un nombre significatiu de dedicacions honorífiques de llibertes que constatem a Tàrraco van ser destinades a honorar els seus descendents. Així, van voler invertir el patrimoni en aquestes donacions amb la finalitat d'augmentar el prestigi i reconeixement popular, i alhora això ajudava a promoure els seus descendents als senats locals, si bé aquesta integració no va ser immediata. No era fàcil que el fill d'un llibert, encara que estigués ben posicionat, entrés a les cúries locals, havia d'esperar normalment a la segona o fins i tot tercera generació, i per a això calia una elevada posició econòmica.²³² Així, per mitjà del pagament d'homenatges, les llibertes van contribuir a afavorir la promoció social dels seus fills i nets a *ordines* superiors.

Un bon exemple de promoció social el trobem en *L. Aelius Polycleetus*, fill de lliberts ben posicionats²³³ que va arribar a ser membre de l'*ordo decurionum* de la ciutat entre els segles II i III dC. El coneixem gràcies a l'escultura equestre *post mortem* que va pagar sa mare, el nom de la qual desconeixem per la pèrdua

231 Sobre això, vegeu Serrano (1988).

232 Demougin (1992: 369-375); Melchor (2009a: 396-397); Serrano (1988: 117-119).

233 Porta *cognomen* d'origen grec. Solin (1982: 138).

de part del text epigràfic (núm. 28). El pedestal va ser trobat el 1994 a l'*ager* de la ciutat, a prop de la via Augusta, per la qual cosa segurament l'escultura va ser col·locada en àmbit privat, possiblement en alguna vil·la propietat de la família, tal com va apuntar D. Gorostidi.²³⁴ L'honor d'arribar al decurionat i la magnitud del monument, un pedestal de tipus eqüestre,²³⁵ són indicadors de l'elevadíssima posició econòmica de què va poder gaudir aquesta família. Fins i tot aquesta autora va assenyalar la possible relació dels *Aelii* amb lliberts imperials.²³⁶ Però la primerenca edat del decés de l'homenatjat va fer trancar la carrera política de decurió, amb prou feines iniciada.

Un cas semblant d'inclusió en l'*ordo decurionum* de descendents lliberts pot ser el de *M. Granus Probus*, el qual va ser decurió, pontífex i edil de Tàrraco, entre altres càrrecs ocupats.²³⁷ Aquest personatge va ser homenatjat per dos membres femenins de la seva família, la seva mare i la seva germana, *Caecilia Galla* i *Herennia Aphrodite*, respectivament, amb una escultura de la qual es conserva el gran pedestal de gairebé un metre d'alçada, en què es recorden aquests càrrecs (núm. 32 i 33). Per la importància de les funcions exercides per l'homenatjat, és possible que l'estàtua fos destinada a ser contemplada en un lloc públic, segurament el fòrum colonial de Tàrraco, en concordança amb els seus càrrecs locals.

De l'onomàstica de mare i filla, podem deduir que *Caecilia Galla* va tenir un primer matrimoni amb un *Herennius*, i d'aquest matrimoni va néixer *Herennia Aphrodite*, amb *cognomen* d'origen grec, que revela la seva ascendència lliberta. Segurament els *Herennii* van pertànyer a una família de lliberts rics entre la segona meitat del segle II i el s. III dC.²³⁸ Tanmateix, *M. Granus Probus* no comparteix onomàstica amb la seva germana, de la qual cosa es dedueix que va néixer fruit d'un segon matrimoni de *Caecilia Galla* amb un *Granus*, segurament de posició més elevada que el seu primer marit. Podem veure l'ascensió social de *Caecilia Galla* a través de les segones núpcies, així com la dels seus descendents; el seu fill va arribar a formar part del consell dels decurions i va desenvolupar un *cursus honorum* rellevant. La família dels *Granii* no va ser gaire nombrosa a Tàrraco ni van pertànyer a les altes esferes, i incloïa altres personatges d'origen servil.²³⁹ Per tant, si bé no va ser una habitud, alguns des-

234 Gorostidi (2010: núm. 10).

235 A més d'aquest, Alföldy només va identificar set pedestals eqüestres més a la ciutat: *CIL* II²/14, 992; 1128; 1139; 1144; 1155; 1163; 1191.

236 Gorostidi (2010: núm. 10). L'autora apunta la possibilitat que el pare de *Polycletus* hagués estat un llibert de Luci Aureli Ver abans d'arribar al poder, quan la seva nomenclatura encara era *L. Aelius Aurelius Commodus* (138-161 dC).

237 Mitjançant la fórmula *honoribus functo* s'abreuja la resta de càrrecs del seu *cursus honorum* d'àmbit local. Cf. Ortiz de Urbina (1999).

238 De la qual també coneixem *Herennia Faonice* (*CIL* II²/14, 1254), muller i lliberta d'un sevir augustal de Tàrraco.

239 Com *Q. Granus Lemnus* (*CIL* II²/14, 1017; núm. 34). A més d'aquests dos personatges, només hi ha constància a Tàrraco de *C. Granus Sabinus* (*CIL* II²/14, 1299).

cendents de famílies de lliberts, molt ben posicionats socialment i econòmicament, van poder arribar a ingressar al senat local de Tàrraco, i per a això van ser de gran valor els honors estatuaris que les seves mares van promoure per a ells.

En el segle II dC, la lliberta *Raecia Irene* (núm. 29)²⁴⁰ va honorar amb una estàtua sobre pedestal el seu fill *C. Caecilius C. f. Gal. Potitus*, del qual no s'esmenten càrrecs, segurament a causa d'una mort prematura. Però l'homenatjat apareix representat a la inscripció amb filiació i inclòs a la tribu *Galeria* de la ciutat, a diferència dels seus pares. Era estrany que un llibert fos inclòs en una de les tribus urbanes, tot i que poguésser haver-n'hi casos,²⁴¹ però va ser més corrent aquesta adscripció en les generacions posteriors, com era el cas del fill d'*Irene*, que constata l'ascens social de la família. Igualment, coneixem un homenatge dedicat a aquesta dona, promogut quan va morir pel seu marit, *C. Caecilius Augustalis*,²⁴² el qual l'elogia com a *uxor obsequetissima*. A més, aquest personatge apareix en una altra inscripció en què commemora un cavaller el nom del qual no s'ha conservat,²⁴³ i això il·lustra el prestigi i la presència pública a la ciutat del matrimoni.

Respecte al lloc de col·locació de les escultures, el pedestal que va pagar *Raecia Irene* va ser trobat a la Necròpolis Paleocristiana de la ciutat, de manera que la seva reutilització ens dificulta indagar-ne la col·locació inicial. Però podem intuir un àmbit privat, potser a la seva *domus* particular on va ser alçada una possible galeria de retrats familiar amb les imatges de la lliberta, del seu fill i, possiblement també, una del seu marit *Augustalis* que no ha perdurat fins avui.

D'altra banda, aquesta dona va ser lliberta d'una de les famílies més importants entre les esferes de poder de la capital provincial. Els *Raecii* descendeixen dels primers senadors oriünds de Tàrraco, en el segle I dC, amb *Raecius Taurus*, el fill del qual, *Raecius Gallus*, va arribar a ser tribú militar amb l'emperador Galba (69 dC).²⁴⁴ Per tant, aquests personatges van poder ser lliberts d'aquesta important família, i van assolir una posició notòria en la vida municipal de la ciutat, com constata la seva representació en els homenatges esmentats. A més, es coneix l'existència d'alguns sevirs dins de la *gens Raecia* a la ciutat, la qual cosa recalca les altes cotes de poder que van aconseguir els lliberts d'aquesta família.²⁴⁵

240 El seu *cognomen* d'origen grec (Solin [1982: 422]) assenyalava la condició lliberta o d'ascendència lliberta de la dedicant.

241 Hernández Guerra (2013: 29).

242 *CIL* II²/14, 1343.

243 *CIL* II²/14, 1024.

244 Le Roux (1982: 458); Tobalina (2006: 791). A la península Ibèrica només testimonia a Tàrraco la presència de personatges de gentilici *Raecia/us* (Abascal [1994: 210]), per la qual cosa podria estar associat a immigració itàlica.

245 *CIL* II²/14, 1261; 1262.

6.5 La importància del llinatge femení

El *nomen*, en el sistema onomàstic romà, era generalment transferit per via paterna als descendents. Tanmateix, va haver-hi excepcions i particularitats deguts a factors diversos, com recull S. Armani en un treball precisament arran de la transmissió del gentilici per via materna.²⁴⁶ L'autora ens mostra com a primer motiu el naixement de fills dins d'unions fora del matrimoni legal, com pot ser el cas dels fills nascuts d'esclaus en *contubernium*.

Un exemple el podem veure en *Domitia [---]sa* (núm. 35). Aquesta dona; el seu marit, *M. Iulius Paris*, i el seu net, *L. Domitius Theseus*, van oferir conjuntament una estàtua sobre pedestal *post mortem* a la seva filla *Domitia Quartilla*. Podem veure que en aquesta família la seva filla, *Domitia Quartilla*, i net, *L. Domitius Theseus*, mantenen el gentilici matern, en comptes del del seu marit. Si jutgem pels seus noms, d'origen grec,²⁴⁷ va tractar-se d'una família d'antics esclaus, i la filla va néixer abans del matrimoni o encara en esclavitud, i per això van adoptar totes dues el gentilici del seu antic propietari membre dels *Domitii*. Malgrat el seu origen servil, la família tenia els diners necessaris per erigir un monument honorari, ja que es tractava de lliberts enriquits de dues famílies prestigioses de Tàrraco, com són la *Domitia* i la *Iulia*.

Però en altres casos podia explicar-se per un major aferrament social de la línia familiar materna, principalment a causa d'una imatge més prestigiosa. Aquesta pràctica va tenir més significació en les esferes superiors, on la transmissió de l'honor, la memòria i, en conseqüència, els noms van tenir una importància pública més elevada. Per tant, trobem casos en què l'onomàstica pot ser un element marcador de transmissió de prestigi.²⁴⁸ En aquest sentit, en el nostre *corpus* hi trobem uns quants casos que denoten la reputació d'aquestes dones.

Això podem testimoniar-ho amb la família de *Sulpicia Aeliana* (núm. 20). Aquesta dona, amb el seu pare, *M. Vetilius Aelianus*, va erigir una estàtua *post mortem* a sa mare, *Sulpicia Calagurritana*, la qual possiblement va ser col·locada en una vil·la suburbana propietat de la família, a causa del lloc de la troballa, a l'*ager* de la ciutat.²⁴⁹ En aquest cas, podem veure que la dedicant va rebre el gentilici per via materna en comptes de paterna. En aquest cas, com bé apunta S. Armani, no estem davant d'una filla natural de pare no reconegut, ja que aquest home homenatja la seva muller junt amb sa filla, i es presenta a

²⁴⁶ Armani (2003).

²⁴⁷ Solin (1982: 487 i 508).

²⁴⁸ Navarro (2017: 216-221).

²⁴⁹ Gorostidi (2010: núm. 33).

la inscripció com a *maritus* de *Calagurritana*.²⁵⁰ Es tracta, per tant, d'un matrimoni legal. Segurament, la transmissió del gentilici matern en aquest cas es va poder deure a una major influència de la *gens* dels *Sulpicii*, ben testimoniada a Hispània,²⁵¹ mentre que només es coneix aquest cas de *Vetili* a Hispània.²⁵² A més a més, *Sulpicia Calagurritana* és honorada amb els epítets *matrona honestissima*, *uxor pudicissima* i *mater piissima*, tots referits a les seves virtuts femenines. D'altra banda, al prestigi d'aquestes dones, cal unir-hi una elevada solvència. El pedestal va ser trobat a l'*ager Tarraconensis*, la qual cosa va portar D. Gorostidi a considerar-ne la col·locació original en una vil·la suburbana d'aquest àmbit, i això podria situar-les com les propietàries.²⁵³

També és revelador l'exemple de la *clarissima femina Rufria Ovinia Corneliana* (núm. 4), filla de *L. Ovinus L. f. Quir. Rusticus Cornelianus* i *Rufria Secundilla*, anteriorment analitzada.²⁵⁴ En aquest cas, no podem pensar en un matrimoni il·legítim, ja que hem vist que *Rufria Secundilla* homenatjava el seu marit a Minturno (Itàlia), al qual es referia com a *maritus*. Per tant, tal com apunta S. Armani, *Rufria Ovinia Corneliana* ens pot estar mostrant la doble pertinença a dos llinatges importants, l'un procedent d'Hispània i l'altre, potser, d'Itàlia.²⁵⁵ A més, sembla com si el seu nom fos elegit amb cura a l'hora de representar les dues famílies. El gentilici de la seva mare apareix en primera posició, la qual cosa és compensada amb la transmissió del gentilici i *cognomen* del seu pare.

Per la seva banda, *C. Valerius Avitus* també apareix filiat a partir de sa mare, *Valeria Firmina* (núm. 17). És possible que sigui així pel major prestigi de la família materna, sense descartar tampoc la possibilitat que el seu pare fos un *Valerii*. La dona sovint igualava la posició del marit en termes socioeconòmics i de vegades la superava. És possible que fos *Firmina* la que va tenir els recursos per ajudar el seu fill a fer carrera, tan brillant que va ser traslladat des del seu municipi natal, *Augustobriga*, fins a Tàrraco per ordre del mateix emperador Antoní Pius. A Tàrraco va prosperar i va ser duumvir de la colònia, on va construir la impressionant vil·la dels Munts.²⁵⁶ A més, coneixem a la capital altres *Valerii* ben posicionats, amb els quals *Avitus* va estar emparentat, com *L. Valerius Tempestivus* i la seva muller, *Valeria Silvana* (núm. 18).²⁵⁷

250 Armani (2003: 82).

251 Abascal (1994: 224-225).

252 Abascal (1994: 246). Possiblement procedent de fora d'Hispània, potser relacionat amb emigració itàlica.

253 Gorostidi (2010: núm. 33).

254 Vegeu l'apartat 5.1.

255 Armani (2003: 87).

256 Vegeu Ruiz de Arbulo (2014).

257 Vegeu el seu cas a l'apartat 5.

Un cas similar el documentem en *Licina Crispula* (núm. 23), el gentilici de la qual manté el seu fill, *C. Licinius Minicianus*. La família dels *Licinii* va estar ben posicionada entre els cercles de poder de Tàrraco. A més, aquesta dona va homenatjar el seu fill amb una estàtua que tenia un pedestal realitzat en marbre de Proconnès,²⁵⁸ cosa que ens indica l'alta capacitat financera de la qual va disposar. D'altra banda, és possible que el seu *cognomen* *Minicius* fos derivat del gentilici del pare. Potser aquest personatge, al qual no coneixem, va morir de manera primerenca, i el seu fill va ser adoptat per l'avi matern de la *gens Licinia*, però mantenint igualment el gentilici patern. De tota manera, ens indica el prestigi dels *Licinii* de Tàrraco.

També ens trobem casos en què el nom de la mare és pres pels seus descendents en forma de *cognomen*. Així, *Sempronia M. f. Materna* (núm. 10) transmet al seu fill *C. Caecilius Iubatus Sempronius Maternus* el seu nom sencer com a *cognomen*. Sens dubte, aquest cas posa de relleu la importància d'aquesta dona i la seva família d'origen, i així queda constatada la intenció de preservar el nom complet.

Per la seva part, *Cornelia L. f. Avita* (núm. 16) no només transmet el seu *cognomen* a sa filla, *Assalica L. f. Avita* (núm. 15), sinó que també passa posteriorment al seu net, *M. Cornelius M. f. Gal. Avitus*. Així, la importància del llinatge de la seva àvia perdura en l'onomàstica i arriba fins a la tercera generació. A més, *Avitus* també va ser fill d'un membre de la prestigiosa *gens Cornelia*, potser un parent de la seva àvia. Devia tractar-se d'una àvia particularment honorable la memòria de la qual va mantenir-se a través del nom dels seus plançons (fig. 9).

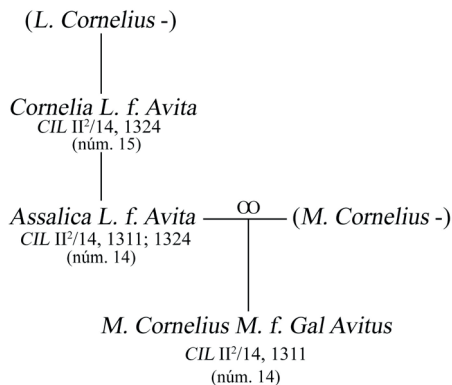

Fig. 9. *Stemma* de la família *Cornelia-Assalica*, on s'aprecia la transmissió antroponímica femenina.

²⁵⁸ Segons l'atribució del tipus de material del suport realitzat en el comentari *CIL II²/14, 1336* i analitzat macroscòpicament.

A més a més, els testimonis pels quals coneixem *Cornelia Avita* i *Assalica Avita* les mostren homenatjant els seus descendents, i això indica l'activitat de totes dues dones en favor de la transmissió de l'honor i la reputació familiars. Igualment, els dos pedestals que aquestes dones dediquen als seus plançons, segons G. Alföldy, necessàriament van haver de ser col·locats al mateix lloc, segurament a la casa familiar.²⁵⁹ D'altra banda, el *nomen* *Assalicus/a* és d'origen indígena, per la qual cosa potser la família va poder emigrar des de zones menys romanitzades de l'interior fins a la capital de la Citerior, on va assentar-se tal com mostra la pertinença a la tribu *Galeria* de *M. Cornelius M. f. Gal. Avitus*, així com la pertinença als *Cornelii*, ben testimoniats a Tàrraco.

Finalment, *Baebia M. f. Quieta* transmet el seu *cognomen* en forma derivada a la seva filla, *Maridia Quietilla* (núm. 22). Va ser filla d'un desconegut *Maridius*, el qual segurament procedia d'Itàlia o Àfrica, ja que aquest *nomen* no és conegut a Hispània, però sí en aquestes dues regions.²⁶⁰ Prenent alguns d'aquests noms estudiats com a indicador de prestigi familiar, és revelador que els exemples en el nostre *corpus* de transmissió del gentilici femení no siguin aïllats, sinó que n'hi ha un nombre considerable, i això indica l'alta posició i el poder d'aquestes dones i els seus llinatges.

259 En comentaris de *CIL* II²/14, 1311; 1324.

260 *CIL* VI 24816; *CIL* VIII 8110; *CIL* VIII 11076; *CIL* VIII 4924.

6. ELS RECEPTORS DELS MONUMENTS HONORÍFICS

Per comprendre la presència pública d'aquestes dones i els objectius que volien aconseguir amb les seves dedicacions estatutàries, cal analitzar a qui van decidir honorar i quina va ser la posició d'aquests personatges dins de la societat de Tàrraco (taula 3). Una primera apreciació que podem obtenir dels capítols anteriors és l'alta posició social, política o econòmica dels homenatjats. En aquest apartat, analitzarem les relacions que van unir aquestes dones amb els destinataris dels homenatges. Ens aturarem amb més detall en les dones no analitzades anteriorment.

Taula 3. Relació de les dones dedicants amb els receptors dels homenatges.

Família nuclear	Total	Família extensa	Total	Extra-familiar	Total
Esposos	14	Gendres	1	Patrons	3
Fills	8	Nets	1	Patrones	1
Filles	3	Netes	1	Amici	1
Germans	6	Nebodes	1	Altra relació clientelar	1
Germanes	1				
Pares	1				
Mares	4				

6.1 Dedicacions a familiars

Marits

Una primera figura que rep homenatges estatuaris a Tàrraco per part de dones són els marits, honorats en catorze casos. En primer lloc, podem apreciar que en bona part de les inscripcions s'hi mencionen honors i càrrecs públics dels seus marits. Com hem pogut comprovar al llarg dels capítols anteriors, els esposos honorats per les seves dones van desenvolupar generalment alts càrrecs i van ostentar altes cotes de poder dins de la societat de Tàrraco. Amb la menció dels *merita* dels seus marits, n'augmentaven el prestigi i alhora es reportaven *dignitas* a elles mateixes.

Així, entre aquests cònjuges, hi trobem personatges pertanyents a l'orde senatorial, com *Q. Gargilus Q. f. Arn. Macer Aufidinus* (núm. 3), o a l'èquestre, com *L. Fonteius M. f. Gal. Maternus Novatianus* (núm. 7), notable que va ser ascendit a aquest rang per l'emperador Nerva i va desenvolupar un important *cursus honorum* conclòs amb el flaminat provincial. També *L. Antonius L. f. Gal. Saturninus* (núm. 11), *L. Pomponius Avitus* (núm. 10), *C. Marius C. f. Gal. Nigrinus* (núm. 12), recordats per les que segurament van ser les seves mullers,²⁶¹ van exercir aquest alt càrrec sacerdotal. Igualment, trobem entre els marits honorats flàmens locals, com *L. Cornelius C. f. Gal. Romanus* (núm. 13), i altres magistrats locals, com *Q. Anthracius Q. f. Velina Ingenius* (núm. 19).

De la mateixa manera, dins dels cercles de lliberts enriquits, constatem en les donacions de mullers uns quants sevirs augustals, una de les dignitats més altes a les quals personatges de condició lliberta podien accedir. Així, el marit de *Pompeia Verecunda* (núm. 24), *Sex. Pompeius Sedatinus*, va exercir els importants càrrecs de *sevir Augustalis* i *decurio Larum* a Tàrraco, i al qual va costejar un homenatge *ex decreto decurionum*. També *M. Fulvius Musaeus*, marit de *Sutoria Surilla* (núm. 26), va exercir el sevirat augustal, a més d'ostentar una posició social i econòmica ressenyable: no només va ser llibert de la important flamínica *Fulvia Celera* (núm. 9), sinó que també va poder tractar-se d'un dels propietaris de la vil·la de Centcelles juntament amb la seva esposa.

Un altre aspecte que és interessant esmentar sobre això és l'ascens social d'algunes dones a través de matrimonis avantatjosos amb personatges de rang superior, als quals van voler recordar mitjançant aquests monuments. Podem agafar com a exemple el cas de l'adinerada lliberta *Cornelia Faventina* (núm. 25), casada amb el duumvir i flamen colonial *Ti. Manlius Ti. f. Gal. Silvanus*; així com el de *Pompeia Donace* (núm. 6). Aquesta dona podria haver tingut un origen servil, tal com reflecteix el seu *cognomen* d'origen grec,²⁶² però va contraure matrimoni amb un magistrat de rang eqüestre, *L. C. f. Gal. Cornelius Celsius*, d'una evident condició superior.

D'altra banda, una característica comuna que podem apreciar en molts dels epígrafs consagrats a marits és el seu caràcter pòstum a fi de perpetuar-ne la memòria. Així, *Sempronia M. f. Materna* (núm. 10) va honorar el seu marit, *L. Pomponius Avitus*, després de morir, tal com indica l'expressió *maritus incomparabilis* que va fer servir en la seva lauda. El mateix terme va utilitzar *Pompeia Verecunda* (núm. 24) per honorar el seu difunt marit públicament. Igualment, *Didia Amabilis* (núm. 19) recorda el seu espòs, *Q. Anthracius Q. f. Velina In-*

261 En algunes d'aquestes inscripcions no es deixa constància explícita de la relació entre les dedicants i els homenatjats; vegeu capítol 5.3.2.

262 Solin (1982: 1087; 2003: 1169).

genuus, amb la fórmula *maritus optimus*, el mateix terme que emprà *Sutoria Surilla* (núm. 26) per recordar la memòria del seu marit. També els tres homenatges de text idèntic dedicats per *Valeria Silvana* (núm. 18) al seu home van tenir un caràcter pòstum.

D'aquesta manera, podem comprovar que molts dels homenatges estatuaris impulsats per dones als seus marits van ser realitzats després de morts. Aquest comportament ha estat estudiat per autors com E. Melchor o M. Navarro per a l'epigrafia hispana.²⁶³ Apunten que, en enviudar aquestes dones, van poder veure incrementat el seu paper econòmic en obtenir més llibertat per gestionar el patrimoni particular i familiar. Un patrimoni que va ser esmerçat fonamentalment a recordar els seus marits, però també a commemorar els seus descendents i visibilitzar-ne les figures davant de la memòria cívica de les seves ciutats, a fi de garantir el seu prestigi i futur polític. Així, en morir el marit, eren elles les encarregades de transmetre i mantenir l'autoritat de les seves famílies i descendència, però també els seus *gens* de naixement.

Descendents

El segon grup de receptors d'homenatges estatuaris són els fills i filles, molt relacionat amb la idea de consolidar el prestigi i promocionar públicament els seus descendents. Així, vuit dels pedestals van ser destinats a honorar els fills homes, mentre que en tres casos les receptores van ser-ne les filles.

Entre els homenatjats masculins, podem comprovar en bastants casos l'alta posició que tenien, i per això les mares van voler promoure'n les personalitats. En còmput general, entre els receptors fills hi trobem un personatge membre de l'orde eqüestre, *P. Licinius L. f. Gal. Laevinius* (núm. 5); dos decurions, *L. Aelius Polycletus* (núm. 28) i *M. Granius Probus* (núm. 32), i dos magistrats, *Fabius P. f. Ser. Lepidus* (núm. 14) i *C. Valerius Avitus* (núm. 17). En els altres casos no es deixa constància dels càrrecs de l'homenatjat (núm. 15, 23, 29).

En les commemoracions a fills a Tàrraco, no va ser tan freqüent deixar constància dels seus càrrecs com en les dedicatòries emeses als seus marits. Però, a les estàtues alçades als seus descendents, hi preval el motiu d'honorar-ne la memòria després de la mort, ja que tots els homenatges, o la gran majoria, van ser erigits *post mortem*. Per tant, l'absència del *cursum honorum* dels homenatjats en aquestes inscripcions es devia fonamentalment al fet que les seves carreres van veure's truncades per la mort.

263 Melchor (2010: 237-238); Navarro (2013: 204).

Tanmateix, en aquests casos es pot reconèixer igualment l'alta posició dels homenatjats. En aquest sentit, és il·lustratiu el cas de *Iulia Sex. filia Reburina* (núm. 14), la qual va erigir i pagar un homenatge estatuari amb el qual l'*ordo decurionum* va honorar el seu fill *P. Fabius P. f. Ser. Lepidus*. A la inscripció, hi especifica que el monument va ser alçat *post mortem*. Per tant, el motiu de l'erecció sens dubte va ser recordar el seu fill difunt i la importància que va tenir abans d'una mort prematura. El monument, a més, va ser emparat per l'*ordo decurionum*, juntament amb la concessió dels *ornamenta* dels edils, la qual cosa indica que iniciava una important carrera política malgrat la seva mort primerenca.

Un altre monument d'interès és el ofert per *Licinia Crispula* (núm. 23) al seu fill *C. Licinius Minicianus*, al qual elogia com a *filius piissimus et obsequentissius* en commemoració de la seva mort. No s'hi especifica cap càrrec de l'homenatjat, però les característiques formals del pedestal il·lustren sobre la gran importància que tots dos personatges van poder tenir. Es tracta d'un pedestal monolític, tipologia estranya a la ciutat, de grans dimensions i de molt bona factura. A més, el material amb què està realitzat és marbre blanc de Proconnès, mentre que la resta de pedestals coneguts de la ciutat són elaborats a les calcàries locals de qualitat de pedra de Santa Tecla o llisós.

D'altra banda, hem analitzat que llibertes van homenatjar els seus descendents i van representar-se amb ells, els quals van adquirir un notable ascens social davant de l'estatus jurídic dels seus progenitors. Amb el pagament d'aquests monuments estatuaris, les llibertes promocionaven la futura posició social i política, i alhora feien evident l'ascens social que havien assolit. Així, els homenatjats *L. Aelius Polycletus* (núm. 28), *M. Granius Probus* (núm. 32 i 33) i *C. Caecilius C. f. Gal Potitus* (núm. 29) reflecteixen una posició notablement superior a la de les seves progenitores, i assolien fins i tot importants cotes de poder.

També en els monuments donats de mares a filles, hi podem comprovar que, si no tots, almenys dos dels tres pedestals van ser duts a terme com a homenatge pòstum. S'hi al·ludeix a les difuntes filles com a *filia karissima* (núm. 2) o *filia piissima* (núm. 35). A causa d'això, comprovem que el motiu de l'erecció de monuments estatuaris a filles va ser honorar-ne la memòria després de la mort.

Germans i germanes

El tercer grup més nombrós de receptors després dels descendents homes van ser els germans de les dedicants, recordats en sis casos. Com en la resta dels familiars masculins comentats, veiem la intenció explícita de recordar el prestigi que van assolir els germans homenatjats. Se n'esmentaven els honors i al seu costat van fer gravar-hi els seus noms. Així, entre els càrrecs d'aquests germans podem trobar personalitats importants com un *vir clarissimus*, *L. Fulvius Numisianus* (núm. 1); un flamen provincial, *L. Numisius L. fil. Pal. Montanus* (núm. 8); dos sevirs augustals, *M. Cornelius Faventinus* i *M. Cornelius Phaeditus*, recordats tots dos per la seva germana (25.2 i 25.3); un membre de l'*ordo decurionum*, *M. Granius Probus* (núm. 33), i un darrer el *cursus honorum* del qual no es fa constar, *M. Fabius Actus* (núm. 30.2).

En canvi, només una vegada en l'epigrafia de Tàrraco una dona realitza un monument honorífic a la seva germana. És el cas de *Licinia Flaccilla Palentina* (núm. 21), la qual mana erigir una estàtua *post mortem* en el segle III dC a la seva germana *Pompeia Paterna Viminacensis*. Va ser alçada per honorar la memòria de la seva germana difunta, *in memoria posuit*, a la qual lauda com a *soror pientissima et incomparabilissima*. Els noms d'aquestes dues dones ens n'indiquen l'*origo*, procedents de dues ciutats palentines del *conventus Cluniensis*: *Palantia* (Palenzuela?, Palència) i *Viminacium* (Calzadilla de la Cueva, Palència).

Així, en comparar les dedicacions al rang familiar de germandat entre els membres masculins i femenins, passa el mateix que en el cas anterior entre fills i filles. A banda que les commemoracions són més abundants en el cas dels homes, les motivacions per honorar les germanes són la de recordar la memòria d'un familiar difunt, mentre que en les destinades a homes hi preval el record del *cursus honorum* dels homenatjats.

Mares i pares

Però aquesta dinàmica no es percep en els homenatges dedicats de filles als seus progenitors. En aquest cas, són més nombroses les commemoracions a les dones que als homes d'aquest rang familiar. Així, en l'epigrafia de Tàrraco, hi documentem quatre homenatges de dones a mares (núm. 9, 20, 22, 25.4), mentre que en un sol cas el receptor va ser un pare (núm. 4).

En els quatre homenatges ofrenats a mares podem comprovar, per primera vegada de manera clara, el prestigi de les dones honorades, tal com passa en el cas dels receptors homes. A més a més, es tracta de l'únic rang familiar

en el qual els elements honorats femenins superen els masculins. Ara bé, la diferència entre els dos sexes no és gaire i es pot deure simplement a qüestions de conservació dels pedestals fins avui. Però, igualment, cal considerar la significació d'aquestes dades; com hem vist, un dels principals motius de l'erecció d'estàtues va ser augmentar el prestigi familiar, marcat principalment pels seus membres homes, ja que eren ells els qui podien desenvolupar carrera política.

Entre aquests documents, ens trobem amb el cas ja comentat de la flaminica *Fulvia M. f. Celera* (núm. 9), la qual va erigir un pedestal a la seva mare, *Popilia M. f. Secunda*, que també va ostentar el flaminat. Referint-nos al motiu pel qual la flaminica va homenatjar la seva mare, hem de pensar que la figura de *Popilia Secunda* havia de resultar fonamental en el prestigi posterior de la seva filla, així com en les diferents virtuts sacerdotals adquirides. Potser és atrevit pensar en la transmissió directa del càrrec de mare a filla, ja que el flaminat no va ser un càrrec heretable, però la influència dels honors adquirits per la seva mare havia de ser notable. En agraïment, *Fulvia Celera* va ordenar alçar un homenatge estatuari consagrat a sa mare, que mostrés els llaços familiars que van secundar l'ascens. No obstant això, és possible que, en el moment de l'erecció, *Fulvia Celera* encara no hagués exercit tots els càrrecs sacerdotals, ja que no deixa constància dels seus honors, coneguts gràcies a les estàtues que ella va rebre. Tanmateix, encara que pot passar en alguns casos, és estrany que els donants deixin constància dels seus propis *merita* en els textos commemoratius.²⁶⁴ En tot cas, el poder assolit per *Fulvia Celera* també va repercutir en la seva família, cosa que pot constar en la galeria de retrats familiars que la flaminica va fer erigir.

També *Cornelia Faventina* (núm. 25.4) va honrar a la seva mare, el nom de la qual no ha perdurat, monument que va formar part d'una galeria de retrats familiar més àmplia. Ja s'ha al·ludit al fet que la dedicant, d'origen llibert, després de l'ascens social va voler homenatjar i augmentar el prestigi públic dels seus membres de la família de naixement, és a dir, els seus dos germans i la seva mare. D'altra banda, en dues inscripcions impulsades de filles a mares, en els casos ja comentats de *Sulpicia Aeliana* (núm. 20) i *Maridia Quietilla* (núm. 22), comprovem que els seus noms es van transmetre per línia femenina, la qual cosa probablement ens indica una major importància de la seva mare o família materna. En definitiva, en almenys tres casos (núm. 9, 20, 22), podem constatar el pretext d'enaltir el prestigi que van tenir les seves mares i al qual van voler equiparar-se. En el cas de la mare de *Cornelia Faventina* (núm. 25.4),

264 Melchor (2003: 137).

es pot percebre la intenció d'exaltar la posició de la seva mare un cop la lliberta havia promocionat la pròpia.

Pel que fa a la dedicació femenina a un pare a Tàrraco (núm. 4), el receptor, *L. Ovinus L. f. Quir. Rusticus Cornelianus*, va tenir una importància considerable, ja que era membre de l'ordo senatorial. La motivació de l'erecció del seu monument estatuari va ser la d'honorar la seva figura quan va morir; es tractava, doncs, d'un homenatge *post mortem*, i recordava el senador com a *pater pietissimus*.

Altres membres familiars

Els graus de parentiu amb menys commemoracions documentades són el de gendre (núm. 27.1), net (núm. 27.2), neta i neboda (núm. 38 i 39). Un primer cas el documentem en *Sempronia Lychnis*, qui va promocionar dues escultures, una al seu net, de nom no conservat (núm. 27.2), i una altra al seu gendre *Marcus (---)ius Viventinus*, el qual va ostentar el càrrec de *magister Larum*, càrrec ocupat generalment per lliberts importants (núm. 27.1).

El segon cas és el de *Iulia Helice* (núm. 38) i *[Iulia] Rufina* (núm. 39), les quals van donar una estàtua *post mortem* a la seva neta i neboda, respectivament, *Clodia Q. fil. Rufina*, a la qual van anomenar *pietissima*. Aquest document epigràfic permet veure l'ascens social d'aquesta família: *Iulia Helice*, àvia de l'homenatjada, probablement va ser lliberta, com ens indica la presència del seu *cognomen* d'origen grec.²⁶⁵ La seva filla *[Iulia] Rufina* apareix encara sense filiació, la qual, en canvi, ja trobem en la tercera generació amb *Clodia Q. fil. Rufina*, fruit del matrimoni entre la germana de *Rufina* i un membre dels *Clodii*, família ben posicionada a Tàrraco.²⁶⁶ D'altra banda, és interessant que en aquesta inscripció hi apareguin representats tres membres femenins de la família sense cap home, un *unicum* a les inscripcions analitzades en aquest treball. A més, la iniciativa va partir de l'àvia i tia materna de l'homenatjada, llaços familiars que poden resultar més estranys en els homenatges. Una possibilitat que podem plantejar-nos és que *Clodia Q. fil. Rufina* morís quan era nena, i que haguessin mort també els seus pares, de manera que van ser aquestes familiars les que van encarregar-se d'erigir-li una estàtua quan va morir i alhora mostrar l'ascens social obtingut.

²⁶⁵ Solin (1982: 541).

²⁶⁶ Gorostidi *et alii* (2013: 420).

6.2 Patronat i clientela

Un altre grup tipus de commemoració honorífica de les dones a Tàrraco va ser el de les que no van tenir l'objectiu de recordar i promocionar la família, sinó honorar personatges externs dels seus cercles familiars. En l'epigrafia de la ciutat, hi trobem un nombre de dedicacions honorífiques a iniciativa femenina que mostren les seves relacions dins d'institucions com el patronat i la clientela.

Donacions a patrons i patrones

Un primer grup el constitueixen les donacions d'homenatges de diverses llibertes als seus patrons o patrones. Un cop manumeses, les llibertes continuaven mantenint vincles amb els seus antics propietaris, amb els quals col·laboraven en diversos àmbits de la vida econòmica i social. La institució del patronat mantenia els vincles entre els antics esclaus i els seus antics *domini*. Es troben col·laborant i subjectes a una sèrie de deures contractuals mutus, mitjançant els quals el patró o patrona estava obligat a oferir protecció, suport i auxili al llibert, a canvi del seu respecte i obediència.²⁶⁷ Així, les relacions amo i esclau no van desaparèixer després de la manumissió, i de tant en tant es creaven vincles molt estrets. Però aquestes relacions no sempre van ser iguals per a tots els lliberts. En molts casos, aquests llaços obligaven a erigir un homenatge o un monument funerari a la mort del patró o patrona, de vegades per clàusules testamentàries o a canvi de la manumissió.²⁶⁸

En el cas de Tàrraco, són tres els casos coneguts de dones llibertes que honoren els seus patrons o patrones amb escultures honorífiques. En primer lloc, *Egnatuleia Sige* va donar en el segle II dC al seu antic *dominus* C. *Egnatuleius* C. f. *Gal. Seneca* un monument estatuari (núm. 31). Al text de la inscripció que acompanyava l'escultura s'al·ludeix a l'ampli *cursus honorum* de l'homenatjat: oriünd de Tàrraco, on va exercir els càrrecs d'edil, qüestor i duumvir, va arribar a ser nomenat cavaller per l'emperador Titus i va prosperar en l'administració de l'exèrcit al quarter general provincial de Tàrraco, on va ocupar el flaminat provincial finalment. A més, probablement va ser avantpassat del senador d'època severiana *Egnatuleius Honoratus*.²⁶⁹

267 Hernández Guerra (2013: 24 i 55-58).

268 Els deures d'un llibert eren: *obsequium* (obligació de mostrar respecte al patró i la seva família), *operae* (prestar serveis o dies de treball) i *bona* (referit a obsequis o commemoracions que el llibert havia de fer). Cf. Gonzales (1997: 169-174).

269 Alföldy (1969: 141). A més, aquest personatge podria estar associat a l'emigració itàlica del final de l'època republicana, ja que el gentilici *Egnatuleius/a* és típicament itàlic (Schulze [1994: 459]). Només una altra *Egnatuleia* és coneguda a Hispània, a Palma (*CIB*, 107).

La importància del monument que erigeix aquesta lliberta al seu patró ens fa pensar en la possibilitat que *Sige* fos la companya de *Seneca*.²⁷⁰ Això donaria mostres d'un altre exemple d'ascens social des de l'esclavitud per mitjà del matrimoni, casada amb un personatge de rang considerablement superior. Però, com que mostra la seva relació amb ell com a *patronus* i no com a *maritus*, potser no va poder arribar a haver-hi un matrimoni legítim entre tots dos. En tot cas, la importància política d'aquest personatge va fer que aquesta lliberta aspirés a mostrar-se públicament al seu costat en un monument que probablement va estar col·locat públicament, potser als voltants del fòrum provincial atès el seu nomenament com a flamen de la Hispània Citerior i la constatació en el text epigràfic de tot el seu *cursus honorum*.

Una altra donació a un patró va ser la impulsada per *Cornelia Festiva* (núm. 36), juntament amb *L. Flavius Silvinus* i *Q. Cornelius Silvicus*, a *L. Flavius Chrysogonus*, al qual anomenen com a patró *indulgentissimo*. L'homenatjat va ser un llibert molt ben posicionat,²⁷¹ el qual va ostentar els càrrecs de sevir augustal i *magister Larum*. A més, coneixem aquest personatge per haver promogut un homenatge a l'important llibert *L. Licinius Secundus*, sevir a Bàrcino i Tàrraco, per la qual cosa possiblement eren companys de sevirat en aquesta darrera localitat.²⁷²

Tanmateix, podem comprovar a la inscripció que únicament *L. Flavius Silvinus*²⁷³ comparteix gentilici amb l'homenatjat, de manera que entenem que només aquest personatge va ser el seu llibert. La resta de dedicants també comparteixen gentilici entre ells, la qual cosa ens permet suposar que *Cornelia Festiva* era lliberta de *Q. Cornelius Silvicus*, però la relació entre les dues parelles de lliberts-patrons no és patent a la inscripció. Una possibilitat és que *Silvinus* i *Silvicus* fossin familiars, potser germans, i que fossin manumesos per diferents patrons,²⁷⁴ i afegís per això al text de l'homenatge el primer al segon, d'aquí que els seus noms apareguin al final de l'epígraf i en mida menor. A més, això ens permet pensar que *Festiva* i *Silvicus* eren, a banda de patró i lliberta, companys. En qualsevol dels supòsits, aquest document ens parla de l'ascens social dels seus protagonistes. Aquests lliberts, un cop són manumesos, disposen del seu personal esclau i de prou capacitat econòmica per emetre uns quants homenatges estatuaris.

270 Idea que ja va contemplar L. Hernández Guerra (2013: 58).

271 Porta *cognomen* grec: Solin (1982: 172).

272 *L. Licinius Secundus* va ser llibert del cònsol *L. Licinius Sura* i sevir a Bàrcino i Tàrraco (Rodà [1970: 167-183]), el qual és conegut per tenir el rècord d'homenatges rebuts (23 pedestals) per un llibert en tot l'Imperi romà (Alföldy [2012a: 194]).

273 El qual també va ser sevir augustal i *magister Larum*.

274 Potser la patrona de *Silvicus* va ser una *Cornelia* muller de *Chrysogonus*.

D'altra banda, també les dones romanes podien tenir esclaus i esclaves, tal com corroboren les fonts i nombrosos epígrafs, i com hem testimoniat en aquestes pàgines en els casos de *Fulvia Celera* (núm. 9) o *Sutoria Suri-lla* (núm. 26), totes dues homenatjades pels seus antics *servi*. Així, dins dels epígrafs de Tàrraco en què es constaten dedicacions honorífiques a patrones, només en un cas procedeix d'una dona. Es tracta del pedestal promogut per *Atilia Alcyone* (núm. 37), la qual, juntament amb el seu conllibert, *Atilius Onesimus*, va honorar la seva patrona *Atilia Valerina*. Com en molts altres casos, és possible que aquests dos personatges, a més d'antics companys d'esclavitud, fossin també cònjuges. A més, coneixem la lliberta *Alcyone* per una altra inscripció en què consagra un altar funerari al seu germà *L. Atilius Paezon*, el qual va ser sevir augustal de Tàrraco.²⁷⁵ La posició assolida pel seu germà, juntament amb l'homenatge que ella mateixa va pagar a la seva patrona, mostra l'ascens social i econòmic del qual va poder gaudir.

També és indicativa la situació de privilegi que tenia la seva patrona, la qual, segons G. Alföldy, probablement va ser muller de *Fabius M. f. Gal Paulinus*, notable pertanyent a l'orde eqüestre, a qui l'emperador Adrià va commemorar amb l'*equus publicus*.²⁷⁶ El matrimoni procedia d'Ilerda i es va traslladar amb el seu personal esclau a la capital provincial, segurament per motius polítics. La seva rellevància en la vida pública de la ciutat pot constatar-se a través d'una sèrie d'homenatges. A més de l'estàtua que rep d'*Atilia Valeriana*, es coneixen tres commemoracions honorífiques més al seu marit: una de concedida per l'*ordo decurionum* de Tàrraco en agraïment als seus *merita*,²⁷⁷ una altra de part del seu llibert *M. Fabius Asiaticus*,²⁷⁸ i una altra del seu *amicus* *L. Minicius Pudens*.²⁷⁹ Aquests testimonis corroboren la importància política de la qual va gaudir aquest personatge, la qual cosa sens dubte va aportar prestigi a la resta de la família.²⁸⁰

Aquesta elevada condició va anar secundada per una alta capacitat financera familiar, en què incloem els seus lliberts, constatada en el pagament i erecció d'aquests homenatges a tots dos cònjuges, *Atilia Valeriana* recordant a la seva patrona i *M. Fabius Asiaticus* al seu. Cal assenyalar que els dos pedes-

275 *CIL* II²/14, 1240.

276 Tal com apunta G. Alföldy al comentari de *CIL* II²/14, 1295.

277 *CIL* II²/14, 1026.

278 *CIL* II²/14, 1027. El qual el recorda en la inscripció com a *Tarraconensis*, reflex de la seva integració en la vida política i social de la capital.

279 *CIL* II²/14, 1028.

280 G. Alföldy (1991: 73) va apuntar la possibilitat que el senador *Fabius Paulinus*, d'època severiana i executat per ser partidari de Clodi Albí l'any 197 dC, fos descendent d'aquesta parella d'ilerdenses, i això pot confirmar la continuació de la importància pública i política d'aquesta família a la capital de la Citerior.

tals van ser trobats a prop l'un de l'altre, tot i que traslladats del seu context original per ser reutilitzats.²⁸¹ A més, els dos disposen de les mateixes mides, i això fa pensar que podrien haver estat erigits pels lliberts als seus respectius patrons al mateix temps i al mateix lloc, segurament per encàrrec dels honorats segons les esmentades obligacions dels vincles del patronat. Encara que van ser traslladats i reutilitzats, la troballa de tots dos en el mateix context indueix a pensar que podrien haver estat desplaçats alhora des d'una posició original comuna i formar part d'una galeria familiar amb la resta d'estàtues estudiades. Aquest lloc, segons G. Alföldy, podria haver estat la casa del matrimoni,²⁸² si bé J. Ruiz de Arbulo va considerar que podrien haver estat col·locades al fòrum de la colònia,²⁸³ cosa que concorda amb l'alta posició de la família. Mitjançant aquestes donacions, a més de complir les obligacions contractuals amb els seus patrons, permetia a aquestes llibertes quedar representades públicament a través de la dedicació epigràfica dels textos, i això els permetia associar els seus noms als dels destinataris, que tenien un rang jurídic superior. Amb això també van poder ostentar públicament el seu nou estatus i la capacitat econòmica de la qual van gaudir, utilitzada per sufragar aquests monuments.

Dedicacions a *amici*

Un altre àmbit de commemoració honorífica va ser el realitzat per dones dins de llaços clientelars com l'*amicitia*, basada en una relació de favors fonamentada en un vincle de reciprocitat de *fides*. J. M. Serrano va assenyalar que de vegades les relacions d'*amicitia* implicaven relacions de subordinació o dependència en què hi havia una sèrie de vinculacions i obligacions establertes.²⁸⁴ En aquests casos s'entén una visió asimètrica de la relació, en què el personatge de més poder adopta un rol de protector, probablement com una mena de *cliens*, i s'han trobat casos abundants de la integració de lliberts en les relacions d'*amicitia*.

Aquest és el cas de *Fabia Lyde*, lliberta de Tàrraco que va alçar una estàtua sobre pedestal a *C. Aufidius Victorinus*, al qual es refereix com a *amicus simplicissimus et incomparabilis* (núm. 30). Malgrat que no deixa constància del seu estatus a la inscripció, el seu *cognomen* d'origen grec mostra l'ascendència servil.²⁸⁵ En molts d'aquests casos, és possible comprovar la jerarquització entre tots dos personatges, derivada del prestigi, posició econòmica, política o social,

281 Tots dos van ser reutilitzats a la necròpolis paleocristiana i tots dos trobats al sarcòfag núm. 8.

282 Comentari de *CIL* II²/14, 1027.

283 Ruiz de Arbulo (1990: 136).

284 Cf. Serrano (1987: 346-351). Respecte a les relacions d'*amicitia*, vegeu igualment: Demougin (2001); Gallego (1995); Caldelli (2002).

285 Solin (1982: 608).

de manera que normalment no s'al·ludeix a la condició dels *amici* dedicants, només a la dels honorats.²⁸⁶ Aquesta vegada, el personatge homenatjat, *C. Aufidius Victorinus*, va ser identificat per G. Alföldy com un magistrat provincial que va gaudir d'estretes relacions polítiques amb el cònsol i governador de la Hispània Citerior.²⁸⁷

Per tant, la promotora de l'homenatge va tenir una condició inferior a *C. Aufidius Victorinus*, diferència social que ens indica que ella i el seu cercle possiblement formaven part de la seva *clientela*, i hi havia alguna mena de relació de favors o serveis entre tots dos. En agraïment a ells, *Fabia Lyde* devia manar erigir una estàtua en honor del notable, acció que també l'afavoriria en obtenir el prestigi de mostrar la seva vinculació amb un personatge de rang superior, així com la seva capacitat econòmica, un *quid pro quo*. A més, aquesta solvència pot constatar-se mitjançant el pagament d'un segon homenatge per part d'aquesta lliberta, aquesta vegada al seu germà *M. Fabius Auctus* (núm. 30.2). -Aquesta va tenir probablement una col·locació privada i disposava de dimensions més petites que altres pedestals honorífics,²⁸⁸ si bé la donació a *C. Aufidius Victorinus* podria haver estat emplaçada en un context públic, atesa la importància del personatge representat.

Un cas similar podem trobar-lo en la relació entre *Grania Procula* i *M. Fulvius T. f. Gal. Gratus*, a qui ella va homenatjar de manera conjunta amb el seu pare, *Q. Granius Lemnus* (núm. 34). La relació existent entre ells no apareix reflectida en la inscripció commemorativa del pedestal. No es tracta d'una commemoració entre familiars, ja que no comparteixen onomàstica; per tant, podem pensar en alguna mena de relació clientelar entre aquests personatges. La família dels *Granii* no va ser gaire nombrosa a Tàrraco i va pertànyer a cercles de lliberts, com el mateix pare de *Grania Procula*, portador de nom d'origen grec,²⁸⁹ o *M. Granius Probus*, homenatjat per la seva mare lliberta, *Caecilia Galla* (núm. 32). En canvi, el personatge homenatjat va pertànyer a l'*ordo* equestre i va ostentar els càrrecs d'edil, qüestor, flamen, duumvir de Tàrraco i tribú militar. A més a més, la fórmula *ob merita plurima* que utilitzen els promotors al·ludeix als amplis mèrits del beneficiari, i a això s'hi afegeix la

286 Ortiz de Urbina (2009: 231).

287 Al seu comentari de *CIL* II²/14, 1325. En la primera edició del *corpus* de Tàrraco, va identificar aquest personatge amb l'homònim cònsol sufecte el 155 dC, cònsol ordinari el 183 dC i, entre altres càrrecs, governador d'Hispània Citerior i la Bètica entre el 171 i el 172 dC (vegeu *RIT* 453). Però, ja en la nova edició, va considerar que es tractava d'un provincial que, compartint la bondat del governador, va rebre amb ostentació el seu *cognomen*, més en consonància amb la forma de representació del personatge sense la titulatura oficial a la inscripció.

288 59 × 74 × 51 cm.

289 Solin (1982: 587).

mentió del seu ampli *cursus honorum*, amb què es volia exaltar la *dignitas* de *M. Fulvius Gratus*.

Tot això mostra l'interès per deixar constància de la relació entre les dues famílies. Els dedicants, família de lliberts, van pertànyer a un escalafó inferior, de manera que és molt probable que ens trobem amb un cas similar al de *Fabia Lyde*, i que hi hagués alguna mena de relació clientelar entre els *Fulvii* i els *Granii*. En agraïment a favors dispensats, pare i filla lliberts van erigir una estàtua a *Gratus*, amb la qual cosa augmentaven alhora el seu propi prestigi i el de la seva família mostrant-se públicament. A més, el pedestal va ser trobat als voltants del fòrum de la colònia. Això, juntament amb els càrrecs exercits per l'homenatjat, de caràcter local, podrien reafirmar la possibilitat de la col·locació pública de l'homenatge en aquest mateix emplaçament.

7. CONCLUSIONS

Al llarg d'aquestes pàgines s'ha analitzat una part de les dones que pertanyien a l'elit de Tàrraco, és a dir, les que van esmerçar els seus recursos a promoure homenatges estatuaris a familiars i propparents. L'activitat honorífica va tenir en la societat romana una important connotació de representació i memòria cívica per als protagonistes dins de les seves comunitats, i així percebien *honos* tant el personatge recordat amb la seva efígie com el promotor. D'aquesta manera, les dones estudiades, coneixedores de la significació d'aquestes donacions, van invertir la seva riquesa a augmentar el seu honor i prestigi personal, així com el de la resta de membres de les famílies i propparents als quals van commemorar.

La revisió epigràfica dels seus testimonis ens ha permès detectar una sèrie de comportaments comuns. El primer aspecte que comparteixen és la condició femenina i la pertinença als cercles de poder de Tàrraco; n'hi ha, però, que hi arriben després d'un ascens social des de posicions jurídiques d'esclavitud. També van tenir la capacitat de gestionar i administrar recursos econòmics propis o familiars, ja que la dedicació d'aquestes inscripcions reflecteix la donació i, per tant, el finançament dels monuments estatuaris. Aquests actes van poder dur-se a terme de manera individual o en conjunt amb altres personatges. Tanmateix, hem pogut constatar que la majoria d'aquestes dones van realitzar les donacions totes soles, la qual cosa permet evidenciar la seva capacitat de dirigir l'economia pròpia.

Pel que fa a l'anàlisi social i jurídica d'aquestes dones, hem pogut comprovar la diversitat d'estatus existents entre elles, si bé totes van pertànyer a les elits de Tàrraco. Així, vint-i-tres van ser *ingenuae*, de condició jurídica de plena llibertat, mentre que setze van tenir condició lliberta o d'ascendència lliberta. Entre les dones *ingenuae*, només quatre van tenir rang senatorial i quatre més van estar emparentades amb *equites*. També hem documentat en aquest grup importants matrones, algunes relacionades amb flàmens provincials o altres magistrats municipals o provincials. Quant al nombre total d'homenatges estatuaris, com que algunes dones van promoure més d'una escultura, vint-i-quatre van partir a iniciativa de dones *ingenuae* i vint-i-un de llibertes. En aquest sentit, les xifres mostren un cert equilibri dels honors promocionats per

dones de totes dues condicions jurídiques, interessant des del punt de vista de l'àmplia presència de dones d'ascendència servil.

Aquest abundant nombre de dones llibertes pot correspondre amb la dificultat de ser exposades públicament amb la seva pròpia efigie. Per la seva condició jurídica, devien trobar-se amb més dificultats a l'hora d'obtenir una estàtua honorífica que les representés. Si anem a l'epigrafia de Tàrraco, podem constatar aquest desequilibri entre les dones llibertes que van promocionar homenatges i les que se'n van beneficiar. Si ho comparem amb les setze llibertes documentades, les quals van donar un total de vint-i-un monuments, van ser set les que van tenir l'honor de rebre una²⁹⁰ de les prop de quaranta inscripcions honorífiques conegudes que van ser donades a dones a Tàrraco.²⁹¹ La resta de dones que van tenir l'honor de rebre una estàtua a la ciutat van formar part de les altes esferes, entre les quals destacaven les flamíniques provincials commemorades pel *concilium provinciae*²⁹² o a iniciativa privada,²⁹³ flamíniques locals,²⁹⁴ familiars de *flamines* provincials²⁹⁵ i altres matrones de categoria elevada.²⁹⁶

A causa d'aquestes dinàmiques i de les limitacions existents a la societat romana, la dedicació honorífica va constituir un mitjà fonamental de representació per a les dones d'ascendència servil. Com a alternativa a disposar de la seva figura, les llibertes de Tàrraco, després de promocionar-se socialment, van autorepresentar-se a través de les escultures donades a altres persones: antics propietaris, familiars o *amici*. Generalment, eren de rang superior, van mostrar-se públicament al seu costat i alhora van fer gala de la seva capacitat econòmica mitjançant el pagament dels monuments.

Aquestes manifestacions, així com altres activitats munificents per a la ciutat, van augmentar el reconeixement de les seves famílies i assentaven les bases per a la carrera política dels seus descendents, els quals naixerien *ingenui* i diposarien de la possibilitat d'accedir a càrrecs vetats als seus antecessors. D'aquesta manera, van contribuir a afavorir la promoció de les seves famílies invertint el patrimoni. A més, totes van pertànyer a una elit lliberta, procedents de famílies de lliberts enriquits i casades de vegades amb personatges de rang

290 Són homenatjades les llibertes *Vibia Felícula* pel seu marit i patró (*CIL* II²/14, 1349); *Perpernia Eunio* pel seu marit (*CIL* II²/14, 1338); *Clodia Phyllis*, alumna de *Clodius Fuscus* (*CIL* II²/14, 1330), així com les llibertes del nostre *corpus* *Raecia Irene* (núm. 29) pel seu marit (*CIL* II²/14, 1343), *Sutoria Surilla* (núm. 26) pel seu llibert (*CIL* II²/14, 1347), *Domitia Quartilla* pels seus familiars (núm. 35; *CIL* II²/14, 1332) i la mare de la lliberta *Cornelia Faventina* (núm. 25.4; *CIL* II²/14, 1331).

291 Dades obtingudes a partir de la revisió dels *corpora* epigràfics de la ciutat.

292 *CIL* II²/14, 1176; 1177; 1178; 1179; 1180; 1181; 1182; 1183; 1184; 1185.

293 *CIL* II²/14, 1221; 1222; 1223.

294 *CIL* II²/14, 1224.

295 *CIL* II²/14, 1187; 1189.

296 *CIL* II²/14, 980; 1250; 1295; 1303; 1316; 1324; 1326; 1328; 1333; 1336a; 1341; 1344; 1346; 2260; 2280.

superior. La majoria van ser antigues esclaves de *gentes* poderoses, ben presents a la vida pública i política de la capital provincial, com els *Cornelii*, *Raecii*, *Pompeii*, *Iulii* o *Sempronii*.

Així, després d'ascendir socialment i assolir posicions notòries a la ciutat, van voler augmentar el seu prestigi i la seva nova posició a través de la commemoració honorífica. Principalment, van homenatjar familiars o patrons ben posicionats, sobretot homes, en ser coneixedores que associar els seus noms amb ells de manera pública els reportaria un gran honor. Amb això, van seguir la praxi epigràfica habitual dels membres de l'aristocràcia, als quals van voler assemblejar-se a través de l'activitat honorària i la promoció de galeries gentilícies, *imitatio* que pot ser extrapolada a molts altres hàbits.

D'altra banda, l'anàlisi onomàstica de les dones del nostre *corpus* i els seus parents ens ha proporcionat igualment conclusions interessants sobre el seu prestigi o la seva posició social. Un exemple representatiu el trobem en la importància que van poder tenir les mares en la transmissió dels seus gentilicis i noms als fills i filles, i això en alguns casos pot denotar la perpetuació del prestigi familiar matern i l'elevada posició que aquestes dones van tenir dins de la societat de Tàrraco.

Respecte als personatges als quals les dones de Tàrraco van homenatjar, podem manifestar així mateix una sèrie de línies comunes. Analitzar a qui van decidir honorar i quines van ser les personalitats dels destinataris dins de la vida cívica de la ciutat ens ajuda a comprendre la presència pública d'aquestes dones i els objectius que van perseguir amb les seves donacions estatuaris.

En primer lloc, la dedicació honorífica va produir-se substancialment dins de les famílies. Entre els seus membres, es constata la preeminència de commemoracions a homes de la família nuclear, i el nombre més elevat es troba en les destinades als seus marits i als seus fills. Així, en còmput global, les donacions als seus marits van ser catorze, vuit als seus fills, sis a germans, seguits d'una commemoració a un pare i una altra a un gendre. En el cas de les equivalents femenines, hem documentat tres homenatges a filles, una a la germana, quatre a mares i, finalment, una de realitzada conjuntament a una neta i neboda. Fora de les famílies, les donacions femenines a Tàrraco van tenir com a destinataris dos patrons, una patrona i, en dos casos, personatges amb qui van mantenir relacions clientelars. També podem evidenciar que no hi ha homenatges de dones a emperadors o membres de la família imperial.

Amb aquestes dades es pot afirmar que una important activitat pública de les dones de l'elit de Tàrraco va ser rendir homenatges estatuaris als homes que pertanyien a les seves famílies. Això coincideix amb els resultats d'altres

punts d'Hispania i amb la importància que va atorgar-se a la *gens* en època imperial.²⁹⁷ En els seus pedestals van encarregar-se de recordar a la comunitat els càrrecs i els *merita* dels seus parents, al costat dels que van associar amb els seus propis noms. Exhibint la importància dels membres dels seus llinatges, aquestes dones riques i influents van voler augmentar el prestigi cívic, tant per a elles com per a la resta de la seva *gens*. En aquest sentit, els familiars homenatjats van exercir càrrecs i cotes de poder de gran significació, i van ocupar llocs de transcendència com el flaminat provincial, el sevirat augustal o altres magistratures provincials o municipals d'alta consideració.

Al mateix temps, com s'ha evidenciat, molts d'aquests homenatges van ser dedicats *post mortem*. En el cas dels honors a marits amb caràcter pòstum, cal assenyalar la importància de la labor duta a terme per les dones en el manteniment del prestigi i la memòria pública de la seva *gens*, comesa que cobraria més significació quan morís el *pater familias*. En aquell moment, eren elles les encarregades de transmetre el prestigi del llinatge, així com perpetuar la memòria dels seus difunts. A més, un cop van enviudar, segurament van poder tenir més llibertat a l'hora d'accedir als seus recursos econòmics i als de la família i gestionar-los. En el cas dels descendents, la majoria d'estàtues van ser erigides igualment *post mortem*, de manera que honorar les seves memòries va ser la principal motivació que va impulsar aquestes estàtues, així com la de recordar la repercussió social que ells van tenir en vida, a fi de fer créixer la consideració de les generacions successores. Això pot constatar-se en les dignitats que van obtenir alguns d'aquests plançons que van trobar la mort prematurament: dos van assolir el decurionat després d'una possible ascendència servil, *M. Granius Probus* (núm. 32) i *L. Aelius Polycletus* (núm. 28), el segon dels quals va ser homenatjat ni més ni menys que amb una escultura equestre.

D'altra banda, com s'ha posat en relleu, aquests homenatges van poder tenir un lloc d'exposició públic o privat; la primera ubicació comportava un prestigi superior considerable. Pel que fa a la col·locació oficial, hem constatat que només en tres donacions femenines van ser concedides amb el permís oficial de l'*ordo decurionum* de Tàrraco: en els homenatges emparats per *Lucretia Montana* (núm. 12), *Iulia Sex. filia Reburina* (núm. 14) i *Pompeia Verecunda* (núm. 24). Tot i ser finançats amb els seus diners privats, els monuments van ser concedits oficialment, i això feia augmentar-ne enormement la consideració i reflectia l'activitat cívica que van tenir els personatges que van intervenir-hi, principalment en el cas de *Pompeia Verecunda*, en tractar-se d'una dona

297 Navarro (2001: 194; 2013: 193-208).

de condició jurídica lliberta. Per tant, es tracta dels únics pedestals que van ser exposats amb tota seguretat en àmbit públic.

Però, encara que no disposin de l'autorització de les autoritats, podríem afegir-hi molts altres dels monuments analitzats que possiblement també van gaudir d'una col·locació *in solo publico*. Especialment els homenatges destinats a recordar les més altes personalitats de la ciutat, com ara flàmens provincials i altres magistrats, dels quals, pels seus importants càrrecs locals o provincials, podem admetre la ubicació pública de les escultures, però amb permís oficial omès. En aquests casos d'exposició pública, els monuments estatuaris van constituir igualment donacions a la colònia de Tàrraco. Aquestes actuacions també poden ser considerades actes munificents cap a la *civitas*, ja que les efígies embellien els espais públics i alhora proporcionaven representació pública dels seus comitents. Per contra, altres monuments escultòrics de protagonistes de condició social o jurídica menor, com és el cas de moltes commemoracions impulsades per llibertes, generalment devien tenir una ubicació privada, normalment a les seves *domus* o vil·les suburbanes.

En darrera instància, l'estudi detallat d'aquestes dones dedicants ens evidencia una substancial participació pública femenina de l'elit a Tàrraco mitjançant el finançament de monuments honoraris. L'estudi d'aquesta mostra, encara que sigui de caràcter local, però en un lloc d'àmplia repercussió com va ser la capital provincial de la Hispània Citerior, posa de manifest una sèrie de línies de conducta i pràctiques socials que les dones hispanoromanes d'alta posició duien a terme a les seves ciutats o comunitats.

8. CATÀLEG EPIGRÀFIC

El catàleg està format per un total de quaranta-sis inscripcions pertanyents a homenatges honorífics, promoguts per trenta-nou dones. L'ordre seguit per col·locar-les es refereix a la posició social de les dedicants: primer, els ordres superiors de la societat, el senatorial i l'eqüestre; després, les dones sacerdotesses i emparentades amb *flamines* provincials, *ingenuae*, i, finalment, llibertes o descendents de lliberts.

2. *Celsia Flavina*

Pedestal monolític d'estàtua tripartit de calcària, amb mida de 154 × 70 × 54 cm a la part de la corona i 80 × 60 × 45 cm a la part mitjana (fig. 11). Conegut des del segle XVI, es trobava a la casa núm. 14 del carrer dels Cavallers de Tarragona. Actualment conservat al Museu Arqueològic Salvador Vilaseca de Reus (núm. inv. 2841).

Fig. 11. Pedestal donat per *Celsia Flavina*. Fotografia: D. Gorostidi.

FFulviae Procu-/lae c(larissimae) f(eminae) / Celsia Flavina / mater fil(iae) / karissimae.

Bibliografia: *CIL* II, 4119; *ILER* 4282; *RIT* 136; *CIL* II²/14, 980; Navarro (2017: núm. 471, 3).

Pedestal monolític ofert per *Celsia Flavina* en honor de la seva filla *Fulvia Procula c. f.*, dona pertanyent al rang senatorial. G. Alföldy va identificar *Celsia Flavina* com la muller del senador *L. Fulvius Quir. Numisianus* (vegeu núm. 1). D'aquesta manera, la germana d'aquest notable, així com la seva filla, *Fulvia Procula*, van portar el mateix nom.

L'homenatge que *Flavina* va erigir es va produir després de la mort de la seva filla, com indica l'ús de l'epítet *karissima* per honorar-ne la memòria. Respecte al lloc d'ubicació original, G. Alföldy va apuntar que podria haver estat col·locat en un àmbit privat, com ara la *domus* familiar, o exposat en públic, possiblement al fòrum de la colònia.

Datació: principi del segle III dC.

3. *Apronia L. f. Iusta*

1. Part mitjana de pedestal en pedra de Santa Tecla, de mida conservada 95 × 77 × 63 cm (fig. 12). Recuperat el 1976 en el km 276 de la carretera cap a València, dins el terreny de l'empresa Ceratònia, on es van localitzar restes d'una possible vil·la romana. Actualment es conserva al MNAT (núm. inv. 45122).

Fig. 12. Pedestal donat per *Apronia L. f. Iusta*. Fotografia: Arxiu MNAT – G. Jové.

[*Q(uinto) Garg[il]io* / [*Q(uinti) f(ilio) Arn(ensi)*] Macro / [*Auf*]id[i]ano / [*le*]g(ato) *A[u]gustor(um)* / *p(rovinciae) H(ispaniae) c(iterioris)* / [*Ap*]r[o]nia *L(ufi) f(ilia)* / [*Iust*]a [*vac.*]uxor.

Bibliografia: *AE* (1979: 373); Gorostidi (2010: núm. 4); *CIL* II²/14, 982; Navarro (2017: 317, 1).

Apronia L. f. Iusta va dedicar un pedestal honorífic al seu marit, *Q. Gargilus Macer Aufidinus*, senador i *legatus iuridicus* a la Hispània Citerior. Va ser trobat fora de Tarragona, entre les restes de la vil·la suburbana anomenada Ceratònia. A més, la peça va ser trobada en un context secundari, reutilitzada com a contrapès d'una premsa de vi.

Datació: entre el 81 i el 96/98 dC.

4. *Rufria Ovinia Corneliana*

Base d'estàtua o part mitjana de pedestal d'estàtua (fig. 13). És coneguda des del segle XVI, trobada a l'interior de l'església de Sant Miquel del Pla, localitzada a la zona nord de la Part Alta de Tarragona, utilitzada la peça com a peu d'un altar. Actualment perdut.

L . O V I N I O . L . F .
Q V I R . R V S T I C O
C O R N E L I A N O
C O S . D E S I G . P R A E T
I N T E R T R I B V N I T I O S
A D L E C T O
C V R A T . V I A E F L A M I N
L E G . L I B . M Y S . I N F E R I O R
C V R A T . R . P . P R I C I N I E N S
R V F R I A O V I N I A
C O R N E L I A N A F I L .
P A T R I P I E N T I S S I M O

Fig. 13. Text de l'homenatge dedicat per *Rufria Ovinia Corneliana*, recollit per Strada (1575). Font: *BBAW-CIL*.

L(ucio) Ovinio L(uci) f(ilio) / Quir(ina) Rustico / Corneliano / co(n)s(uli) desig(nato) praet(ori) / inter tribunicios / adlecto / curat(ori) viae Flamin(iae) / leg(ato) leg(ionis) Mys(iae)(!) inferior(is) / curat(ori) viae Tiburtin(ae) / curat(ori) r(ei) p(ublicae) Riciniens(ium) / Rufria Ovinia / Corneliana fil(ia) / patri pientissimo.

Bibliografia: *CIL* II 4126; *AE* (1935: 21); *RIT* 144; *CIL* II² /14, 990; Navarro (2017: núm. 388).

*Rufria Ovinia Corneliana*²⁹⁸ va honorar amb una estàtua el seu pare, el senador *L. Ovinius L. f. Quir. Rusticus Cornelianus*. Entre el seu ampli *cursus honorum*, hem de destacar els càrrecs com a qüestor, nomenat pretor mitjançant una *adlectio inter tribunicios*, responsable de la via Flaminica i de la via Tiburtina, legat de les legions destinades a la província de Mèsia inferior, designat cònsul sufecte i responsable financer d'Helvia Ricina. Coneixem tres epígrafs més que ens recorden aquest senador, tots procedents d'Itàlia, on va desenvolupar la major part de la carrera. En primer lloc, un pedestal trobat a Minturno, amb un text que ens especifica que la seva muller, *Rufia L. f. Secundilla*²⁹⁹ li va dedicar una estàtua en un lloc públic concedit per *decreto decurionum*.³⁰⁰ El segon va ser trobada a Roma³⁰¹ i el tercer, a prop de la via Flaminica, on exercia el càrrec de *curator*.³⁰²

Datació: final del segle II – principi del s. III dC.

298 *PIR*² O 192.

299 *PIR*² R 178.

300 *AE* (1935: 21).

301 *CIL* VI, 31744.

302 *AE* (1954: 182).

5. *Iulia Q. f. Ingenua*

Pedestal d'estàtua en pedra de Santa Tecla, de mida 89/90 × 60 × 60 cm (fig. 14). Va ser trobat a l'interior de la Catedral, a la capella de Santa Tecla la Vella, on formava part del peu d'un altar. Actualment es conserva a la Torre del Pretori (MNAT, núm. inv. 739).

Fig. 14. Pedestal dedicat per *Iulia G. f. Ingenua*. Fotografia: l'autora.

P(ublio) Licinio / L(uci) f(ilio) Gal(eria) / Laevino / aed(ili) q(uaestori) fl(ami)ni Ro-/mae et Aug(ustorum) IIvir(o) / praef(ecto) c(o)hor(tis) novae ti-/ronum orae maritumae / Iulia Q(uinti) f(ilia) / Ingenua mater.

Bibliografia: *CIL* II 4224; *RIT* 171; *CIL* II²/14, 1019; Navarro (2017: núm. 360).

Iulia Q. f. Ingenua va alçar una estàtua amb pedestal al seu fill, *P. Licinius L. f. Gal. Laevinius*, integrat en l'orde eqüestre per la prefectura de la cohort. Va ser edil, qüestor, flamen de Roma i dels emperadors, duumvir, prefecte de la nova cohort de reclutes de les coses marítimes de la Hispània Citerior. El pedestal va ser reutilitzat posteriorment: les tres cares restants de la peça van ser inscrites per a un homenatge a l'emperador Car (282-283) a la part lateral dreta,³⁰³ per a la dedicatòria a l'emperador Licini (308-324) a la cara posterior³⁰⁴ i per a l'homenatge a Constantí (272-337) al costat esquerre.³⁰⁵

Datació: segle I-II dC.

303 *CIL* II²/14, 929.

304 *CIL* II²/14, 939.

305 *CIL* II²/14, 942.

6. *Pompeia Donace*

Part mitjana de pedestal d'estàtua de pedra de Santa Tecla, de mida (72) × (44) × ? cm (fig. 15). Trobat en el segle XVI, aproximadament, a la Catedral de Tarragona. Actualment és al pati del Palau de l'Arquebisbe.

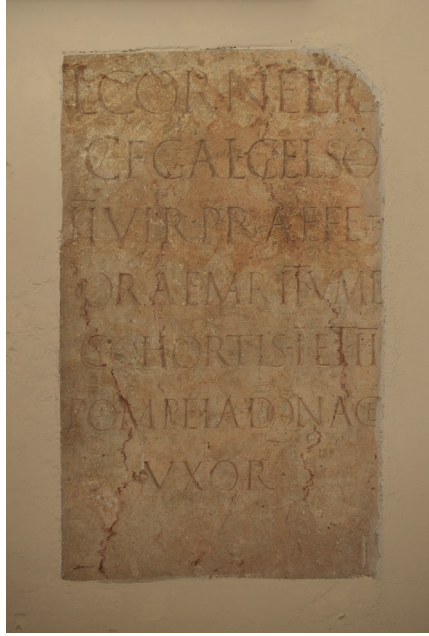

Fig. 15. Homenatge dedicat per *Pompeia Donace*. Fotografia: H. Feliu.

L(ucio) Cornelio / C(ai) f(ilio) Gal(eria) Celso / IIvir(o) praefecto / orae maritumae / cohortis I et II / Pompeia Donace / uxor.

Bibliografia: *CIL* II, 2466; *ILS* 2717; *ILER*, 1325; *RIT* 169; *CIL* II²/14, 1016; Navarro (2017: núm. 375).

Pompeia Donace va alçar una estàtua sobre pedestal tripartit al seu marit, *L. Cornelius C. f. Gal. Celsus*, que pertanyia a l'orde eqüestre i era duumvir i prefecte de les cohorts I i II de l'*ora maritima* de la Citerior. Alföldy va sospitar que va néixer a Tàrraco en estar inscrit en la tribu *Galeria*, potser parent d'*A. Cornelius Celsus*,³⁰⁶ escriptor sobre temes militars, del camp i de medicina. *Pompeia Donace* porta un cognomen grec,³⁰⁷ que pot indicar un passat servil.

Datació: final del segle I dC – II dC.

306 *PIR* ² C 1335.

307 Solin (2003: 1169).

7. *Valeria C. f. (---)iana*

Part mitjana de pedestal tripartit d'estàtua en pedra calcària fracturat a la part frontal inferior i costat dret. Les seves dimensions són 89 × 59,5 × 54 cm (fig. 16). Va ser trobat al carrer Major, donat el 1717 a la col·lecció del comte de Stanhope (Chevening, Regne Unit) i traslladat a Anglaterra, amb la inscripció *CIL* II²/14, 837.

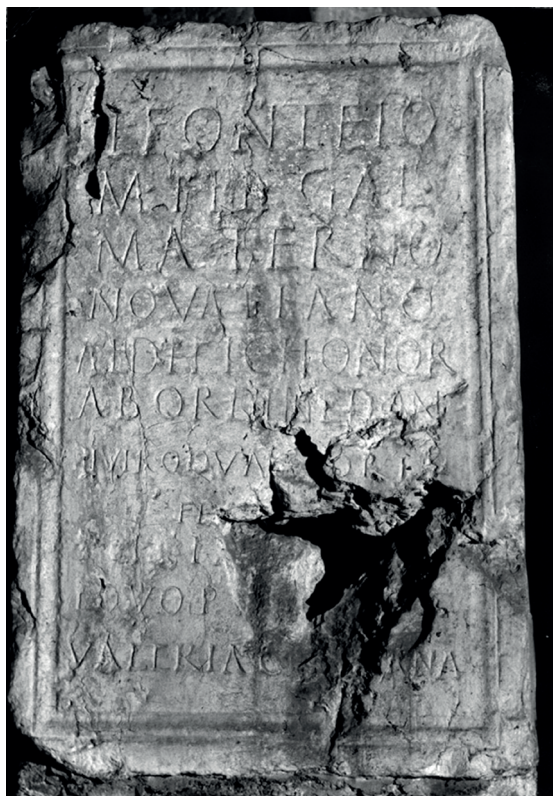

Fig. 16. Pedestal donat per *Valeria C. f. (---)iana*. Fotografia: BBAW-CIL.

L(ucio) Fonteio / M(arci) f(ilio) Gal(eria) / Materno / Novatiano / aedilic(iis) honor(ibus) / ab ordine don(ato) / II(viro) qua[est]ori / fl[amini] / p(rovinciae) H(ispaniae) c(terioris) u[dici] dec(uriae) III (?) / equo pu[blico] / Valeria C(ai) f(ilia) ---]iana.

Bibliografia: *CIL* II, 4216; *RIT* 278; *HEp* (2011), 508; *CIL* II²/14, 1137; Navarro (2017: núm. 404, 3).

Valeria C. f. (---)iana va erigir una estàtua a *L. Fonteius M. f. Gal. Maternus Novatianus*, el qual probablement era el seu marit. Aquest personatge va exercir els càrrecs de duumvir, qüestor, flamen de Vespasià i flamen provincial, i va ser igualment

inserir en el rang eqüestre per Nerva.³⁰⁸ Possiblement aquest personatge pertanyent a l'elit local de Tàrraco va ser el net de la flàmica *Munnia L. f. Severa*³⁰⁹ i fill de *M. Fonteius Novatianus*, dedicant d'un altar a Apol·lo a la localitat d'*Aquae Calidae* (Cal·des de Montbui).³¹⁰ El gentilici *Valeria* d'aquesta dona és molt comú a Hispània, ja que es tracta del segon més freqüent,³¹¹ mentre que *Fonteius/a* resulta més rar, amb dos exemples més a Tàrraco.³¹²

Datació: 96-98 dC.

308 El coneixement complet de la seva carrera d'honors es completa per una segona inscripció de la qual aquest personatge és protagonista: *CIL* II²/14, 1138.

309 *CIL* II²/14, 1222; *CIL* II²/14, 1223.

310 *IRC* I, 33.

311 Abascal (1994: 29).

312 Abascal (1994: 142); *CIL* II²/14,1561; *CIL* II²/14, 1559.

8. *Numisia Victorina*

1. Part mitjana de pedestal tripartit d'estàtua en pedra de Santa Tecla, amb mida de 88 × 58 × 41 cm (fig. 17). Va ser trobat formant part d'una de les cases del carrer de la Destral (núm. 8-10), a la Part Alta de la ciutat. Actualment es conserva al MNAT (núm. inv. 684).

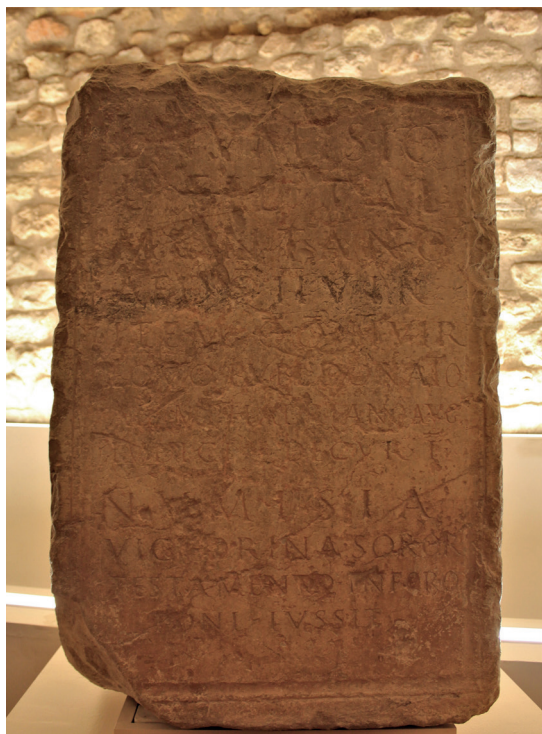

Fig. 17. Pedestal dedicat per *Numisia Victorina*. Fotografia: l'autora.

L(ucio) Numisio / L(uci) fil(io) Pal(atina) / Montano / aed(ili) q(uaestori) IIVir(o) / item q(uin)q(uennali) IIVir(o) / equo publ(ico) donato / ab Imp(eratore) Hadriano Aug(usto) / iudici decur(iae) I / Numisia / Victorina soror / testamento in foro / poni iussit.

Bibliografia: *CIL* II 4275; *RIT* 349; *CIL* II²/14, 1213; Navarro (2017: núm. 381, 3).

Numisia Victorina va homenatjar amb una estàtua sobre pedestal el seu germà *L. Numisius L. fil. Pal. Montanus*, el qual va ser edil, qüestor, duumvir, jutge de la primera decúria a Roma, flamen provincial, i nomenat cavaller per l'emperador Adrià.³¹³ El monument va ser alçat per aquesta dona a títol d'hereva al fòrum de la ciutat, *in foro poni iussit*.

Datació: 117-138 dC.

³¹³ Vegeu Alves (1978).

9. *Fulvia M. f. Celera*

Part mitjana de pedestal d'estàtua tripartit en pedra de Santa Tecla, de mida 90 × 56 × 50,5 cm (fig. 18). La primera notícia del pedestal data del segle XVI en el manuscrit d'Ambrosio Morales, en el qual es diu que va ser trobat en un hort, potser a l'àrea propera al riu Francolí. Posteriorment, en el segle XVIII va aparèixer formant part d'una de les parets del núm. 8-10 del carrer de la Destral. Va ser extreta el 1998 i traslladada als magatzems del MNAT del polígon de Tarragona (núm. inv. 45.130).

Fig. 18. Pedestal donat per *Fulvia Celera*. Fotografia: BBAW-CIL.

Popiliae M(arci) f(iliae) / Secundae / flaminic(ae) / col(oniae) Tarrac(onensium) / Fulvia Celera / matri optimae.

Bibliografia: *CIL* II 4276; *RIT* 350; *CIL* II²/14, 1224; Navarro (2017: 379, 1).

Fulvia M. f. Celera va erigir una estàtua sobre pedestal a la seva mare, *Popilia M. f. Secunda*, flaminica de Tàrraco. També *Fulvia Celera* va ser flaminica, però en el seu cas va ser nomenada flaminica provincial i flaminica perpètua de Concòrdia Augusta. A més de honrar a la seva mare, *Fulvia Celera* va ser homenatjada pels seus lliberts

Fulvius Musaeus, *Fulvius Moschus* i *Fulvius Diadochus* amb dues estàtues³¹⁴ i va manar alçar-ne una altra al seu marit, *C. Vibius C. f. Gal. Latro*, també flamen provincial, mitjançant clàusula testamentària.³¹⁵

El seu marit era originari de Sigarra (els Prats de Rei, l'Anoia), i això ho sabem gràcies a dos pedestals trobats al municipi: un d'ofert per *Latro* al seu pare, *C. Vibius Lupercus*,³¹⁶ i un altre a la seva mare, *Iunia Severina*.³¹⁷ Respecte a la *gens* de la seva línia materna, els *Popilii* no són gaire nombrosos a Tàrraco, només es conserven en dos personatges més documentats en epitafis, cap altre cas en pedestal: *L. Popilius Prunicus*³¹⁸ i *Popilia [---]*,³¹⁹ si bé no es tracta d'un *nomen* comú a Hispània.³²⁰

Cronologia: primera meitat del segle II dC.

314 *CIL* II²/14, 1221; *CIL* II²/14, 1179.

315 *CIL* II²/14, 1172.

316 *IRC* I, 19.

317 *IRC* I, 22.

318 *CIL* II²/14, 1645.

319 *CIL* II²/14, 1456.

320 Abascal (1994: 202).

10. *Sempronia M.f. Materna*

Part mitjana de pedestal tripartit d'estàtua en pedra calcària, amb 90,5 × 58 × 51 cm de mida (fig. 19). Trobat al portal de Sant Antoni. Donat aproximadament el 1713 al comte de Stanhope i traslladat a la Gran Bretanya.

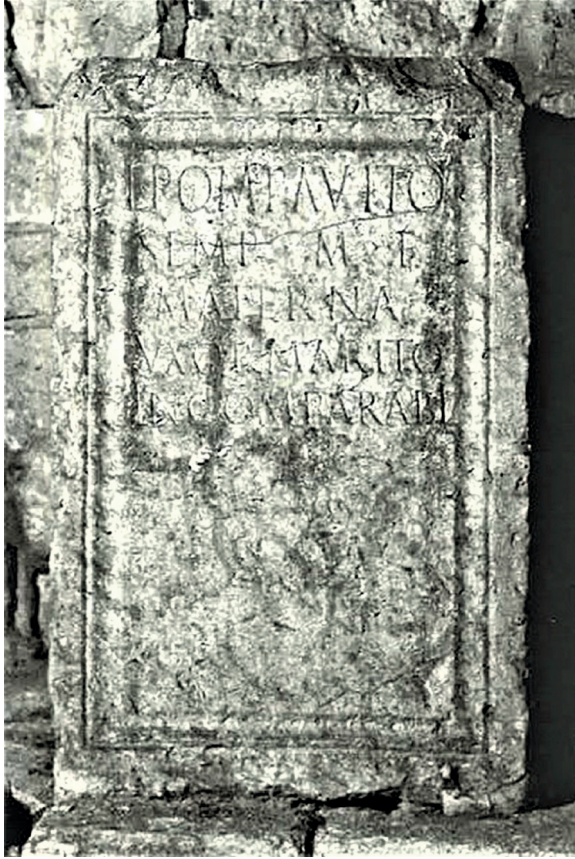

Fig. 19. Pedestal dedicat per *Sempronia M.f. Materna*. Fotografia: BBAW-CIL.

Bibliografia: *CIL* II, 4395; *RIT* 465; *CIL* II²/14, 1340; Navarro (2017: núm. 392).

L(ucio) Pom(ponio?) Avito / Semp(ronia) M(arci) f(ília) / Materna / uxor marito / incomparabili.

Sempronia M.f. Materna va commemorar amb una estàtua al seu marit, *L. Pomponius Avitus*, el qual, segons Alföldy, podria correspondre amb *T. Pomponius T.f. An. Avitus*, un notable procedent de *Caesar Augusta* que va assolir el flaminat provincial entre els governs de Trajà i Antoní Pius. El coneixem per l'homenatge estatuari amb

què el va honorar el Consell Provincial en acabar el mandat com a flamen.³²¹ Aquest notable va morir abans que la seva esposa, ja que aquest homenatge estatuari va ser alçat després de morir per perpetuar-ne la memòria, com ens indica l'elogi *marito incomparabili* que utilitza.

Datació: segle II dC.

321 *CIL* II³/14, 1158.

11. *Lucia Valentina*

Possible part mitjana de pedestal tripartit. Conegut des del segle XVI, trobat segurament al voltant de la Catedral de Tarragona, moment en què la peça estava amb la part inferior fracturada. Actualment està perdut (fig. 20).

**L. A M E N I O. L. F
G A L. S A T V R N I N O
A E D. I I. V I R. F L A M
P. H. C
L V C I A. V A L E N T I N A**

Fig. 20. Text de l'homenatge dedicat per *Lucia Valentina*, recollit per Gruterus (1603).
Font: *BBAW-CIL*.

L(ucio) Antonio L(uci) f(ilio) / Gal(eria) Saturnino / aed(ili) IIvir(o) flam(ini) / p(roviniciae) H(ispaniae) c(iterioris) / Lucia Valentina / - - - - -.

Bibliografia: *CIL* II 4194; *CIL* II²/14, 1115; *RIT* 257; Navarro (2017: núm. 367).

Lucia Valentina va alçar una estàtua sobre pedestal a *L. Antonius L. f. Gal. Saturninus*, edil, duumvir i flamen de la Hispània Citerior. Com que manca la part inferior del text, es desconeix la relació entre la dedicant i l'homenatjat.

Datació: 70-150/180 dC.

12. *Lucretia Montana*

Pedestal tripartit realitzat en pedra de Santa Tecla amb mida de 97 × 67 × 66 cm (fig. 21). Va ser trobat el 1996 a les excavacions realitzades entre els carrers d'Eivissa, núm. 20, i de Manuel de Falla, núm. 1. La peça va ser reutilitzada, juntament amb un altre pedestal i altres restes d'època romana, per a la construcció de diversos elements arquitectònics d'aquest solar (Massó; Puche [1995]). Actualment es conserva al dipòsit del polígon del MNAT (núm. Inv. 45104).

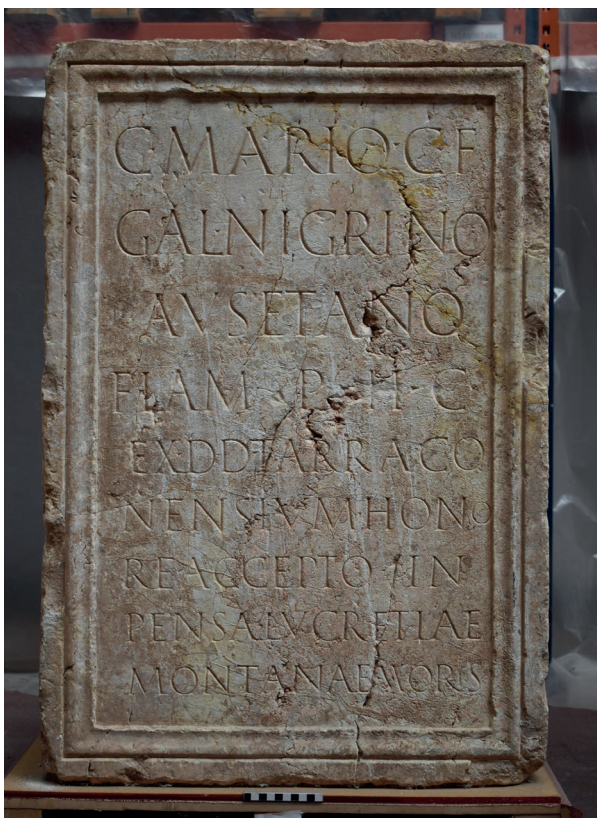

Fig. 21. Pedestal donat per *Lucretia Montana*. Fotografia: H. Feliu.

C(aio) Mario C(ai) f(ilio) / Gal(eria) Nigrino / Ausetano / flam(ini) p(rovinciae) H(ispaniae) c(terioris) / ex d(ecreto) d(ecurionum) Tarraco/nensium hono(re) accepto in/pensa Lucretiae / Montanae uxoris.

Bibliografia: Massó i Puche (1995: núm. 1); *HEp* (1996: 898); *CIL* II²/14, 1152; Navarro (2017: núm. 368).

Lucretia Montana va assumir l'honor i el cost de l'homenatge estatuari que l'*ordo decurionum* de Tàrraco va decretar per al seu marit, *C. Marius C. f. Gal Nigrinus*.

Era originari d'Auso (Vic), i va traslladar-se a la capital per exercir el flaminat provincial. En acabar el càrrec va ser honorat amb un homenatge pel *concilium provinciae*,³²² a més d'aquest segon homenatge decretat pels decurions de la ciutat i finançat per la seva dona.

Segurament *Lucretia* era natural de Tàrraco i no d'Auso, ja que no trobem aquest gentilici a la ciutat natal del seu marit,³²³ mentre que a la capital provincial sí que hi apareix testimoniada aquesta *gens*.³²⁴ En aquest sentit, aquesta dona probablement va ser descendent de *L. Lucretius Montanus*, sevir augustal i *magister* dels lars de l'emperador, el qual segurament va viure en època flàvia.³²⁵

Primera meitat del segle II dC.

322 *CIL* II²/14, 1151.

323 Abascal (1994: 175-176).

324 *CIL* II²/14, 1020; 1242; 1256; 1314; 1608.

325 *CIL* II²/14, 1256.

13. *Aemilia Kara*

Part mitjana de pedestal d'estàtua tripartit en pedra de Santa Tecla, amb mida de 90 × 57 × 48,5 cm (fig. 22). Va ser recuperat el 1832 a la part occidental del fòrum de la colònia de Tàrraco. Actualment es conserva al MNAT (núm. inv. 685).

Fig. 22. Pedestal donat per *Aemilia Kara*. Fotografia: Arxiu MNAT - R. Cornadó.

L(ucio) Cornelio / C(ai) f(ilio) Gal(eria) / Romano / flamin(i) IIVir(o) / Osicerd(ae) et / IIVir(o) coloniae / Tarraconens(ium) / Aemilia Kara / uxor.

Bibliografia: *CIL* II, 4267; *ILS*, 6944; *RIT* 341; *CIL* II²/14, 1206; Navarro (2017: núm. 314).

Aemilia Kara va erigir una estàtua sobre pedestal, de molt bona factura, al seu marit, *L. Cornelius C. f. Gal Romanus*, flamen i duumvir d'Osicerda, la seva ciutat natal, i duumvir de Tàrraco. Segurament el monument estatuari va ser col·locat al fòrum de la colònia de la ciutat, a causa del lloc de la troballa i dels càrrecs de caràcter municipal de l'homenatjat.

Datació: 96-150 dC.

14. *Iulia Sex. filia Reburina*

Part mitjana de pedestal tripartit d'estàtua en pedra de Santa Tecla, de mida 90 × 58 × 57,5 cm (fig. 23). Es trobava en una de les parets del carrer de la Destral, núm. 10, a la Part Alta de la ciutat. Un cop extreta, actualment es conserva exposada al MNAT (núm. inv. 45129).

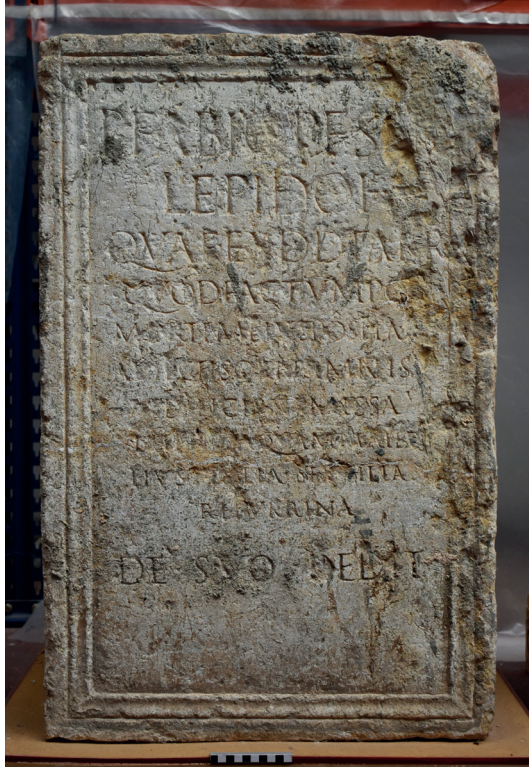

Fig. 23. Pedestal donat per *Iulia Sex. filia Reburina*. Fotografia: H. Feliu.

P(ublio) Fabio P(ubli) f(ilio) Ser(gia) / Lepido f(ilio) / quae ex d(ecreto) d(ecurionum) Tarr(aconensium) / quod factum post / mortem eius posita est / adiectis ornamentis / aedilici(i)s remissa / impensa quam mater / eius Iulia Sex(ti) filia / Reburina / de suo dedit.

Bibliografia: *CIL* II, 4268; *ILS*, 6945; *RIT* 343; *CIL* II²/14, 1210; Navarro (2017: núm. 361).

Iulia Sex. filia Reburina va encarregar-se de pagar l'estàtua *post mortem* dedicada al seu fill, *P. Fabius P. f. Ser. Lepidus*, amb la qual l'orde decurional de Tàrraco va honorar-lo. La fórmula *remissa impensa* que apareix al text és comuna a la Bètica i ens indica que es tracta d'un acte d'evergetisme vers la colònia de Tàrraco a través de *P. Fabius P. f. Ser. Lepidus*, al qual van honorar amb una estàtua en un lloc públic i amb els *ornamenta* dels edils. Les despeses que hi esmerçaren foren tornades per la seva mare.

Datació: entre el període flavi i el segle II dC.

15. *Assalica L. f. Avita*

Part mitjana de pedestal d'estàtua, de mida aproximada 95/91,5 × 60/58 × ? cm. Va ser trobat encaixat a la paret d'una de les cases (núm. 8-10) del carrer de la Destral. Actualment perdut (fig. 24).

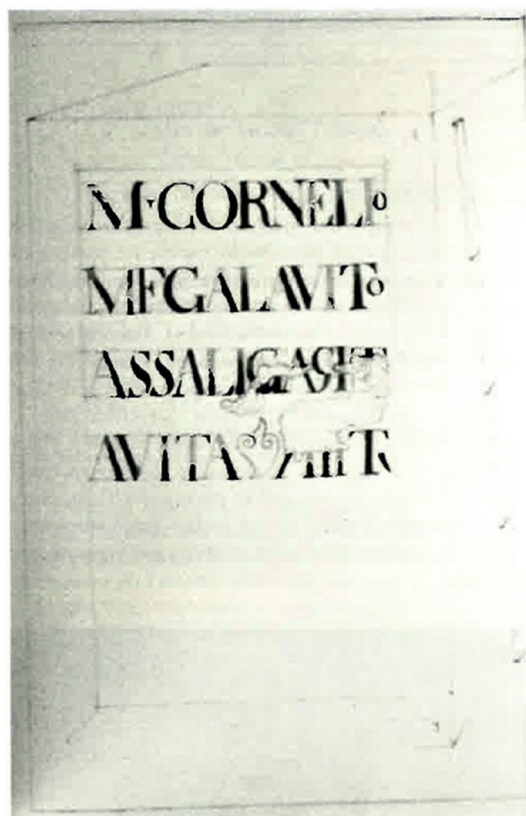

Fig. 24. Dibuix de Boy ms. (1713, ed. 1996: 17-18, núm. 8) del pedestal dedicat per *Assalica Avita*. Font: *BBAW-CIL*.

M(arco) Cornelio / M(arci) f(ilio) Gal(eria) Avito / Assalica L(uci) f(ilia) / Avita mater.

Bibliografia: *CIL* II, 4355; *CIL* II²/14, 1311; *RIT* 389; Navarro (2017: núm. 337).

Assalica Avita va donar una estàtua al seu fill *M. Cornelius M. f. Gal. Avitus*, mentre que ella mateixa també va ser honorada per la seva mare, *Cornelia Avita* (núm. 16). Això és interessant, ja que totes dues dones van honorar els seus descendents, i a més s'ha comprovat que són elles les que transmeten el *cognomen Avitus/a* als seus fills i filles.

Datació: època flàvia.

16. *Cornelia L. f. Avita*

Part mitjana de pedestal d'estàtua en pedra de Santa Tecla, de mida $92 \times 59,5 \times 60$ cm. Va ser trobat a la paret d'una casa (núm. 8-10) del carrer de la Destral. Actualment es conserva al MNAT (polígon).

Fig. 25. Fotografia: BBAW-CIL.

Assalicae L(uci) f(iliae) / Avitae / Cornelia L(uci) f(ilia) / Avita mater.

Bibliografia: *CIL* II, 4356; *RIT* 390; *CIL* II²/14, 1324.

Cornelia L. f. Avita ofereix una estàtua a la seva filla *Assalica L. f. Avita* (vegeu núm. 15).

Datació: època flàvia.

17. *Valeria Firmina*

Part mitjana de pedestal d'estàtua tripartit, actualment perdut, de “pedra de jaspi del país”,³²⁶ d'aproximadament 90 × 40 × ? cm. La peça va ser trobada el 1806 en una obra als encontorns del carrer de Rebolledo, propera al teatre romà de la ciutat. Conegut per una còpia manuscrita del canonge Posada (fig. 26).

C·VALERIO
AVITO·II VIR
VAL·FIR
MINA·FIL
TRANSLATO
AB·DIVO·PIO
EX·MNC·AVGUST
L·I·COL·TARRAC

Fig. 26. Text de la inscripció dedicada per *Valeria Firmina*, recollida per Posada ms. (1806).
Font: BBAW-CIL.

C(aio) Valerio / Avito IIvir(o) / Val(eria) Fir/mina fil(io) / translato / ab(!) divo Pio / ex munic(ipio) August(obrigensi) / in col(oniam) Tarrac(onensium).

Bibliografia: CIL II, 4277; ILS, 6943, RIT 352; CIL II²/14, 1215; Navarro (2017: núm. 402).

Valeria Firmina va erigir una estàtua sobre pedestal al seu fill *C. Valerius Avitus*. Aquest personatge va ser traslladat des de la seva ciutat natal, *Augustobriga* (Muro de Ágreda, Sòria), per ordre de l'emperador Antoní Pius a Tàrraco, on va arribar a ser duumvir de la colònia, tal com ens indica l'epígraf.³²⁷ El 1995 es va descobrir un *titulus pictus*³²⁸ en una de les estances de la vil·la dels Munts, on apareix el nom d'*Avitus* juntament amb la seva esposa *Faustina*, la qual cosa confirma la parella com a propietària de la vil·la. És conegut també un *signaculum* de bronze de *C. Valerius Avitus*,³²⁹ segurament emprat per marcar les seves propietats.

Datació: govern d'Antoní Pius o Marc Aureli.

326 Posada ms. (1806).

327 Informació completa del personatge a Ruiz de Arbulo (2014).

328 CIL II²/14, 2309; Gorostidi (2010: núm. 35).

329 CIL II²/14, 2308; Gorostidi (2010: núm. 34).

18. *Valeria Silvana*

1. Pedestal de llisós, fracturat a la part dreta, amb mida de 83 × 58 × ? cm. Trobat en un altar dedicat a sant Carles Borromeu a la capella del Santíssim de la Catedral de Tarragona, on roman encara (fig. 27).

Fig. 27. Pedestal dedicat per *Valeria Silvana*. Fotografia: H. Feliu.

L(ucio) Val(erio) Tempestivo / patri Val(eri) Galli / Valeria Silvana / m(arito) f(ecit) / Quintius Flaccus / avonculus (!) / Valeria Verana / socrus heredes / redempta portione / Valeri Aviti / cuius pretium / Valeria Silvana / intulit / in domo repertam / in foro posuerunt.

Bibliografia: *CIL* II 4278, *CIL* II²/14, 1232; Navarro (2017: núm. 402, 2).

2. Pedestal de pedra de Santa Tecla, fracturat al costat frontal, amb mida de 78 × 53 × ? cm (fig. 28). Trobat a la casa núm. 4 del carrer de l'Abat, actualment pertany a una col·lecció particular.

Fig. 28. Pedestal dedicat per *Valeria Silvana*. Fotografia: BBAW-CIL.

L(ucio) Val(erio) Tempestivo / patri Val(eri) Galli / Valeria Silvana / m(arito) f(ecit) / Quintius Flaccus / avonculus (!) / Valeria Verana / socrus heredes / redempta por[t]ione / Valeri Aviti / cuius pretium / Valeria Silvana intulit / in domo repertam / in foro posuerunt.

Bibliografia: *CIL* II²/14, 1233; *RIT* 353; Navarro (2017: núm. 402, 3).

3. Part mitjana de pedestal d'estàtua de pedra de Santa Tecla, fracturat al costat frontal a la part mitjana i inferior, amb mida de $88 \times 54 \times ?$ cm. Trobat al mur de l'església de Sant Miquel de Tarragona, a la Part Alta, on roman actualment (fig. 29).

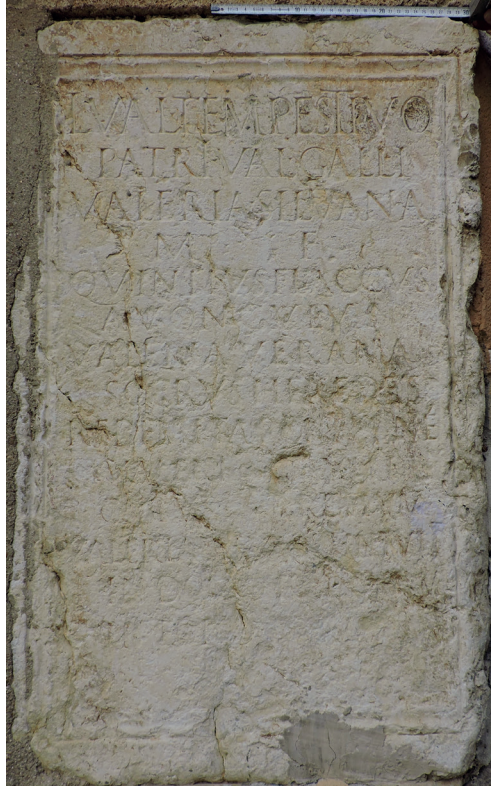

Fig. 29. Pedestal dedicat per *Valeria Silvana*. Fotografia: H. Feliu.

L(ucio) Val(erio) Tempestivo / patri Val(eri) Galli / Valeria Silvana / m(arito) f(ecit) / Quintius Flaccus / avonculus (!) / Valeria Verana / socrus heredes / redempta por[t]ione / Valeri Aviti / cuius pretium / Valeria Silvana intulit / in domo repertam / in foro posuerunt.

Bibliografia: *CIL* II, 4278; *ILS* 5485; *ILER*, 1331; *CIL* II²/14, 1234; *RIT* 354; Navarro (2017: núm. 402, 1).

Valeria Silvana va dedicar un total de tres homenatges estatuaris al seu marit, *L. Valerius Tempestivus*, els quals van ser trobats a la casa familiar i posteriorment traslladats al fòrum (*in domo repertam in foro posuerunt*). Es tracta de tres pedestals amb el mateix text que van ser recuperats pels hereus de *Tempestivus*: la seva sogra, *Valeria Verana*, i el seu oncle matern, *Q. Flaccus*, els quals van col·locar-los al fòrum tan bon punt *Silvana* va adquirir la part proporcional de l'herència que corresponia a *Valerius Avitus*, duumvir de Tàrraco.³³⁰

Datació: meitat del segle II dC.

³³⁰ Vegeu *CIL* II/14, 1215 (catàleg núm. 16).

19. *Didia Amabilis*

Part mitjana de pedestal d'estàtua tripartit, avui perdut, de mida $91 \times 61 \times ?$ cm, aprox. Trobat a l'antic baluard de Santa Clara, és a dir, a la cruïlla entre la rambla Vella i el carrer de Sant Hermenegild. Actualment està perdut (fig. 30).

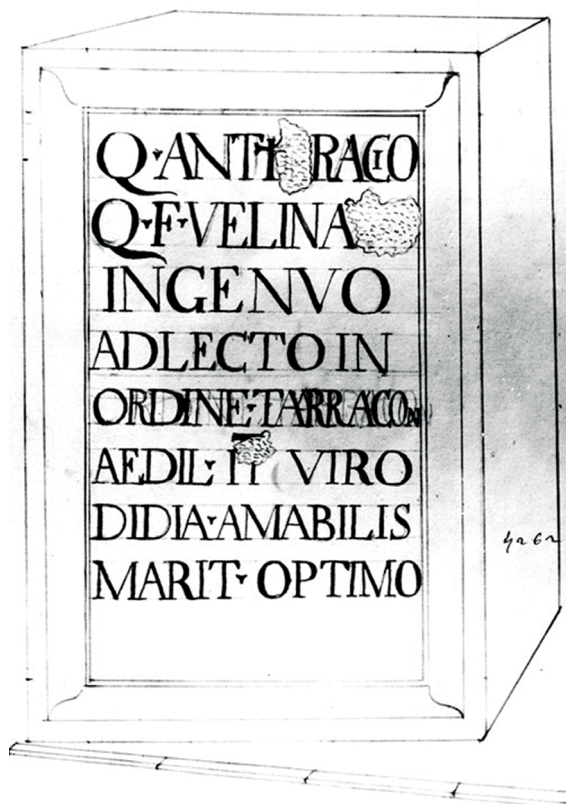

Fig. 30. Dibuix del pedestal dedicat per *Didia Amabilis*, recogit per Boy (ms. 1713, ed. 1996: 134). Font: BBAW-CIL.

Bibliografia: *CIL* II, 4262; *RIT* 338; *CIL* II²/14, 1203; Navarro (2017: núm. 343).

Q(uinto) Anthracio / Q(uinti) f(ilio) Velina / Ingenuo / adlecto in / ordine Tarracon(ensi) / aedil(i) II·viro / Didia Amabilis / marit(o) optimo.

Didia Amabilis va erigir una estàtua al seu marit, *Q. Anthracius Q. f. Velina Ingenuus*, inclòs en l'ordo de Tàrraco, edil i duumvir. El gentilici *Anthracius* és estrany a Hispània, i tan sols queda testimoniats aquest cas.³³¹ En canvi, trobem a Tàrraco

³³¹ Abascal (1994: 79).

altres *Didii*,³³² per la qual cosa possiblement *Didia Amabilis* va néixer a la capital, i va casar-se amb aquest notable que va traslladar-se a Tàrraco i va ser acceptat a l'*ordo* de la ciutat, segurament procedent de Palma o Pollentia, atès que eren ciutats inscrites en la tribu *Velina*. Sens dubte, va tractar-se d'un matrimoni avantatjós per a *Q. Anthracius Ingenuus*, que va proporcionar-li legitimitat local i va poder desenvolupar la seva carrera a Tàrraco malgrat que no fos nadiu de la ciutat. El monument devia estar exposat en un lloc públic, trobat als voltants del circ romà.

Datació: època flàvia-antonina.

332 Com *Didia Stratonice* (CIL II²/14, 1606) o *Didius Honoratus* (CIL II²/14, 1208).

20. *Sulpicia Aeliana*

Part mitjana de pedestal d'estàtua en llisós, amb mida de 93 × 62 × 55 cm. Presenta marques d'una reutilització com a contrapès de premsa (fig. 31). Es tenia constància que existia des del segle XVI a la localitat de Constantí, recollida a l'*Anonymus Tarraco-nensis*, però va ser recuperada de nou el 1950 en les obres del carrer Major encastada a la paret del núm. 55 del municipi. Ja sostreta, actualment es troba exposada a l'entrada de ca Brunet.

Fig. 31. Fotografia: D. Gorostidi.

Sulpic[iae---] / Calagu[rri]tana[e] / matr[o]nae / honest[is]simae / uxo[r]i / pudic[is]simae / matri p[ri]ssimae / M(arcus) Vet[er]i[us] Aeli/anus ma[ri]tus et / Sulp(icia) A[e]liana / fil[ia].

Bibliografia: *CIL* II, 4326; *RIT* 383; Gorostidi (2010: núm. 33); *CIL* II²/14, 2280; Navarro (2017: núm. 396).

Sulpicia Aeliana, juntament amb el seu pare, *M. Vetilius Aelianus*, erigeix una estàtua *post mortem* a la seva mare, *Sulpicia Calagurritana*, la qual és honorada com a *matrona honestissima*, *uxor pudicissima* i *mater piissima*. Aquests epítets assenyalen que la matrona va rebre després de la mort aquesta estàtua com a part d'honors funeraris. *Sulpicia Aeliana* rep el gentilici per via materna en comptes de paterna. A més, el *cognomen* de l'homenatjada es refereix al seu lloc d'origen, Calagurris.

Datació: segle II dC.

21. *Licinia Flaccilla Palentina*

Base d'estàtua amb *crepido*, dau central i *corona*, en pedra de Santa Tecla (fig. 32). Amb mida total del paral·lelepípede de 144 × 73 × 64/66 cm i, a la part mitjana, 70 × 63 × 60 cm. Va ser trobat el 1872 en un lloc sense determinar. Actualment es conserva als magatzems del MNAT del polígon (núm. inv. 731).

Fig. 32. Pedestal donat per *Licinia Flaccilla Palentina*. Fotografia: BBAW-CIL.

Lic(inia) Flaccilla Palent(in)a / Pom(peiae) Paternae Vimi-/naciensi sorori pi-/ entissimae et incom-/parabilissimae in / memoria(!) posuit.

Bibliografia: *CIL* II, 6115; *ICERV* 4; *RIT* 380; *IRPPalencia* 153; *CIL* II²/14, 1303.

Licinia Flaccilla Palentina erigeix una estàtua a la seva germana *Pompeia Paterna Viminacensis*. L'homenatge va ser col·locat *post mortem*, i la recorda amb els epítets *pietissima et incomparabilissima*. Els seus noms ens indiquen l'origo d'aquestes dones, procedents de dues ciutats del *conventus Cluniensis*: Palantia i Viminacium (Calzadilla de la Cueva, Palència). El gentilici *Pompeia/-us* és un dels més testimoniats a Hispània.³³³

Datació: segle III dC.

³³³ Abascal (1994: 198-201).

22. *Maridia Quitilla*

Part mitjana de pedestal d'estàtua en pedra de Santa Tecla, de mida 89 × 59,5 × 60 cm (fig. 33). Trobat en el segle XIX en una casa de la plaça de la Font que feia xamfrà amb el carrer de la Palma. Actualment es conserva al MNAT (núm. inv. 711).

Fig. 33. Pedestal donat per *Maridia Quietilla*. Fotografia: l'autora.

Baebiae M(arci) f(iliae) / Quietae / Maridia / Quietilla / matri.

Bibliografia: *CIL* II, 4340; *RIT* 454; *CIL* II²/14, 1326; Navarro (2017: núm. 369).

Maridia Quietilla promou una estàtua sobre pedestal a la seva mare, *Baebia M. f. Quieta*. El *cognomen* de la dedicant l'agafa derivat de la mare, mentre que, pel que fa al seu *nomen*, *Maridius/a*, no es coneix a Hispània, però sí que es troba a Itàlia i a l'Àfrica,³³⁴ per la qual cosa és possible que el seu pare procedís d'una d'aquestes zones.

Datació: període flavi – segle II dC.

334 *CIL* VI 24816; *CIL* VIII 8110; *CIL* VIII 11076; *CIL* VIII 4924.

23. *Licinia Crispula*

Pedestal monolític d'estàtua en marbre de Proconnès; se'n conserva el *crepido*, el dau central i la *corona* (fig. 34). 123/126 × 73 × 61,5 cm i, la part mitjana, 77 × 57 × 48 cm. Recuperat el 1882 a les excavacions de l'àrea del fòrum de la colònia. Actualment es conserva als magatzems del polígon del MNAT (núm. inv. 737).

Fig. 34. Pedestal dedicat per *Licinia Crispula*. Fotografia: BBAW-CIL.

C(aio) Licinio / Miniciano / Licinia / Crispula / mater fil(io) / piissimo et / obsequent(issimo).

Bibliografia: *CIL* II 6126; *RIT* 462; *CIL* II²/14, 1336; Navarro (2017: núm. 366).

Licinia Crispula va dedicar una estàtua sobre pedestal *post mortem* al seu fill *C. Licinius Minicianus*, al qual elogia com a *filius piissimus et obsequentissius*. La tipologia de pedestal monolític és estranya a Tàrraco, on el tipus generalitzat és el pedestal tripartit.³³⁵ Pel que fa a la localització, el monument estava col·locat, tal com va apuntar Alföldy, al fòrum de la colònia, a prop de la basílica, on es col·locaven les estàtues honorífiques *post mortem*. Mare i fill comparteixen el gentilici *Licinius*.

Datació: segona meitat del segle II dC.

³³⁵ Vegeu Alföldy (1975: 476-477); Alföldy (2012b: 438-440).

24. *Pompeia Verecunda*

Part mitjana de pedestal d'estàtua en pedra de Santa Tecla, amb mida conservada de 87 × (59) × ? cm (fig. 35). Va ser trobat incrustat a la paret de la casa núm. 22 del carrer de Mediona, amb la part inferior de la peça enterrada pel paviment. El 2010 va rebai-xar-se el nivell del carrer i això va possibilitar-ne la lectura completa.³³⁶

Fig. 35. Pedestal donat per *Pompeia Verecunda*. Fotografia: D. Gorostidi.

[Se]xt(o) Pompeio / [S]edatino / [A]quensi ex / [p]rovincia / [A]quitania / [se]viro
Augus(tali) / [d]ec(urioni) Laru(m) / [co]loniae Tar-/ra[c](onensium) Pomp(eia) Vere-/
cunda marito in-/comparabili ex d(ecreto) d(ecurionum) d(edit).

Bibliografia: Étienne (1977: 1-5); *AE* (1977: 466); *RIT* 401; Gorostidi, López Vilar (2011); *HEp* (2011: 510); *AE* (2011: 593); *CIL* II²/14, 1258; Navarro (2017: núm. 377).

Pompeia Verecunda dedica una estàtua al seu marit, *Sex. Pompeius Sedatinus*, sevir augustal i integrat com a *decurio Larum* de la *colonia Tarraconensis*. El monument va ser erigit per *Pompeia Verecunda* en un lloc concedit pels *decurions* de la ciutat. Tal com van apuntar D. Gorostidi i J. López, per la fórmula *ex decreto decurionum* i els càrrecs locals de l'homenatjat, l'estàtua havia d'estar col·locada al fòrum colonial de la ciutat.

Datació: final del segle I – principi del s. II dC.

³³⁶ Gorostidi; López Vilar (2011).

25. *Cornelia Faventina*

1. Part mitjana de pedestal tripartit cúbic d'estàtua en pedra de Santa Tecla, amb mida de $59 \times 56 \times 54$ cm (fig. 36). Va ser transportat en el segle *xvi* a Lleida per decorar el palau del bisbe d'Urgell, adquirit pel bisbe Pere de Cardona, juntament amb *CIL* II²/14,1246. Es conserven a Lleida, a l'Institut d'Estudis Ilerdencs.

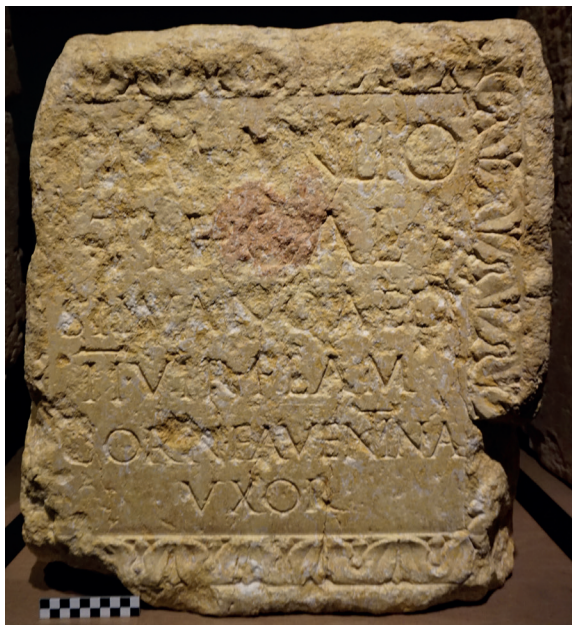

Fig. 36. Pedestal donat per *Cornelia Faventina* al seu marit. Fotografia: H. Feliu.

Ti(berio) Manlio / Ti(beri) f(ilio) Gal(eria) / Silvano aed(ili) / IIvir(o) flam(ini) / Corn(elia) Faventina / uxor.

Bibliografia: *CIL* II 5848; *ILER*, 5527; *IRC* II, 13*; *HEp* 1, 449; *CIL* II²/14, 1212; Navarro (2017: núm. 338, 1).

2. Part mitjana de pedestal tripartit d'estàtua en pedra de Santa Tecla, amb mida de $54,5 \times 41 \times 51/51,5$ cm. Va ser traslladat en el segle *xvi* a Guissona. Actualment es conserva al Museu de Guissona (núm. inv. 3/446).

M(arco) Cornelio / Faventino / seviro / Corn(elia) Faventina / fratri.

Bibliografia: *CIL* II 4453; *ILER*, 5566; *IRC* II, 7*; *Hep* 1, 431; *CIL* II²/14, 1246; Navarro (2017: núm. 338, 3).

3. Part mitjana de pedestal tripartit d'estàtua en pedra de Santa Tecla, amb mida de 52,5 × 55,5 × 53,5 cm. Traslladat juntament amb els títols *CIL* II²/14, 1212 i *CIL* II²/14, 1334 a Guissona. Actualment es conserva al Museu de Guissona (núm. inv. 3/465).

M(arco) Cornelio / Phaedimo / seuiro / Corn(elia) Faventina / fratri.

Bibliografia: *CIL* II, 4454; *ILER*, 5567; *IRC* II, 8*; *HEp*, 1, 432 i 4; *CIL* II²/14, 1249; Navarro (2017: núm. 338, 2).

4. Part mitjana de pedestal d'estàtua, fracturat a la part superior. Traslladat a Guissona. Actualment està perdut, però es coneix gràcies a un dibuix del canonge i erudit J. Pasqual (fig. 37), en el qual ja faltava la part superior del suport; per tant, només coneixem el final del text.

Fig. 37. Dibuix de Pasqual ms. (s. XVIII) del pedestal donat per *Cornelia Faventina* a la seva mare. Font: *BBAW-CIL*.

----- / [- - -]lin+[- - -?] / *Corn(elia) Faventina / matri.*

Bibliografia: *IRC* II, 14*; *HEp* 1, 450; *CIL* II²/14, 1331; Navarro (2017: núm. 338, 4).

Cornelia Faventina erigeix una galeria de retrats de la seva família a Tàrraco, dels quals coneixem un total de 4 pedestals: als seus germans *M. Cornelius Phaedimus* i *M. Cornelius Faventinus*; al seu marit, *Ti. Manlius Ti. f. Gal. Silvanus*, i a la seva mare, de nom desconegut. El conjunt de pedestals, de mida petita, probablement va ubicar-se en àmbit privat, segurament dins de la casa particular familiar.

Datació: època flàvia.

26. *Sutoria Surilla*

Pedestal en llisós de mida 87 × 60 × 55 cm. La motllura està decorada amb una fila de fulles d'acant (cimaci lèsbic), mentre que el camp epigràfic està afectat per signes de reutilització: un gran forat rodó al centre i dos de més petits a la part esquerra (fig. 38). Va ser trobat a Centcelles el 1858. Actualment és al MNAT (núm. inv. 728).

Fig. 38. Pedestal dedicat per *Sutoria Surilla*. Fotografia: Arxiu MNAT – G. Jové.

M(arco) Fulvio / Musaeo / [s]eviro Aug(ustali) / Su[tor]ia / Su[rill]a / ma[ri]to / optimo.

Bibliografia: *CIL* II, 4298; *RIT* 906; Gorostidi (2010: núm. 11); *CIL* II²/14, 2283; Navarro (2017: núm. 397, 2).

Sutoria Surilla promou una estàtua al seu marit, *M. Fulvius Musaeus*. Coneixem aquest personatge per dues inscripcions més, gràcies a les quals sabem que va ser llibert i hereu de la influent flamínica perpètua *Fulvia M. f. Celera* (núm. 9),³³⁷ la qual va assolir el sevirat augustal. *M. Fulvius Musaeus* porta *cognomen* grec,³³⁸ igual que la seva dona,³³⁹ i es tracta, per tant, d'un matrimoni de lliberts. També és coneguda a Tàrraco una altra inscripció de *Sutoria Surilla* on apareix rebent un homenatge estatuari *post mortem* de part del seu llibert *Sutorius Epitynchanus*, que la recorda com a *patrona honestissima et optima de se merita*.³⁴⁰

Datació: 70-150 dC.

337 *CIL* II²/14, 1172.

338 Solin (1982: 389).

339 Solin (1982: 617).

340 *CIL* II²/14, 1347.

27. *Sempronia Lychnis*

1. Part mitjana de pedestal d'estàtua en pedra calcària, de mida 86 × 60 × 53 cm. El text epigràfic va ser esborrat per gravar-hi un segon text, el qual no va reeixir (fig. 39). Recuperat l'any 1926 a la necròpolis paleocristiana (sepulcre núm. 34), fruit d'una reutilització de la peça. Actualment es conserva al Museu de la Necròpolis (núm. inv. 30).

Fig. 39. Pedestal donat per *Sempronia Lychnis*. Fotografia: l'autora.

[[M(arco) +[---]io]] / [[Viventio]] / [[mag(istro) Lar(um) Aug(ustali)]] / [[Sempron[i]a]] / [[Lychnis]] / [[genero]].

Bibliografia: *RIT* 429; *CIL* II²/14, 1264; Navarro (2017: núm. 391, 1).

2. Possible pedestal honorífic. Va ser recuperat en el segle XVI entre el portal de Sant Antoni i el carrer de la Mare de Déu de la Mercè, col·locat sobre *CIL* II²/14, 827. Actualment perdut.

--- / *Sempronia Lychnis* / avia.

Bibliografia: *CIL* II, 4080; *RIT* 660; *CIL* II²/14, 1345; Navarro (2017: núm. 391, 2).

Coneixem *Sempronia Lychnis* per la promoció de dos homenatges: un al seu gendre, *M. [...]io Viventinus*, *magister* del col·legi de culte dels Lars augustals, i l'altre al seu net. No coneixem el nom del net, ja que només va conservar-se la part final del text amb el nom de la dedicant i la seva condició d'àvia, i la peça avui és desapareguda. El *cognomen* *Lychnis* és d'origen grec,³⁴¹ i per això podem catalogar-la de condició lliberta.

Datació: segle II dC.

341 Solin (1982: 1157).

28. Desconeguda

Part mitjana de base d'estàtua eqüestre en llsós fracturat en dues parts longitudinals: la part superior, amb mides de $(38) \times 41 \times 123$ cm i, la inferior, $(37) \times 42 \times 125$ cm (fig. 40). Va ser trobat el 1994 a la Canonja, a la paret d'una casa a tots dos costats de la porta principal. Actualment és al MNAT (núm. inv. 45103).

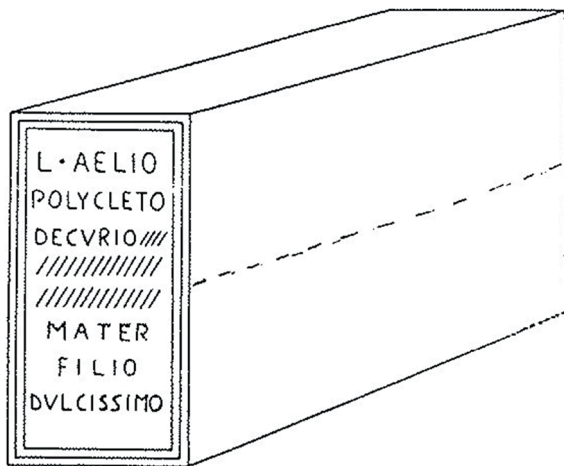

Fig. 40. Dibuix de la reconstrucció del pedestal de E. Ramón. Font: Gorostidi (2010: núm. 10).

L(ucio) Aeli[o] / Polycle[to] / decur[ioni] / [-----] / [-----] / mate[r] / filio / dulcissimo.

Bibliografia: Gorostidi (2010: núm. 10); *HEp* (2010: 327); *CIL* II²/14, 2237; Navarro (2017: núm. 408).

Una dona, de nom desconegut, va erigir una estàtua eqüestre al seu fill *L. Aelius Polycletus*. Fill de lliberts ben posicionats,³⁴² va arribar a ser inclòs com a membre de l'*ordo decurionum* de Tàrraco. Es desconeix el nom de la seva mare per la pèrdua de part del text epigràfic. Es tracta d'un homenatge *post mortem*, a causa de la utilització de l'epítet *filius dulcissimus*, i probablement va morir a una edat primerenca, ja que amb prou feines s'esmenten càrrecs de la seva carrera, només el càrrec de decurió, honor reservat a personatges ben posicionats. A Tàrraco, s'hi coneixen bastants membres de la gens *Aelia*,³⁴³ molts dels quals sense *praenomen*, i només aquest personatge porta *Lucius*.

Datació: segle II-III dC.

³⁴² Porta *cognomen* d'origen grec. Solin (1982: 138).

³⁴³ Abascal (1994: 64-67).

29. *Raecia Irene*

Part mitjana de pedestal d'estàtua en pedra calcària amb mida de 97 × 57,5 × 51 cm (fig. 41). Va ser recuperat el 1928 a la necròpolis paleocristiana (sepulcre núm. 1095). Actualment es conserva al Museu de la Necròpolis (núm. inv. 7).

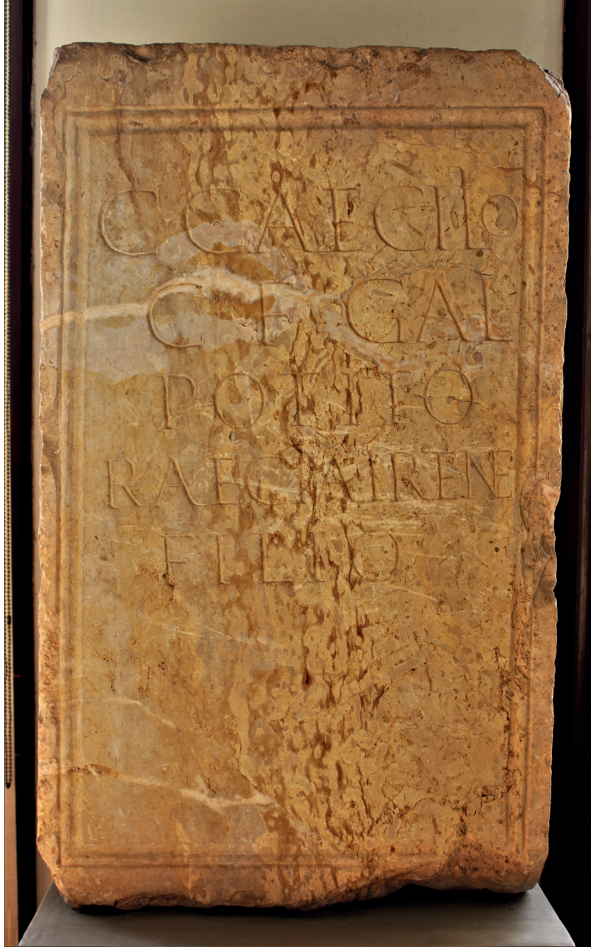

Fig. 41. Pedestal dedicat per *Raecia Irene*. Fotografia: l'autora.

C(aio) Caecilio / C(ai) f(ilio) Gal(eria) / Potito / Raecia Irene / filio.

Bibliografia: *RIT* 387; *CIL* II²/14, 1310; Navarro (2017: núm. 385).

Raecia Irene va erigir una estàtua al seu fill *C. Caecilius C. f. Gal. Potitus*. Igualment, es coneix l'estàtua que li dedica el seu marit, *C. Caecilius Augustalis*,³⁴⁴ que l'elo-

344 *CIL* II²/14, 1343.

gia com a *uxor obsequetissima*. Aquest personatge apareix en una altra commemoració honorífica a un cavaller el nom del qual no s'ha conservat.³⁴⁵

Probablement *Raecia Irene* era lliberta, a causa del nom *Irene*, d'origen grec,³⁴⁶ i de l'existència d'alguns sevirs de la *gens Raecia* a la ciutat.³⁴⁷ A la península Ibèrica solament es testimonia a Tàrraco la presència de personatges de gentilici *Raecia/us*, de manera que podria estar associat a immigració itàlica.³⁴⁸ A més, a aquesta família hi van pertànyer els primers senadors de la capital provincial.

Datació: segle II dC.

345 *CIL* II²/14, 1024.

346 Solin (1982: 422).

347 *CIL* II²/14, 1261, 1262.

348 Abascal (1994: 210).

30. *Fabia Lyde*

1. Part mitjana de pedestal d'estàtua de pedra calcària, de mida 90 × 60 × 48 cm (fig. 42). Pot ser que fos trobat entre les cases núm. 8 i 10 del carrer de la Destral, o a la necròpolis paleocristiana, i es traslladés en el segle XVI a la torrassa del castell de Vila-fortuny. Actualment es conserva al Museu d'Història de Cambrils.

Fig. 42. Pedestal donat per *Fabia Lyde*. Fotografia: H. Feliu.

C(aio) Aufidio / Victorino / Fabia Lyde / amico simpli/cissimo et / incomparabili.

Bibliografia: *CIL* II, 4448; Gorostidi (2010: núm. 91); *RIT* 453; *CIL* II²/14, 1325; Navarro 2(017: núm. 350, 1).

2. Part mitjana de pedestal d'estàtua en llisós, amb mida de 59 × 74 × 51 cm (fig. 43). Traslladat en el segle XVI a Guissona pel bisbe d'Urgell juntament amb *CIL* II²/14, 1246 i 1249. Es conserva al Museu de Guissona (núm. inv. 3/465).

Fig. 43. Fotografia: BBAW-CIL.

Bibliografia: *CIL* II 4455; *IRC* II, 11*; *HEp* (1989: 435); *CIL* II²/14, 1334; Navarro (2017: núm. 350, 2).

M(arco) Fabio / Aucto / Fabia / Lyde / fratri / carissimo.

Fabia Lyde va erigir dues estàtues: una al seu germà *M. Fabius Auctus*, al qual commemora com a *frater carissimus*, i una a *C. Aufidius Victorinus*, al qual honora amb l'expressió *amico simplicissimo et incomparabili*. La dedicant porta un *cognomen* d'origen grec,³⁴⁹ la qual cosa pot indicar la seva condició de lliberta o d'ascendència lliberta.

Datació: principi del segle III dC.

349 Solin (1982: 608).

31. *Egnatuleia Sige*

Part mitjana de pedestal tripartit d'estàtua de pedra de Santa Tecla, de mida $(46) \times 60 \times (50)$ cm amb les parts inferior i dreta fracturades (fig. 44). Es coneix el text íntegre gràcies a una còpia en el manuscrit d'Accursius (fig. 45). La peça es trobava a l'anomenada "torre grossa", desplomada el 1700; va partir-se el pedestal i se'n va conservar posteriorment la part superior a la casa Montoliu, al carrer de l'Abat. Actualment es conserva al MNAT (núm. inv. 683).

Fig. 44. Pedestal donat per *Egnatuleia Sige*. Fotografia: H. Feliu.

C·EGNATVLE
C·FIL·GAL
SENECA·ET·ARR
AED·Q·II·VIR·FLM
DIVI·TITI·EQVO·PVB
DONATO·PRAEF
COH·III·THRAC·EQ·
FLAMINI·P·H·C
EGNATVLEIA·SIGE
PATRONO·INDVL
GENTISSIMO

Fig. 45. Text de la inscripció dedicada per *Egnatuleia Sige*, recollida per Accursius ms. (1525/29: 167) Font: *BBAW-CIL*.

C(aio) Egnatuleio / C(ai) fil(io) Gal(eria) / Senecae Tarr(aconensi) / aed(ili) q(uaestori) IIVir(o) flam(ini) / divi Titi equo pub(lico) / donato praef(ecto) / coh(ortis) IIII Thrac(um) eq(uitatae) / flamini p(rovinciae) H(ispaniae) c(iterioris) / Egnatuleia Sige / patrono indul-gentissimo.

Bibliografia: *CIL* II 4212; *RIT* 272; *AE* (1992: 1104); *CIL* II²/14, 1132; Navarro (2017: núm. 346).

La lliberta *Egnatuleia Sige* va erigir una estàtua sobre pedestal al seu *patronus indulgentissimus C. Egnatuleus C. f. Gal. Seneca*. Aquest personatge, pertanyent a l'orde eqüestre, va ser edil, qüestor, duumvir, flamen de la Hispània Citerior i prefecte de la *cohorte equitate IIII Thracum*. Va ser potser avantpassat del senador d'època severiana *Egnatuleius Honoratus*.³⁵⁰

El gentilici *Egnatuleius/a* és típicament itàlic, de manera que és estrany trobar-lo fora d'Itàlia o Àfrica.³⁵¹ Com apunta M. Navarro, aquest personatge pot estar associat a l'emigració itàlica del final de l'època republicana.³⁵² Podem trobar un altre cas hispànic a les Balears, a Palma, amb *Eugnatu[leia] C. f. Sas[---]*.³⁵³ L'estàtua va erigir-se *post mortem*, a causa de l'apel·lació *indulgentissimus*. Com una bona quantitat de personatges de passat servil, la dedicant *Egnatuleia Sige* porta *cognomen* grec.³⁵⁴

Datació: segle II dC.

350 Alföldy (1969: 141).

351 Schulze (1994: 459).

352 Navarro (2017: núm. 346).

353 *CIB*, 107.

354 Solin (2003: 1342).

32. *Caecilia Galla*³⁵⁵

33. *Herennia Aphrodite*

Part mitjana de pedestal tripartit d'estàtua en llisós, amb mida de 99 × 57 × 58,5 cm (fig. 46). Trobat l'any 1753 a la cruïlla entre el carrer de Santa Clara i la rambla Vella. Actualment es conserva al MNAT (núm. inv. 25404).

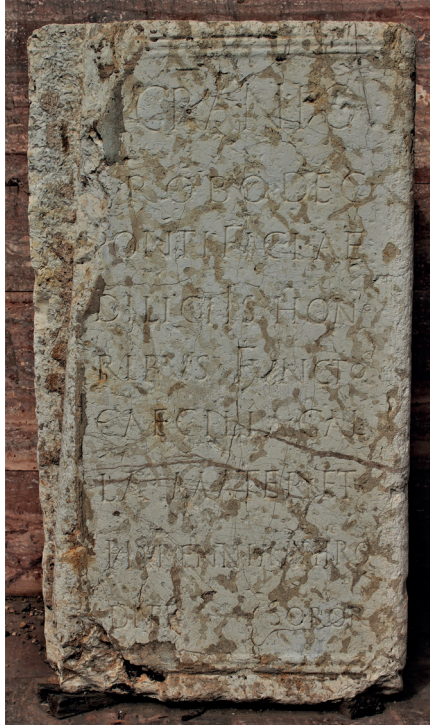

Fig. 46. Pedestal donat per *Caecilia Galla* i *Herennia Aphrodite*. Fotografia: l'autora.

M(arco) Granio / Probo dec(urioni) / pontifici ae-diliciis hono-ribus functo / Caecilia Gal-la mater et / Herennia Aphro-dite soror.

Bibliografia: *CIL* II, 4272; *RIT* 345; *CIL* II²/14, 1211; Navarro (2017: 357).

Caecilia Galla i *Herennia Aphrodite* van dedicar una estàtua sobre pedestal al seu fill i germà, respectivament, *M. Granius Probus*, decurió, pontífex i edil de Tàrraco. *M. Granius Probus* no comparteix onomàstica amb la seva germana, i d'això se'n dedueix que va ser fruit d'un segon matrimoni de *Caecilia Galla* amb un *Granius*. Respecte al suport emprat, presenta més alçada respecte a la mida del model de pedestal tripartit de la ciutat.³⁵⁶

Datació: segona meitat del segle II dC – principi del segle III dC.

³⁵⁵ Veure la fitxa núm. 33.

³⁵⁶ 90 × 60 × 50 cm.

34. *Grania Procula*

Part mitjana de pedestal tripartit d'estàtua en pedra de Santa Tecla, amb mida de 89 × 60 × 57 cm. Presenta ruptura a la part inferior esquerra. Hi ha un espai ample entre el nom i càrrecs de l'honorat i els dedicants (fig. 47). Va ser trobat l'any 1995 entre els carrers d'Eivissa i de Manuel de Falla, als voltants del fòrum de la colònia. Actualment es conserva al MNAT (núm. inv. 45120).

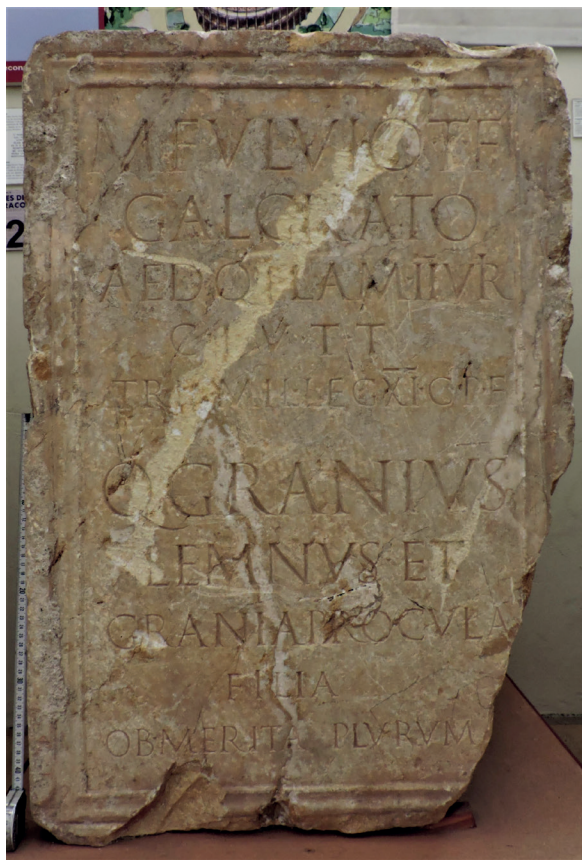

Fig. 47. Pedestal donat per *Grania Procula*. Fotografia: H. Feliu.

M(arco) Fulvio T(iti) f(ilio) / Gal(eria) Grato / aed(ili) q(uaestori) flam(ini) II-vir(o) / c(oloniae) I(uliae) u(rbis) t(riumphalis) T(arraconensium) / trib(un) mil(itum) leg(ionis) XI C(laudiae) P(iae) F(idelis) / Q(uintus) Granius / Lemnus et / Grania Procula / filia / ob merita plurima.

Bibliografia: Massó, Puché (1995: núm. 2); *HEp* (1996: 899); *CIL* II²/14, 1017; Navarro (2017: núm. 356).

Grania Procula, amb el seu pare, *Q. Granius Lemnus*, mana alçar una estàtua amb pedestal a *M. Fulvius Gratus*, edil, qüestor, flamen, duumvir de Tàrraco i tribú militar.

Aquest notable probablement va pertànyer a la família de *Fulvia M. f. Celera*, potser el pare o el germà. No es tracta d'una dedicació entre familiars, ja que no comparteixen onomàstica, sinó que segurament som davant d'una mena de relació clientelar.

La família dels *Granii* no és gaire nombrosa a Tàrraco i va pertànyer a cercles de lliberts, com el mateix pare de *Grania Procula*, amb *cognomen* d'origen grec.³⁵⁷ Un altre membre de la *gens*, *C. Granius Sabinus*,³⁵⁸ era procedent de *Cascantum*, un provincial que va arribar a la capital, o el magistrat *M. Granius Probus*, homenatjat per la seva mare, *Caecilia Galla* (núm. 31). Tanmateix, un *Q. Granius Optatus* va arribar a ser magistrat al municipi d'Ègara (Terrassa), tal com manifesta el pedestal bessó que li va donar la seva muller, *Grania Anthusa*, en època d'Antoní Pius.³⁵⁹

Datació: segle I-II dC.

357 Solin (1982: 587).

358 *CIL* II/14, 1299.

359 *IRCI*, 69.

35. *Domitia [---]sa*

Part mitjana de pedestal d'estàtua en pedra de Santa Tecla, amb mida de 88 × 59 × 63 cm (fig. 48). Va ser recuperat el 1855, quan formava part "d'un aqüeducte bastant antic en un carrer del port". Conservat al jardí del Museu de la Necròpolis.

Fig. 48. Pedestal dedicat per *Domitia [---]sa*. Fotografia: l'autora.

Domitiae / Quartillae / fil(iae) piissimae / M(arcus) Iulius Paris et / Domitia [---]sa / parentes et / L(ucius) [Do]mit(ius) Theseus / f(ilius) dulcissimus / matri.

Bibliografia: *CIL* II, 4359; *RIT* 459; *CIL* II²/14, 1332; Navarro (2017: núm. 345).

Domitia [---]sa, amb el seu marit, *M. Iulius Paris*, i el seu net, *L. Domitius Theseus*, van commemorar conjuntament amb una estàtua sobre pedestal *post mortem* a la seva filla *Domitia Quartilla*. El *cognomen* de tots dos homes, avi i net, és d'origen grec,³⁶⁰ i això n'indica el probable origen servil. En tot cas, la família tenia els diners necessaris per erigir un monument honorari d'ubicació encara desconeguda. Es tracta, per tant, d'una família de lliberts enriquits: mare, filla i net, antics esclaus dels *Domitii*, mentre que el marit ho era dels *Iulii*.

Datació: segle II dC.

³⁶⁰ Solin (1982: 487 i 508).

36. *Cornelia Festiva*

Part mitjana de pedestal d'estàtua, actualment perdut, de mida aproximada 95 × 60 × ? cm. Va ser trobat al pòrtic del carrer de la Merceria, entre els números 2 i 10, a la Part Alta de la ciutat. Actualment està perdut (fig. 49).

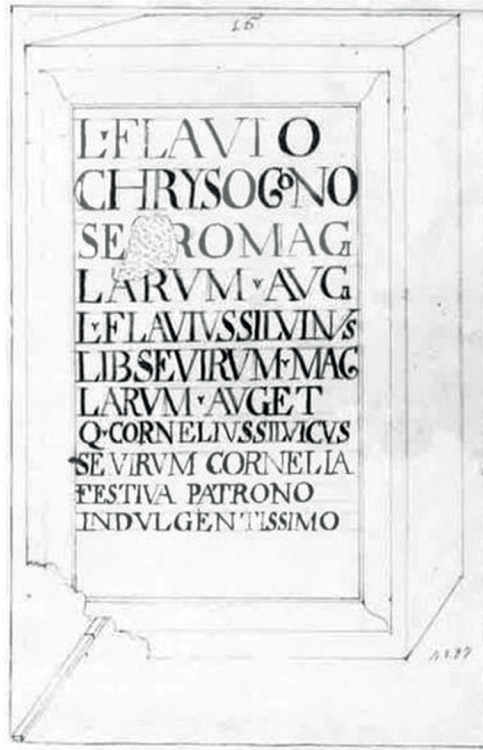

Fig. 49. Dibuix de Boy ms. (1713, ed. 1996: 33-34, núm. 16) del pedestal dedicat per *Cornelia Festiva* Font: BBAW-CIL.

L(ucio) Flavio / Chrysogono / seviro mag(istro) / Larum Aug(ustalium) / L(ucius) Flavius Silvius / lib(ertus) sevirum(!) mag(ister) / Larum Aug(ustalium) et / Q(uintus) Cornelius Silvicus / sevirum(!) Cornelia / Festiva patrono / indulgentissimo.

Bibliografia: *CIL* II 4297; *ILS* 6947a; *RIT* 418; *CIL* II²/14, 1253; Navarro (2017: núm. 339).

Cornelia Festiva, juntament amb *L. Flavius Silvius* i *Q. Cornelius Silvicus*, va alçar una estàtua sobre pedestal per a *L. Flavius Chrysogonus*, el seu patró. L'homenatjat, de condició llibertina,³⁶¹ va ser sevir augustal i *magister Larum*. També *Cornelia Festiva* i la resta de dedicants són lliberts. En el cas de *L. Flavius Silvius*, va exercir els mateixos càrrecs que l'homenatjat, sevir augustal i *magister Larum*.

Datació: segle II dC.

361 Porta *cognomen* grec. Solin (1982: 172).

37. *Atilia Alcyone*

Part mitjana de pedestal d'estàtua en pedra de Santa Tecla, amb mida de 95 × 61 × 60 cm (fig. 50). Recuperat l'any 1926 a la necròpolis paleocristiana (sepulcre núm. 8) fruit d'una reutilització. Actualment es conserva al Museu de la Necròpolis (núm. inv. 32).

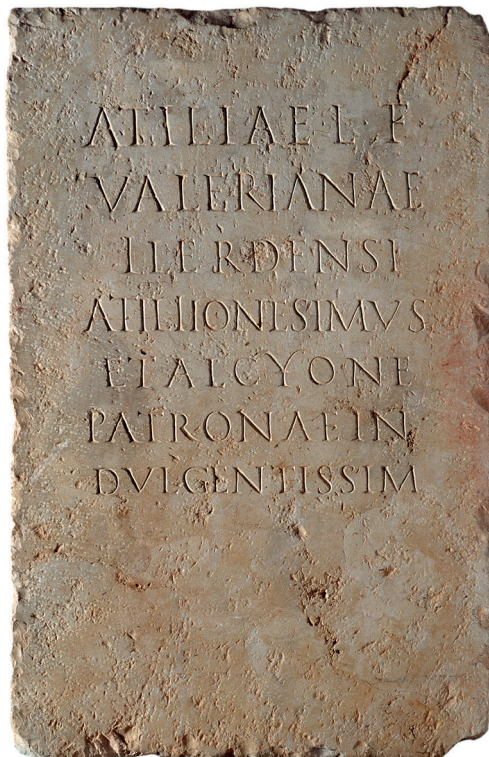

Fig. 50. Pedestal dedicat per *Atilia Alcyone*. Fotografia: Arxiu MNAT – R. Cornadó.

Atiliae L(uci) f(iliae) / Valerianae / Ilerdensi / Atilii Onesimus / et Alcyone / patronae in-dulgentissim(ae).

Bibliografia: *AE* (1938: 14); *RIT* 372; *CIL* II²/14, 1295; Navarro (2017: núm. 319).

La lliberta *Atilia Alcyone*, amb el seu conllibert *Atilius Onesimus*, va commemorar amb una estàtua a la seva patrona, *Atilia Valeriana*. Segons G. Alföldy, el marit de l'honorada *Atilia Valeriana* va ser el notable *M. Fabius M. f. Gal. Paulinus*, al qual Adrià va ascendir a l'orde eqüestre. Es coneix aquest notable per altres homenatges rebuts:

un de concedit per l'*ordo decurionum* en agraïment als seus *merita*,³⁶² un altre, de part del seu llibert, *M. Fabius Asiaticus*,³⁶³ i, el tercer, del seu *amicus L. Minicius Pudens*.³⁶⁴

Aquests lliberts procedien d'Ilerda, i es van traslladar amb els seus patrons a Tàrraco, on van assentar-se. El mateix llibert del notable, *M. Fabius Asiaticus*, es fa recordar a la inscripció com a *Tarraconensis*. D'altra banda, G. Alföldy va apuntar la possibilitat que el senador d'època severiana *Fabius Paulinus*, que va ser executat per ser partidari de Clodi Albí l'any 197, fos descendent d'aquesta parella d'ilerdenses,³⁶⁵ la qual cosa confirmaria la continuació de la importància pública i política d'aquesta família a la capital de la Citerior.

Datació: època adrianea.

362 *CIL* II²/14, 1026.

363 *CIL* II²/14, 1027.

364 *CIL* II²/14, 1028.

365 Alföldy (1991: 73).

38. *Iulia Helice*

39. [*Iulia*] *Rufina*

Part mitjana de pedestal d'estàtua en llisós de mida conservada (85) × (65) × ? cm. Presenta ruptures a les parts superior, inferior i dreta (fig. 51). Hi ha lletres que no estan inscrites i el text apareix descentrat. És conegut des del segle XVI i localitzat a la part de darrere de l'altar major de la Catedral de Tarragona, al costat esquerre del paviment. Actualment es conserva al mateix lloc.

Fig. 51. Pedestal donat per *Iulia Helice* i *Rufina*. Fotografia: BBAW-CIL.

Clodiae Q(uinti) fil(iae) / Rufinae / [I]ulia Helice / avia et / Rufina matertera / pientissimae.

Bibliografia: *CIL* II, 4352; *RIT* 458; *CIL* II²/14, 1328; Navarro (2017: núm. 387).

Iulia Helice i *Rufina* van dedicar una estàtua sobre pedestal a la seva neta i neboda, *Clodia Q. fil. Rufina*, respectivament. La honorada, que hereta el *cognomen* de la seva tia materna, apareix amb la fórmula dels *duo nomina* i filiació, mentre que *Iulia Helice* apareix al text sense filiació i amb *cognomen* d'origen grec.³⁶⁶ Finalment, *Rufina*, només amb el *cognomen*, agafa el gentilici de la seva mare, *Iulia Helice*. D'altra banda, es tracta d'un homenatge *post mortem*, a causa de la utilització de l'adjectiu *pientissima*.

Datació: segle II dC.

³⁶⁶ Solin (1982: 541).

BIBLIOGRAFIA

- ABASCAL PALAZÓN, J. M. (1994): *Los nombres personales en las inscripciones latinas de Hispania*. Murcia: Universidad de Murcia / Universidad Complutense de Madrid.
- ABASCAL PALAZÓN, J. M. (2009): "Programas epigráficos en los foros romanos de Hispania", a: NOGUERA CELDRÁN, J. M. (ed.), *Fora Hispaniae. Paisaje urbano, arquitectura, programas decorativos y culto imperial en los foros de las ciudades hispanorromanas*. Murcia: Museo Arqueológico de Murcia, p. 89-104.
- ACCURSIUS, M. ms. (1525-1529): *Schedae epigraphicae, quas sibi paraverat per itinera*. Milà: Biblioteca Ambrosiana.
- ALBERTOS FIRMAT, M. L. (1977): "La mujer hispanorromana a través de la Epigrafía". *Revista de la Universidad Complutense*, 109 (homenatge a A. García y Bellido III): 179-198.
- ALFÖLDY, G. (1969): *Fasti Hispanienses: senatorische Reichsbeamte und Offiziere in den spanischen Provinzen des römischen Reiches von Augustus bis Diokletian*. Wiesbaden: Steiner.
- ALFÖLDY, G. (1973): *Flamines Provinciae Hispaniae Citerioris*. Madrid: Anejos de Archivo Español de Arqueología, 6.
- ALFÖLDY, G. (1975): *Die Römische Inschriften von Tarraco*. Madrider Forschungen 10, 2 vol. Berlín.
- ALFÖLDY, G. (1978a): "Der Senator Q. Gargilius Macer Aufidianus und seine Verwandten", *Chiron*, 8: 361-376 (= trad. al castellà d'A. Ceballos en GOROSTIDI [ed.] 2017: 29-38).
- ALFÖLDY, G. (1978b): "Tarraco", *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft Suppl. XV*. Stuttgart, p. 570-644 (= amb addenda, ALFÖLDY 1991).
- ALFÖLDY, G. (1979): "Bildprogramme in den römischen städten des Conventus Tarraconensis-Das Zeugnis der Statuenportamente", *Revista de la Universidad Complutense*, 118: 177-276 (= trad. al castellà d'E. Koppel a GOROSTIDI [ed.] 2017: 49- 142).
- ALFÖLDY, G. (1984): *Römische Statuen in Venetia et Histria: Epigraphische Quellen*. Heidelberg.

- ALFÖLDY, G. (1987): *Römische Städtewesen auf der neukastilichen Hochebene: Ein Testfall für die Romanisierung*. Heidelberg: Winter.
- ALFÖLDY, G. (1991): “Tárraco”, *Fòrum. Temes d’historia i d’arqueologia tarragonines* (Tarragona), 8: 7-91.
- ALFÖLDY, G. (1996): “Esculturas, inscripciones y sociedad en Roma y en el Imperio romano”, *Fòrum: temes d’història i d’arqueologia tarragonines*, 10: 3-19.
- ALFÖLDY, G. (2003): “Sociedad y epigrafía en Tarraco”, a: ARMANI, S.; STYLOW, A. U.; HURLET-MARTINEAU, B.; (eds.), *Epigrafía y sociedad en Hispania durante el Alto Imperio: estructuras y relaciones sociales: actas de la mesa redonda organizada por la Casa de Velázquez, el Centro CIL II de la Universidad de Alcalá y L’Année épigraphique, Madrid-Alcalá de Henares*, Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá de Henares / Casa de Velázquez, p. 161-178.
- ALFÖLDY, G. (2011-2016): *Corpus Inscriptionum Latinarum*, vol. II: *Inscriptiones Hispaniae Latinae, editio altera, pars XIV: Conventus tarraconensis, fasc. 2-4: Colonia Iulia Urbs Triumphalis Tarraco*. Berlín: De Gruyter.
- ALFÖLDY, G. (2012a): *Nueva historia social de Roma*. Sevilla: Universidad de Sevilla.
- ALFÖLDY, G. (2012b): “*Officina lapidaria Tarraconensis*”, a: DONATI, A.; POMA, G. (eds.), *L’officina lapidaria romana. In ricordo di Giancarlo Susini. Atti del Convegno AIEG-Borghesi 2010*, Faenza, 429-471 (= trad. al castellà de D. Gorostidi, a GOROSDITI (ed.) 2017: 341-378).
- ÀLVAREZ, A.; DOMÈNECH, A.; LAPUENTE, P.; PITARCH, P.; ROYO, H. (2009a): *Marbles and Stones of Hispania. Exhibition Catalogue. Marbres i pedres d’Hispania. Catàleg de l’exposició. Mármoles y piedras de Hispania. Catálogo de la exposición. ASMOSIA IX International Conference, 8-13th June 2009*. Tarragona.
- ÀLVAREZ, A.; GARCÍA-ENTERO, V.; GUTIÉRREZ GARCÍA-M., A.; RODÀ, I. (2009b): *El marmore de Tarraco. Explotació, utilització i comercialització de la pedra de Santa Tecla en època romana. Tarraco Marmor. The Quarrying, Use and Trade of Santa Tecla Stone in Roman Tarraco (Hic et nunc 6)*. Tarragona.
- ÀLVAREZ, A.; GUTIÉRREZ, A.; LAPUENTE, P.; PITARCH, À., RODÀ, I. (2009c): “The Marmor of Tarraco or Santa Tecla Stone (Tarragona, Spain)”, a: JOCKEY, P. (ed.), *Leukos Lizón. Marbres et autres roches de la Méditerranée antique: études interdisciplinaires*, ASMOSIA Internacional Conference VIII. Ais de Provença, p. 129-140.

- ÁLVAREZ MELERO, A. (2012): “El papel de las *matronae equestres* en las alianzas matrimoniales del *uterque ordo*”, a: Caballos Rufino, A. (ed.), *Del municipio a la corte: la renovación de las elites romanas*. Sevilla: Universidad de Sevilla, p. 119-134.
- ÁLVAREZ MELERO, A. (2018): “*Matronae equestres*”: la parenté féminine des chevaliers romains originaires des provinces occidentales sous le Haut-Empire romain (I-IIIe siècles). Brussel·les/Roma: Institut Historique Belge de Rome.
- ÁLVAREZ MELERO, A. (2021): *Prosopographie de la parentèle féminine des chevaliers romains (PFCR)*. Sevilla: Universidad de Sevilla.
- ALVES, M. M. (1978): “*M. Fabius Paulinus y L. Numisius Montanus*. A contribution to the knowledge of the Hispanic Municipal Elites under Hadrian”, *MM*, 19: 263-271.
- ANTICO GALLINA, M. V. (1997): “*Locus datus decreto decurionum*: riflessioni topografiche e giuridiche sul suburbium attraverso i titoli funerari”, *Epigraphica: periodico internazionale di epigrafia*, 59: 205-224.
- ARMANI, S. (2003): “La transmission du gentilice maternel en Hispanie sous le Haut Empire”, a: ARMANI, S.; HURLET-MARTINEAU, B.; STYLOW, A. U. (eds.), *Epigrafía y sociedad en Hispania durante el Alto Imperio: estructuras y relaciones sociales: actas de la mesa redonda organizada por la Casa de Velázquez, el Centro CIL II de la Universidad de Alcalá y L'Année épigraphique, Madrid-Alcalá de Henares*. Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá de Henares / Casa de Velázquez, p. 75-92.
- ASDRUBALI PENTILI G. (2005): “La concessione del funus publicum e di altri onori funebri”, a: BUONOPANE, A.; CENERINI, F. (eds.), *Donna e vita cittadina nella documentazione epigrafica: atti del II Seminario sulla condizione femminile nella documentazione epigrafica, Verona, 25-27 marzo 2004*. Epigrafia e Antichità 23. Faenza: Fratelli Lega, p. 55-79.
- BARRÓN RUÍZ DE LA CUESTA, B. (2018): *El Sevirato Augustal en Hispania y las Galias*. Tesis doctoral. Santander: Universidad de Cantabria.
- BERLANGA PALOMO, M. J. (2012): “La mujer romana de la Bética con especial referencia al ámbito malacitano”, *Baetica. Estudios de Arte, Geografía e Historia*, 34: 127-135.
- BENGOCHEA JOVE, M. C. (1998): “La historia de la mujer y la historia del género en la Roma Antigua. Historiografía actual”, *Espacio, Tiempo y Forma, serie II: Historia antigua*, 11: 241-259.
- BOY, I. (1713): *Recopilacion sussinta de las antigüedades romanas q. se allan del tiempo de los emperadores romanos en la ciudad de Tarragona y sus sercanias*.

- Copiadas y escritas de las mismas antigüedades por Joseph Boy ingeniero en dicha ciudad. Tarragona, 1713* (ed. facsímil: Tarragona, 1996).
- BRAITO, S.; NAMER, M. P. (2017): “Comunicazione in ambito funerario nella Verona romana. Le donne dedicanti sui monumenti funerari: una selezione preliminare dal Museo Maffeiiano”, *Studi Classici e Orientali*, 63: 389-406.
- BRIAND-PONSART, C. (2004): “Autocélébration des femmes dans les provinces d’Afrique: entre privé et public”, a: CEBILLAC-GERVASONI, M.; LAMOINE, L. (eds.), *Autocélébration des élites locales dans le monde romain. Contexte, textes, images (IIIe s. av. J.-C. - IIIe s. app. J.-C.)*. Clermont-Ferrand, p. 171-186.
- BUEY UTRILLA, T. (2020): “Soportes epigráficos y promoción social: mujeres libertas promotoras de monumentos honoríficos en *Tarraco*”, *Espacio, Tiempo y Forma, serie I: Prehistoria y arqueología*, 13: 173-202.
- BUONOPANE, A.; CENERINI, F. (eds.) (2005): *Donna e vita cittadina nella documentazione epigrafica: atti del II Seminario sulla condizione femminile nella documentazione epigrafica, Verona, 25-27 marzo 2004*. Epigrafia e Antichità 23. Faenza: Fratelli Lega.
- CABALLOS RUFINO, A. (1990): *Los senadores hispanorromanos y la romanización de Hispania (siglos I al III p. C.)*, vol. I, *Prosopografía*. Écija: Monografías del Departamento de Historia Antigua de la Universidad de Sevilla.
- CADARIO, M. (2015): “Gli spazi pubblici di rappresentazione tra memoria civica e celebrazione imperiale a Luni e in Cisalpina”, *Bibliothèque d’Archéologie Méditerranéenne*, 18: 91-110.
- CALDELLI, M. L. (2002): “*Amicus/-a* nelle iscrizioni di Roma: l’apporto dell’epigrafia al chiarimento di un sentimento sociale”, *Journal of Roman Archaeology-Supplementary Series*, 43: 21-30.
- CAMODECA, G. (2003): “L’attività dell’ordo decurionum nelle città della Campania dalla documentazione epigrafica”, *Cahiers du Centre Gustave Glotz*, 14, 1: 173-186.
- CENERINI, F. (2009): *La donna romana*. Bolonya: Il Mulino.
- CESARANO, M. (2015): *In honorem domus divinae: introduzione allo studio dei cicli statuari giulio-claudii a Roma e in Occidente*. Roma: Edizioni Quasar.
- CHASTAGNOL, A. (1979): “Les femmes dans l’ordre senatorial. Titulature et range social à Roma”, *Revue Historique*, 103: 3-28.
- CHASTAGNOL, A. (1983a): “Diocletien et les *clarissimae feminae*”, a: *Studi in onore di Arnaldo Biscardi*, vol. II. Milà, p. 65-67.

- CHASTAGNOL, A. (1983*b*): “La législation sur le clarissimat féminin de Sévère Alexandre á la fin du ive siècle”, a: *Atti dell’Accad. Romanistica Costantiniana*, vol. V. Perugia, p. 255- 262.
- CID LÓPEZ, R. M. (2010): “Mujeres poderosas del Imperio romano en la historiografía moderna. Algunas notas críticas a las visiones de la Ilustración y su influencia”, a: FORNIS, C.; GÁLLEGO, J.; LÓPEZ BARJA DE QUIROGA, P. M.; VALDÉS GUÍA, M. (eds.), *Dialéctica histórica y compromiso social: homenaje a Domingo Plácido*. Madrid: Libros Pórtico, p. 685-702.
- CID LÓPEZ, R. M. (2015): “El género y los estudios históricos sobre las mujeres de la Antigüedad. Reflexiones sobre los usos y evolución de un concepto”, *Revista de Historiografía (RevHisto)*, 22: 25-49.
- CONESA NAVARRO, P. D. (2016): “Estudios sobre mujeres de la Antigua Roma: estado de la cuestión, problemas y progreso científico en un campo histórico consolidado”, *Minus: Revista do Departamento de Historia, Arte e Xeografia*, 24: 205-226.
- CORBIER, M. (1982): “Les Familles clarissimes d’Afrique proconsulaire (I–III siècle)”, a: *Epigrafia e Ordine Senatorio II. Tituli 5*. Roma, p. 685-754.
- CORBIER, M. (1994): “La maison des Césars”, a: *Épouser au plus proche: inceste, prohibitions et stratégies matrimoniales autour de la Méditerranée*. París, p. 243-291.
- DELGADO DELGADO, J. A. (1998): “Élites y organización de la religión en las provincias romanas de la Bética y las Mauritánias: sacerdotes y sacerdotios”, BAR International Series 724. Oxford.
- DEMOUGIN, S. (1992): “À propos des élites locales en Italie”, a: *L’Italie d’Auguste à Diocletien. Actes du colloque international organisé par l’École française de Rome, Rome 25–28 mars 1992*. Publications de l’École Française de Rome 198. Roma, p. 369-375.
- DEMOUGIN, S. (2001): “*Amici*. Remarques sur les entourages aristocratiques à Rome”, a: BELAYCHE, N. (ed.), *Rome, les Césars et la Ville aux deux premiers siècles de notre ère*. Rennes: Presses Universitaires de Rennes, p. 207-229.
- DEL CASTILLO, A. (1974): “El papel económico de las mujeres en el alto imperio romano”. *Revista Internacional de Sociología*, 32: 59-76.
- DEL CASTILLO, A. (1976): *La emancipación de la mujer romana en el siglo I d.C.* Granada: Universidad de Granada.
- DEL HOYO, J. (1982): *La importancia de la mujer en la Bética a la luz de las fuentes epigráficas*. Tesi de llicenciatura. Madrid: Universidad Complutense de Madrid.

- DEL HOYO, J. (1985): *La importancia de la mujer hispanorromana en la Tarraconense y Lusitania a la luz de los documentos epigráficos. Aspectos religiosos y socioeconómicos*. Tesis doctoral. Madrid: Universidad Complutense de Madrid.
- DEL HOYO, J. (1986): "La mujer hispanorromana de época imperial. Revisión de su papel", a: GARRIDO, E. (ed.), *La mujer en el mundo antiguo: actas de las V Jornadas de Investigación Interdisciplinaria: Seminario de Estudios de la Mujer*. Madrid: Universidad Autónoma de Madrid, p. 237-244.
- DI STEFANO MANZELLA, I. (1987): *Mestiere di epigrafista : guida alla schedatura del materiale epigrafico lapideo*. Roma.
- DUBY, G.; PERROT, M. (1991): *Historia de las mujeres en Occidente*. Madrid: Taurus Ed.
- DUPRÉ RAVENTÓS, X. (1987): "Forum provinciae Hispaniae citerioris", a: CORTÉS, R. et alii (eds.), *Los Foros Romanos de las provincias occidentales*. Madrid: Dirección General de Bellas Artes y Archivos, p. 25-30.
- DUPRÉ RAVENTÓS, X. (1990): "Un gran complejo provincial de época Flavia en Tarragona: Aspectos cronológicos", a: TRILLMICH, W.; ZANKER, P. (eds.), *Stadtbild und Ideologie die Monumentalisierung hispanischer Städte zwischen Republik und Kaiserzeit: Kolloquium in Madrid vom 19. bis 23. Oktober 1987*, p. 319-327.
- ECK, W. (1978): "s. v. *Apronius*, 12". *RE Suppl.* XV: 275.
- ECK, W. (1984): "CIL VI 1508 und die Gestaltung senatorischer Ehrenmonumente". *Chiron*, 14: 201-217.
- ECK, W. (1990): "Senatorial self-representation: developments in the augustan period", a: MILLAR, F.; SEGAL, E. (eds.), *Caesar Augustus. Seven Aspects*. Oxford: Oxford University Press, p. 129-167.
- ECK, W. (1996): "Dedicanti di statue ed autorappresentazione nelle città romane", a: *Tra epigrafia, prosopografia e archeologia. Scritti scelti, rielaborati ed aggiornati*. Roma: Edizioni Quasar, p. 181-182.
- ÉTIENNE, R. (1977): "Deux *Dacquois* en peninsule iberique". *Bulletin de la Société de Borda*, 102: 291-299.
- FASOLINI, D. (2009): "La compresenza di tribù nelle città della Penisola Iberica: il caso della Tarraconensis", a: RODRÍGUEZ NEILA, J. F. (ed.), *Hispania y la epigrafía romana. Cuatro perspectivas*. Faenza: Fratelli Lega, p. 179-238.
- FEJFER, J. (2002): "Ancestral aspects of the Roman Honorary Statue", a: HØJTE, J. M. (ed.), *Images of Ancestors*. Århus: Oxford Aarhus University Press, p. 247-256.

- FINLEY, M. I. (1965): "The silent women of Rome". *Horizon*, 7: 56-64.
- FISHWICK, D. (1991): *The Imperial Cult in the Latin West: Studies in the Ruler Cult of the Western Provinces. II, Part 1*. Leiden.
- FISHWICK, D. (2002): *The Imperial Cult in the Latin West. Studies in the Ruler Cult of the Western Provinces of the Roman Empire*, vol. III: *Provincial Cult, Part 2: The Provincial Priesthood*. Leiden / Boston / Nova York.
- FLORY, M. B. (1993): "Livia and the history of public honorific statues for women in Rome". *Transactions of the American Philological Association*, 123: 287-308.
- FORBIS, E. P. (1990): "Women's Public Image in Italian Honorary Inscriptions". *The American Journal of Philology*, 111-114: 493-512.
- GARRIDO GONZÁLEZ, E. (ed.) (1986): *La mujer en el mundo antiguo. Actas de las V Jornadas de Investigación Interdisciplinaria*. Madrid: Universidad Autónoma de Madrid.
- GALLEGO FRANCO, H. (1993): "La mujer hispanorromana y la actividad socioeconómica: las profesiones". *Minerva: Revista de filología clásica*, 7: 111-128.
- GALLEGO FRANCO, H. (1994a): "Integración de la mujer en las estructuras oficiales de Hispania Altoimperial", a: SÁEZ, P.; ORDÓÑEZ, S. (eds.), *Homenaje al Prof. F.J. Presedo Velo*. Sevilla: Universidad de Sevilla, p. 451-456.
- GALLEGO FRANCO, H. (1994b): "*Laudationes, impensa funeris, locus sepulturae*: la mujer y los honores funerarios en Hispania". *Hispania Antiqua*, 18: 267-276.
- GALLEGO FRANCO, H. (1995): "Los términos epigráficos de *amicus/a* y *hospes* como indicadores de dependencia en el ámbito social de la mujer hispanorromana". *Hispania Antiqua*, 19: 205-216.
- GALLEGO FRANCO, H. (1999): "La *gens* Aurelia en Hispania Ulterior a través de las fuentes epigráficas". *Espacio Tiempo y Forma. Serie II, Historia Antigua*, 12: 351-388.
- GALLEGO FRANCO, H. (2003): "Herederas hispanorromanas: su caracterización onomástica y social a través de las fuentes epigráficas". *Hispania Antiqua*, 27: 171-200.
- GALLEGO FRANCO, H. (2006): "El uso del testamento entre las mujeres hispanorromanas". *Hispania Antiqua*, 30: 143-166.
- GALLEGO FRANCO, H. (2007): "La mujer como *heres* en la epigrafía hispanorromana: diversidad sociocultural de su expresión como fórmula funeraria", a: MAYER I OLIVÉ, M.; BARATTA, G.; GUZMÁN ALMAGRO, A. (eds.), *Provinciae Imperii Romani inscriptionibus descriptae: Barcelona*,

- 3-8 septembris 2002. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans / Universitat de Barcelona / Universitat Autònoma de Barcelona, p. 531-538.
- GONZALES, A. (1997): "Les relations d'obsequium et de societates à la fin de la République". *Dialogues d'Histoire Ancienne*, 23-1: 155-187.
- GOROSTIDI PI, D. (2010): *Ager Tarraconensis*, vol. III: *Les inscriptions romanes (IRAT)*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica.
- GOROSTIDI PI, D. (2017): "Memoria, prestigio y monumento: los pedestales de los *virii flaminales* en Tarraco y su difusión en ámbito provincial", a: IGLESIAS GIL, J. M.; RUIZ-GUITIERREZ, A. (eds.), *Monumenta et memoria: estudios de epigrafía romana*. Roma: Edizioni Quasar, p. 167-187.
- GOROSTIDI PI, D. (ed.) (2017): *Géza Alföldy. Estudios tarraconenses*. Tarragona: Universitat Rovira i Virgili / Institut Català d'Arqueologia Clàssica.
- GOROSTIDI PI, D.; LÓPEZ VILAR, J. (2011): "Decurio Larum coloniae Tarraconensium. Nueva lectura de la inscripción RIT 401". *Epigraphica. Periodico internazionale di epigrafia*, 73: 376-380.
- GOROSTIDI PI, D.; LÓPEZ VILAR, J.; PREVOSTI, M.; FIZ, I. (2013): "Propietaris de villes de l'ager Tarraconensis (meitat occidental del Camp de Tarragona). Proposta per a un catàleg. *Ager Tarraconensis* 5", a: PREVOSTI, M.; GUITART, J. (eds.). *Ager Tarraconensis*, 5. *Actes del Simposi internacional Paisatge, poblament, cultura material i història*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica, p. 401-423.
- GOROSTIDI PI, D.; LÓPEZ VILAR, J. (2015): "La *officina lapidaria* tarraconense en época augustal: actualización del corpus y primeras consideraciones", a: LÓPEZ VILAR, J. (ed.): *Tarraco Biennial. Actes del 2n Congrés Internacional d'Arqueologia i Món Antic "August i les províncies occidentals: 2000 aniversari de la mort d'August" (Tarragona, 26-29 de novembre de 2014)*, vol. II. Tarragona: Fundació Privada Mútua Catalana, p. 257-262.
- GOROSTIDI PI, D.; RUIZ RODRÍGUEZ, J. C. (2017): "The Flavian *officina lapidaria Tarraconense*: colour and texture in the service of Rome". *Studia Europaea Gnesnensia*, 16: 319-350.
- GOROSTIDI, D.; LÓPEZ VILAR, J.; GUTIÉRREZ GARCÍA-M., A. (2018): "The use of Alcover stone in Roman times (Tarraco, Hispania Citerior). Contributions to the *officina lapidaria Tarraconensis*", a: MATETIĆ POLJAK, D.; MARASOVIĆ, K. (eds.), *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Proceedings of the XI ASMOSIA Conference (Split, Croacia) (18-22, may 2015)*. Split, p. 577-582.
- GRANINO CERERE, M. G. (2012): "Gallerie familiari: tra archeologia, epigrafia e antropologia". *Archeologia Classica*, 63: 345-379.

- GREGORIO NAVARRO, M. D. (2010): “*Matri dulcissimae, matri piissimae*. Las madres en las inscripciones funerarias romanas de Tarraco”, a: CID LÓPEZ, M. R. (ed.), *Maternidades: Representaciones y realidad social. Edades Antigua y Media. Actas del XIV Coloquio Internacional de la AEIHM – I Coloquio Internacional Grupo Deméter*. Colección Laya 31. Oviedo: Almudayna, p. 187-201.
- GREGORIO NAVARRO, M. D. (2013): “Fulvia Célera: el poder desde el sacerdocio”, a: DOMÍNGUEZ ARRANZ, A. (ed.), *Política y género en la propaganda en la Antigüedad: Antecedentes y Legado*. Gijón: Editorial Trea, p. 205-224.
- GREGORIO NAVARRO, M. D. (2013-2014): “*Flaminicae sive sacerdotes* de la Provincia Hispania Citerior: el sacerdocio femenino del culto imperial”. *Hispania Antiqua*, 37-38: 137-164.
- GREGORIO NAVARRO, M. D. (2016): *Estudio de la mujer a través de los epitafios. Rituales y honores funerarios en la colonia Tàrraco*. Tesis doctoral. Zaragoza: Universidad de Zaragoza.
- Gruterus, J. (1603): *Inscriptiones antiquae totius orbis Romani in corpus absolutis(simum) redactae*. Heidelberg.
- GUTIÉRREZ GARCÍA-MORENO, A. (2009a): *Roman quarries in the Northeast of Hispania (Modern Catalonia)*. Documenta 10. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica.
- GUTIÉRREZ GARCÍA-MORENO, A. (2009b): “Les pedreres de Tàrraco”, a: Tarrats, T. et alii (ed.), *Tarraco pedra a pedra: exposició. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona. Del 10 de juny al 22 de novembre de 2009*. Tarragona, p. 18-27.
- HEMELRIJK, E. A. (2005): “Octavian and the introduction of public statues for women in Rome”. *Athenaeum*, 93-1: 309-317.
- HEMELRIJK, E. A. (2014): “Roman Citizenship and the Integration of Women into the Local Towns of the Latin West”, a: DE KLEIJN, G.; BENOIST, S. (eds.), *Integration in Rome and in the Roman World: proceedings of the Tenth Workshop of the International Network Impact of Empire (Lille, June 23-25, 2011)*. Brill, p. 147-160.
- HERNÁNDEZ GUERRA, L. (2006): “Las libertas en Hispania. Manifestaciones epigráficas en la provincia Tarraconense”. *Hispania Antiqua*, 30: 119-142.
- HERNÁNDEZ GUERRA, L. (2009): “Matrimonio y promoción social de las libertas hispanas de *cognomina* griego-oriental”, a: MARTÍNEZ FERNÁNDEZ, A. (ed.), *Estudios de epigrafía griega*. Colección Publicaciones Ins-

- titucionales. La Laguna: Servicio de Publicaciones de la Universidad de La Laguna, p. 263-274.
- HERNÁNDEZ GUERRA, L. (2013): *Los libertos de la Hispania romana: situación jurídica, promoción social y modos de vida*. Salamanca: Universidad de Salamanca / Ediciones Universidad de Salamanca.
- HERNÁNDEZ SANAHUJA, B. (1888): “Basilica bizantina de Centcelles y duración del paganismo en la ciudad de Tarragona”, apèndix d’*El Pretorio de Augusto en Tarragona. Estudios históricoarqueológicos en indagación de los principales acontecimientos ocurridos en su recinto desde su fundación hasta la invasión de los árabes*. Tarragona, p. 67-90.
- HURLET, F. (2006): “Les modalités de la diffusion et de la réception de l’image et de l’idéologie impériale en Occident sous le Haut-Empire”, a: NAVARRRO CABALLERO, M.; RODDAZ, J.M. (eds.), *La transmission de l’idéologie impériale dans l’Occident romain*. Pessac: Ausonius Éditions, p. 49-68.
- HURLET, F. (2012): “Représentation (s) et autoreprésentation (s) de l’aristocratie romaine”. *Perspective. Actualité en histoire de l’art*, 1: 159-166.
- JORDÁN LORENZO, A. (2003): “Formas de representación pública de séviros augustales en la provincia Hispania citerior”. *Hispania Antiqua*, 27: 95-113.
- LAHUSEN, G. (1983): *Untersuchungen zur Ehrenstatuen in Rom. Literarische und epigraphische Zeugnisse*. Roma.
- LERNER, G. (1986): *The creation of patriarchy*, vol. I. Oxford: Oxford University Press.
- LEFEBVRE S. (1998): “Critères de définition des hommages publics dans l’Occident romain”. *Bulletin de la Société Nationale des Antiquaires de France*: 100-111.
- LEFEBVRE, S. (2004): “Espace et pouvoir local dans les provinces Occidentales: quelques remarques”, a: AULIARD, C.; BOUDIOU, L. (eds.), *Au jardin des Hespérides. Histoire, société et épigraphie des mondes anciens. Melanges offerts à Alain Tranoy*. Rennes: Presses Universitaires de Rennes, p. 379-406.
- LE ROUX, P. (1982): “Les sénateurs d’Hispania citerior”, a: *Epigrafia e ordine senatorio*, (Tituli 5), vol. II. Roma, p. 439-464.
- LONGFELLOW, B. (2014): “Female patrons and honorific statues in Pompeii”. *Memoirs of the American Academy in Rome*, 59: 81-101.
- LÓPEZ, A.; MARTÍNEZ, C.; POCIÑA, A. (eds.) (1990): *La mujer en el Mundo Mediterráneo Antiguo*. Granada: Universidad de Granada, Servicio de Publicaciones.

- LÓPEZ VILAR, J. (1999): "Contribución a la prosopografía senatorial hispánica: *L. Fulvius Numisianus, adlectus Tarraconense*". *AEspA*, 72: 281-286.
- LOZANO VELILLA, A. (1989): *Die griechischen Personennamen auf der iberischen Halbinsel*, Heildeberg (= Ídem: "Antropónimos griegos en la epigrafía religiosa latina. Contribución al estudio de la religión romana en Hispania". *Gerión*, 7: 207-239).
- MACMULLEN, R. (1980): "Woman in public in the roman empire". *Historia*, 29/2: 208-218.
- MAR, R.; RUIZ DE ARBULO, J.; VIVO, D.; BELTRAN-CABALLERO, J. A.; GRIS, F. (2015): *Tarraco. Arquitectura y urbanismo de una capital provincial romana. II. La ciudad imperial*. Tarragona: Universitat Rovira i Virgili.
- MARCO SIMÓN, F. (1996): *Flamen Dialis. El sacerdote de Júpiter en la religión romana*. Madrid: Ediciones Clásicas.
- MARENGO, S. M. (2005): "Onori pubblici per signore in area centroadriatica", a: Buonopane, A.; Cenerini, F. (eds.), *Donna e vita cittadina nella documentazione epigrafica: atti del II Seminario sulla condizione femminile nella documentazione epigrafica, Verona, 25-27 marzo 2004*. Epigrafia e Antichità 23. Faenza: Fratelli Lega, p. 241-258.
- MARTÍNEZ LÓPEZ, C. (1990): "Influencia social de las mujeres en las ciudades de Hispania meridional", a: *La mujer en el mundo Mediterráneo Antiguo*. Granada: Universidad de Granada, p. 219-241.
- MARTÍNEZ LÓPEZ, C. (1993): "Honores públicos recibidos por las mujeres en Hispania meridional", a: *II Congreso peninsular de História antiga: Coimbra, 18 a 20 de outubro de 1990: actes*. Coïmbra: Universidade de Coïmbra, p. 769-770.
- MARSCHALL, I. M. (1963): "The position of women", a: *A Companion To Latin Studies*. Nova York, p. 184-190.
- MASSÓ, J.; PUCHE, J. (1995): "Dues noves inscripcions romanes de Tàrraco". *BATarr*, 17: 55-63.
- MELCHOR GIL, E. (2003): "Indicaciones y omisiones del rango personal de los dedicantes en los homenajes estatuarios realizados en los municipios y colonias hispano-romanos", *Saldvie: Estudios de prehistoria y arqueología*, 3, 129-141.
- MELCHOR GIL, E. (2006): "*Solo publico-solo suo*: sobre la ubicación de los homenajes estatuarios en las ciudades de la Bética". *Cahiers du Centre G. Glotz. Revue d'histoire ancienne*, 17: 201-211.

- MELCHOR GIL, E. (2008): “Mujer y honores públicos en las ciudades de la Bética”, a: BERRENDONNER, C.; CÉBEILLAC-GERVASONI, M.; LAMOINE, L. (eds.), *Le quotidien municipal dans l'Occident romain*. Clermont-Ferrand: Presses Universitaires Blaise Pascal, p. 443-457.
- MELCHOR GIL, E. (2009a): “Las élites municipales hispanorromanas a fines de la República y en el Alto Imperio: ideología y conductas socio-políticas”, a: ANDREU PINTADO, J.; CABRERO PIQUERO, J.; RODÀ DE LLANZA, I. (eds.), *Hispania: las provincias hispanas en el mundo romano*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica, p. 391-410.
- MELCHOR GIL, E. (2009b): “Mujeres y evergetismo en la Hispania romana”, a: RODRÍGUEZ NEILA, J. F. (eds.), *Hispania y la epigrafía romana, cuatro perspectivas*. Epigrafía e Antichità 26. Faenza, p. 133-178.
- MELCHOR GIL, E. (2010): “Homenajes estatuarios e integración de la mujer en la vida pública municipal de las ciudades de la Bética”, a: NAVARRO, F.J. (ed.), *Pluralidad e integración en el mundo romano*. Pamplona: EUNSA, p. 221-245.
- MELCHOR GIL, E. (2013): “Entre la *urbs* y el *fundus*: conmemoración funeraria y honorífica de las élites locales hispano-romanas en sus propiedades rústicas”. *Veleia*, 30: 119-142.
- MELCHOR GIL, E. (2017): “*Statuam in loco publico erexerunt*, o sobre cómo obtener una estatua pública en una ciudad romana”, a: RUIZ-GUTIÉRREZ, A.; CORTÉS BÁRCENA, C. (eds.), *Memoriae civitatum: arqueología y epigrafía de la ciudad romana: estudios en homenaje a José Manuel Iglesias Gil*. Santander: Editorial de la Universidad de Cantabria, p. 23-50.
- MIRÓN PÉREZ, M. D. (1993): “El culto a las emperatrices en Hispania. Revisión del tema”, a: *II Congreso Peninsular de Historia Antiga*. Coímbra, p. 781-787.
- MIRÓN PÉREZ, M. D. (1996): *Mujeres, religión y poder: el culto imperial en el occidente mediterráneo*. Granada: Universidad de Granada.
- MIRÓN PÉREZ, M. D. (2001): “Livia y los orígenes del culto a las emperatrices en la Bética”, a: HERNÁNDEZ GUERRA, L.; SAGREDO SAN EUSTAQUIO, L.; SOLANA SÁINZ, J. M. (eds.), *Actas del I Congreso Internacional de Historia Antigua “La Península Ibérica hace 2.000 años”*. Valladolid, 23-25 de noviembre 2000, p. 623-630.
- MIRÓN PÉREZ, M. D. (2005): “Matrimonio y promoción social de las esclavas en la Bética: el caso de *Acilia Plecusa*”, a: HERNÁNDEZ GUERRA, L. (eds.), *La Hispania de los Antoninos (98-180): actas del II Congreso Internacional de Historia Antigua*. Valladolid, 10, 11 y 12 de noviembre de 2004,

- Valladolid: Universidad de Valladolid, Secretariado de Publicaciones e Intercambio Editorial, p. 291-304.
- MIRÓN PÉREZ, M. D. (2010): “Mujeres y poder en la Antigüedad clásica: Historia y Teoría Feminista”. *Saldvie. Estudios de prehistoria y arqueología*, 10: 113-126.
- MONACO, L. (2000): *Hereditas e mulieres: riflessioni in tema di capacità successoria della donna in Roma antica*. Nàpols.
- MOREAU, P. (2005): “La *Domus Augusta* et les formations de parenté à Rome”. *Cahiers du Centre Gustave Glotz*, 16: 7-23.
- MOURITSEN, H. (2011): *The Freedman in the Roman World*. Cambridge.
- MURER, C. (2017): *Stadtraum und Bürgerin: Aufstellungsorte kaiserzeitlicher Ehrenstatuen in Italien und Nordafrika*. Urban Spaces 5. Berlín: De Gruyter.
- MUSUMECI, F. (1978): “*Statuae in loco positae*”. *Studia et Documenta Histoiae et Iuris*, 44: 191-203.
- NASH, M. (1991): “Dos décadas de historia de las mujeres en España: una reconsideración”. *Historia Social*, 9: 137-161.
- NAVARRO CABALLERO, M. (2001): “Les femmes de l'élite hispano-romaine, entre la famille et la vie publique”, a: NAVARRO CABALLERO, M.; DEMOUGIN, S. (eds), *Elites Hispaniques*. Bordeus: Ausonius Éditions, p. 191-201.
- NAVARRO CABALLERO, M. (2003): “Mujer de notable: representación y poder en las ciudades de la Hispania imperial”, a: ARMANI, S.; STYLOW, A. U.; HURLET-MARTINEAU, B. (eds.), *Epigrafía y sociedad en Hispania durante el Alto Imperio: estructuras y relaciones sociales: actas de la mesa redonda organizada por la Casa de Velázquez, el Centro CIL II de la Universidad de Alcalá y L'Année épigraphique, Madrid-Alcalá de Henares*. Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá de Henares / Casa de Velázquez, p. 119-127.
- NAVARRO CABALLERO, M. (2004): “L'élite, les femmes et l'argent dans les provinces hispaniques”, a: DE LIGT, L.; HEMELRIJK, E. A.; W. SINGOR, H. (eds.), *Roman rule and civic Life: local and regional perspectives. Proceedings of the fourth workshop of the international al network Impact of Empire (Roman Empire, C. 200 B. C. – A. D. 476), Leiden*. Amsterdam, p. 389-399.
- NAVARRO CABALLERO, M. (2013): “Honrar al esposo: presencia femenina e influencia pública en la Hispania romana”, en: LÓPEZ VILAR, J. (ed.), *Tarraco Biental. Actes 1r Congrés Internacional d'Arqueologia i Món Antic*.

- Homenatge a Géza Alföldy (Tarragona, 29-30 de novembre i 1 de desembre de 2012)*. Tarragona, p. 193-208.
- NAVARRO CABALLERO, M. (2013-2014): "Las sacerdotisas hispanas y el matrimonio: una nueva propuesta para un debate antiguo". *Saldvie. Estudios de prehistoria y arqueología*, 13: 151-168.
- NAVARRO CABALLERO, M. (2017): "*Perfectissima femina*". *Femmes de l'élite dans l'Hispanie romaine*, 2 vol. Scripta Antiqua 101. Bordeus: Ausonius Éditions.
- NAVARRO CABALLERO, M.; RAMÍREZ SÁDABA, J. L. (2003): *Atlas antroponímico de la Lusitania romana*. Mèrida/Pessac: Grupo Mérida / Fundación de Estudios Romanos.
- NOGUERA, J. M.; ABASCAL, J. M.; CEBRIÁN, R. (2008): "El programa escultórico del foro de Segobriga", a: NOGUERA, J. M., CONDE GUERRI, E. (éds.), *Escultura Romana en Hispania V. Actas de la reunión internacional celebrada en Murciadel 9 al 11 de noviembre de 2005*. Murcia: Tabularium, p. 283-343.
- OLMO, G. (1987): *La dona en l'antiguitat. Universitat Internacional Menéndez Pelayo. Seminari "Deesses i Heroïnes en les mitologies antigues"*, Barcelona, 9-13 setembre, 1985. Sabadell: AUSA.
- ORTIZ DE URBINA, E. (1999): "La res publica en las comunidades hispanas a partir de la fórmula epigráfica *omnibus honoribus functus*", a: GONZÁLEZ J. (ed.): *Ciudades privilegiadas en el Occidente romano*. Sevilla, p. 127-146.
- ORTIZ DE URBINA, E. (2006): "La exaltación de la élite provincial los homenajes estatutarios decretados o autorizados por la provincia Hispania Citerior". *Epigraphica*, 68: 45-84.
- ORTIZ DE URBINA, E. (2009): "La representación de las elites locales y provinciales en los homenajes hispanos: la distinción honorífica pública y la intervención privada", a: *Espacio, usos y formas de la epigrafía hispana en épocas antigua y tardoantigua. Homenaje al Dr. Armin U. Stylov*. Mérida: Instituto de Arqueología de Mérida, p. 227-245.
- PAILLER, J.-M. (1989): "Domitien, la loi des Narbonnais et le culte impérial dans les provinces sénatoriales d'Occident". *Revue Archéologique de Narbonnaise*, 22: 171-189.
- PANZRAM, S. (2002): *Stadtbild und Elite: Tarraco, Corduba und Augusta Emerita zwischen Republik und Spätantike*. Historia Einzelschriften 161. Stuttgart.

- PASQUAL, J. ms. (s. XVIII): *Discurso histórico, ô congeturas sobre las Antigüedades Romanas y Godas de priorato de Sta. M.ª de Meyá* [ms. Real Academia de la Historia 9/5606)].
- PEDREGAL RODRÍGUEZ, M. A. (2011): “La Historia de las Mujeres y la Historia Antigua en España: Balance historiográfico (1980-2008)”. *Dialogues d’Histoire Ancienne*, 37: 2, 119-160.
- PIERNO, P. (2005): “Donne dedicanti nelle epigrafi funerarie infantili della regio II: alcuni esempi di visibilità”, a: BUONOPANE, A.; CENERINI, F. (eds.), *Donna e vita cittadina nella documentazione epigrafica: atti del II Seminario sulla condizione femminile nella documentazione epigrafica, Verona, 25-27 marzo 2004*. Epigrafia e Antichità 23. Faenza: Fratelli Lega, p. 291-300.
- POMEROY, S. B. (1975): *Goddesses, Whores, Wives and Slaves: Women in Classical Antiquity*. Nova York.
- POMEROY, S. B. (1999): *Diosas, ramera, esposas y esclavas. Mujeres en la antigüedad clásica*. Trad. de R. Lezcano Escudero. Madrid: Akal.
- POSADA, C. B. ms. (1806): *Informe sobre el hallazgo y texto de seis inscripciones en Tarragona* [ms. Real Academia de la Historia CAIT/9/3930/02/(18)].
- RAEPSAET-CHARLIER, M. T. (1981): “*Clarissima feminae*”. *RIDA*, 28: 189-212.
- RAEPSAET-CHARLIER, M. T. (1999): “*Matronae equestres*. La parenté féminine de l’ordre équestre”, a: DEMOUGIN, S.; DEVIJVER, H.; RAEPSAET-CHARLIER, M-T. (eds.), *L’ordre équestre. Histoire d’une aristocratie (IIIe siècle av. J.-C. – IIIe siècle ap. J.-C.) Actes du colloque international de Bruxelles-Leuven, 5-7 octobre 1995*. Publications de l’École Française de Rome 257. Roma, p. 215-236.
- RODRÍGUEZ CORTÉS, J. (1993): “La religiosidad de las sacerdotisas de la Bética a través de las inscripciones”, a: *II Congreso Peninsular de Historia Antigua, Coimbra, 18 a 20 de outubro de 1990*. Coimbra: Universidade de Coimbra, p. 71-780.
- RUIZ DE ARBULO BAYONA, J. (1990): “El foro de Tarraco”. *Cypsela. Revista de prehistòria i protohistòria*, 8: 119-138.
- RUIZ DE ARBULO BAYONA, J. (1993): “Edificios públicos, poder imperial y evolución de las élites urbanas en Tarraco (s. II-IV d. C.)”, en: *Ciudad y comunidad cívica en Hispania: siglos II y III d. C. = Cité et communauté civique en Hispania: actes du colloque organisé par la Casa Velázquez et par le CSIC, Madrid, 25-27 janvier 1990*. Madrid: Casa de Velázquez, p. 93-114.

- RUIZ DE ARBULO BAYONA, J. (1998): “Tarraco: escenografía del poder, administración y justicia en una capital provincial romana (s. II aC – II dC)”, *Empúries. Revista de món clàssic i antiguitat tardana*, 51: 31-62.
- RUIZ DE ARBULO BAYONA, J. (2004): “El *signaculum* de *Caius Valerius Avitus*, duoviro de *Tarraco* y propietario de la villa de Els Munts (Altafulla)”. *Pyrenae*, 45: 125-151.
- RODÀ, I. (1970): “Lucius Licinius Secundus, liberto de Lucius Licinius Sura”. *Pyrenae*, 6: 167-183.
- RODÀ, I. (2009): “Espacios de representación en los foros de Hispania”, a: NOGUERA CELDRÁN, J. M. (ed.), *Fora Hispaniae. Paisaje urbano, arquitectura, programas decorativos y culto imperial en los foros de las ciudades hispanorromanas*. Murcia: Museo Arqueológico de Murcia, p. 69-87.
- SALLER, P.; NICOLS, J. (1979): “Zur Verleihung Öffentlicher Ehrungen in der römischen Welt”. *Chiron*, 9: 243-260.
- SERRANO DELGADO, J. M. (1987): “La aportación de la epigrafía para el conocimiento de la amicitia-relación de dependencia en el Alto Imperio”. *Habis*, 18: 345-364.
- SERRANO DELGADO, J. M. (1988): “Servir Augustalis-Magister Larum Augustalium en Tarraco”, a: *Actas 1.º Congreso Peninsular de Historia Antigua: Santiago de Compostela, 1-5 julio 1986*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, p. 23-26.
- SOLIN, H. (1982): *Die griechischen Personennamen in Rom. Ein Namenbuch*. Berlín.
- SOLIN, H. (2003): *Die griechischen Personennamen in Rom I-III*. Segunda edición de SOLIN (1982), ampliada. Berlín / Nova York: Altera.
- STRADA, J. (1575): *In tabulis xylographicis adiectis ad C. Iulii Caesaris Rerum Gestarum commentarii XIV cet.* Francofortii.
- STYLOW, A. U. (2001): “Las estatuas honoríficas como medio de autorrepresentación de las elites locales de Hispania”, a: NAVARRO CABALLERO, M.; DEMOUGIN, S. (eds), *Elites Hispaniques*. Bordeus: Ausonius Éditions, p. 141-153.
- TERRADO ORTUÑO, P. (2019): *El puerto de Tarraco en época romana (siglos II a. C. – III d. C.). Fuentes, historiografía y arqueología*. Tarragona: Universitat Rovira i Virgili.
- TOBALINA, E. (2006): “*Raecius*”, a: ROLDÁN, J. M. (ed.): *Diccionario Akal de la antigüedad hispana*. Madrid: Akal.
- TREGGIARI, S. (1971): “Libertine Ladies”. *Classical World*, 64: 196-198.

- VAN BREMEN, R. (1983): *Women and wealth*, a: CAMERON, A.; KUHRT, A. (eds.), *Images of women in Antiquity*. Detroit, p. 223-242.
- VIGNERON, R.; GERKENS F. (2000): "The Emancipation of Women in Ancient Rome". *RIDA*, 47: 107-121.
- WILLIAMSON, C. H. (1987): "A Roman Law from Narbone". *Athenaeum*, 65: 89-173.
- ZANKER, P. (2008): *The Power of Images in the Age of Augustus*. Trad. d'Alan Shapiro.
- ZARZALEJOS PRIETO, M. (2008): "Los estudios de arqueología del género en la Hispania Romana", a: *Arqueología del género. Primer encuentro internacional en la UAM*, p. 297-326.
- ZIMMER, G. (1989): *Locus datus decreto decurionum: zur Statuenaufstellung zweier Forumsanlagen im römischen Afrika*. Munic.

“ Aquest llibre és fruit d’un moment de maduresa en els estudis de gènere a l’antiga Roma, però també de la recerca epigràfica de Tàrraco, i probablement haurà de ser considerat entre les aportacions més destacades sobre la recerca de la dona romana a Hispània. ”

(Del pròleg de Diana Gorostidi Pi)